

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARI VE YÖNETİMİ
ÜZERİNDE ETKİLERİ**

Bilal Osman EKİZOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANA BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARI VE YÖNETİMİ
ÜZERİNDE ETKİLERİ

BİLAL OSMAN EKİZOĞLU

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali HATALMIŞ

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Ali BİRBİÇER

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Sami KILINÇLI

ADANA / 2020

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Ali HATALMIŞ
(Danışman)

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali BİRBİÇER

Üye: Doç. Dr. Sami KILINÇLI

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2020

Prof. Dr. Serap ÇABUK

Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim./....../2020

Bilal Osman EKİZOĞLU

ÖZET

II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARI VE YÖNETİMİ ÜZERİNDE ETKİLERİ

BİLAL OSMAN EKİZOĞLU

Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi ALİ HATALMIŞ

Nisan 2020, 177 sayfa

Üç kıtanın son hükümdarı II. Abdülhamid Han'ın saltanatı Osmanlı Devleti'nin en zor ve en problemlili dönemlerinden biri olmuştur. II. Abdülhamid Han, dağılma ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan devletin yönetim mekanizmalarını kendi kontrolüne alarak saltanatı süresince Osmanlı Devleti'ne düşman olanların, devleti bölmeye ve parçalamaya çalışanların tuzaklarını, komplolarını engellemiştir. Basiretli idaresiyle devletin kaybolan prestijini tekrardan kazandırmıştır. II. Abdülhamid Han üzerine yapılan bir çok araştırmanın yanında eksikliğini gördüğümüz ve literatür çalışmalarına katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu çalışma, II. Abdülhamid Han dönemi şeyhülislamlarının biyografilerini ve şeyhülislamların II. Abdülhamid Han'ın yönetimi üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlanmıştır.

Araştırmada öncelikle şeyhülislam kavramının, tarihsel süreçte ortaya çıkışı, İslam devletlerindeki gelişimi, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlık makamının ortaya çıkışı ve kurumsallaşma süreci incelenmiştir. Şeyhülislamların konumunun daha iyi anlaşılması için atama kriterlerinden, görevlerinden, yetkilerinden, protokoldeki yerlerinden bahsedilmiştir. II. Abdülhamid Han'ın dönemini objektif değerlendirmek için biyografisi, karakteri ile özdeşleşen yönetim anlayışı ve yönetiminin özellikleri araştırılmıştır. II. Abdülhamid Han'ın, saltanat makamına geldiği 31 Ağustos 1876'dan, hal' edildiği 27 Nisan 1909'a kadar şeyhülislamlık makamına atanan şeyhülislamların biyografileri, etkili oldukları belli başlı siyasi olaylar, II. Abdülhamid Han'ın devlet yönetimine etkileri mukayeseli bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid Han, Şeyhülislam, Saltanat, Hal' Fetvası.

ABSTRACT

ABDÜLHAMİD KHAN THE SECOND PERIOD SHEIKHULISLAMS AND THEIR EFFECTS ON HIS ADMINISTRATION

BİLAL OSMAN EKİZOĞLU

Master Thesis, Department of Islamic History and Arts

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi ALİ HATALMIŞ

April 2020, 177 pages

The reign of Abdülhamid Han II, who is the last ruler of the three continents, was considered as one of the toughest and most turbulent years of the Ottoman Empire. Abdülhamid Han II struggled with traps and conspiracies of people who were enemies, whose aims were to divide and dismember the state. With the help of his foresighted governance, he managed to retrieve the prestige of the empire. We aimed to study the lives of Shaykh al-islam in the reign of Abdülhamid Han II and their effects on his statecraft, because we consider that this topic was a missing part and would contribute to the literature although there are many researches about Abdülhamid Han II.

We studied on how the concept of Shaykh al-islam emerged in the history, its course in the Islamic states, its emerge, development and institutionalization in the Ottoman Empire, the duties of Shaykh al-islam and their effects on the statecraft. To understand this period deeply, we reviewed the life of Abdülhamid Han II; his education, his being a Sultan's son, and the character and events of the era when he succeeded to the throne. We also tried to show the manner and features of the rule identified with Abdülhamid Han II. We tried to review the lives of Shaykh al-islam objectively -who were assigned to the position of Shaykh al-islam from August 31, 1876, when Abdülhamid Han II succeeded to the throne to April 27, 1909, when he had to abdicate due to the Dethronement Fatwa which was adopted in the National General Assembly after suppressing the 31 March incident-, their effects on the statecraft and political events on which they had influence.

Keywords: Islamic History, Ottoman Empire, Abdülhamid Han II, Shaykh al-islam, Throne, Dethronement Fatwa.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti (1299-1922) İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra kurulan ve uzun bir süre varlığını güçlü bir şekilde devam ettiren en önemli Müslüman-Türk devletidir. 600 yıl boyunca İslam'ın ve Müslümanların savunucusu olmuş, hâkim olduğu toplumlara huzuru, adaleti, barışı ve insanlığı götürmüştür.

Osmanlı Devleti, Türk kültür ve medeniyeti ile İslam kültür ve medeniyetinin temellerini güçlendirmiştir. Kadim bir geleneğin ve kendinden önceki İslam devletlerinin uygulamalarından etkilenecek köklü müesseseler oluşturan Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren verdiği mücadeleler, elde ettiği zaferler ile kısa zaman içinde Avrupa'nın en güçlü devleti olmuştur. Sahip olduğu topraklarını fetih ve gaza politikası ile kat kat genişletmiş uzun yıllar döneminin en güçlü devleti ve İslam coğrafyasının kurtarıcı gücü olmuştur. Ancak bu devlet İbn Haldun'un da belirttiği gibi doğdu, büyüdü, iyi ve parlak günler, buhranlar ve sıkıntılar yaşadı, akabinde parçalanıp yerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti başta olmak üzere birçok devlete bırakmıştır. 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, askeri, ekonomik yönleriyle en sancılı, aynı zamanda Avrupalı Devletlerin Osmanlı üzerindeki baskısının en ağır bir şekilde hissedildiği en zor dönemi olmuştur. II. Abdülhamid Han'ın saltanat yılları devletin ve milletin geleceği, bugünün anlaşılması, yarınların daha iyi yorumlanması ve milletimizin gelecek tasavvuru için çok önemli bir zaman dilimini ifade etmektedir.

II. Abdülhamid dönemini önceki dönemlerden farklı kılan tarafı ise Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ayakta kalma çabası ve kararlılığıdır. Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döneminde saltanat makamına gelen II. Abdülhamid Han devletin bütünlüğünü korumak ve devleti daha iyi bir duruma getirmek için çözümler bulmaya çalışmıştır. Yönetim kademelerine getirdiği devlet adamlarından, devletin içinde bulunduğu sorunlardan kurtaracak çözüm önerileri üretmelerini isteyen II. Abdülhamid Han, kendisine sunulan layihalardaki çözüm önerilerini saltanatının ve hilafetinin haklarına zarar vermediği sürece uygulamaya çalışmıştır. Bunun yanında da devlet erkinin elinden çıkmasına ve bu erkin başka şahıslarca kullanmasına müsaade etmemiştir. Devlet erkinin, yetkilerinin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağına sınırlarını II. Abdülhamid Han belirlemiştir.

93 Harbi neticesinde Osmanlı Devleti çok büyük kayıplar yaşamış yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Berlin Antlaşması neticesinde çözümsüz kalan

meseleler (Bosna-Hersek, Yunanistan, Karadağ, Rumeli, Makedonya sorunları, Ermeni isyanları v.dğr.) Avrupalı Devletler için Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmenin, baskı oluşturma'nın aracı olmuştur. Avrupa'lı devletlerin kışkırtmaları ve milliyetçilik akımının etkisiyle oluşan bağımsızlık-özerklik talepleri (Girit İsyanı, Yemen İsyanları, Musul ve Basra'daki aşiretlerin isyanları v.dğr.), İngilizlerin Mısır'ı işgali, Hicaz, Yemen, Sudan gibi bölgelerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını arttırma çalışmaları, Anadol'u'da siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı çıkan isyanlar, Sultan'ın kendi yönetiminde karşı oluşan muhalefetin çalışmaları, II. Abdülhamid Han'ın idaresini meşgul eden belli başlı olaylar olmuştur. II. Abdülhamid Han bir tarafta içeride ve dışarıda sorunlarla mücadele ederken, diğer tarafta Osmanlı Devleti'ni muhafaza edecek, güçlü bir devlet haline getirecek başta eğitim olmak üzere askeri, mali, idari ve bilimsel alanlarda önemli yeniliklerin yapılmasını sağlamıştır.

II. Abdülhamid Han'ın saltanatı süresince içeride ve dışarıda verdiği mücadelelerde Ulu Hakan'a destek olan en önemli devlet kurumlarından biri şeyhülislam'lık kurumu olmuştur. Bu çalışma, II. Abdülhamid Han döneminde şeyhülislam'lık makamına gelmiş şeyhülislamların biyografilerini ve Abdülhamid Han'ın devlet yönetimine olan etkilerinin değerlendirilmesini konu edinmiştir. Şeyhülislamların biyografik çalışmalarını ortaya koyarken Devlet Arşivlerinden ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Dairesinin arşivlerinden faydalanılmıştır. Arşivde yaptığımız çalışmalar sonucunda, bulduğumuz belgeleri içeriklerine göre tasnif etmeye çalıştık.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tarihi süreçte şeyhülislam kavramının ilk ortaya çıkışı, İslam devletlerindeki gelişimi, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam'lık makamının ortaya çıkışı, kurumsallaşması, II. Abdülhamid Han'ın çocukluğu, gençliği, saltanat dönemi ve kişiliği hakkında araştırmalar yapılmıştır. Birinci bölümde, şeyhülislamların belirlenmesindeki kriterler, görevleri, yetkileri, protokoldeki yeri ile Abdülhamid Han döneminde şeyhülislam'lık makamına atanan şeyhülislamların biyografileri ve eserleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışı, şeyhülislamların Abdülhamid Han ve devlet erkânı ile olan ilişkileri, içerisinde yer aldıkları önemli olaylar mukayeseli olarak araştırılmıştır. Sonuç bölümünde ise tez çalışmamızın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ekler bölümünde ise çalışmayla ilgi devlet arşivlerinden fotokopisine ulaştığımız önemli bazı belgeler ile resmi gazete örnekleri yer almaktadır.

Çalışmanın her aşamasında değerli görüşleriyle katkı sağlayan, ilmî ve manevî desteğini esirgemeyerek danışmanlığımı yapan kıymetli hocam Dr. Öğretim Üyesi Ali HATALMIŞ'a, ilme değer veren kişiliği ile içtenlikle vakitlerini ayıran saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ'a, tez jürisinde bulunan tashih ve tenkitleriyle çalışmamıza önemli katkılar sağlayan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Ali BİRBİÇER'e ve Doç. Dr. Sami KILINÇLI'ya teşekkür ederim. Bu süreçte bana anlayış göstererek manevi destek olan eşim Ayşegül EKİZOĞLU'na minnet ve şükran duygularımı ifade ederim.

Bilal Osman EKİZOĞLU

ADANA – 2020

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH.UMVM.	: Dahiliye Nezareti Umum Vilayetler Maruzatı
DUIT.	: Dosya Usulü İradeler
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
HR.SFR.	: Hariciye Nezareti, Londra Sefareti Belgeleri
HH.İ.	: Hazine-i Hassa Nezareti İradeler
İ.DH.	: İrade, Dahiliye
İ.HR.	: İrade, Hariciye
İ.HUS.	: İrade, Hususi
MB.	: Mabeyn Evrakı
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemî
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.nşr.	: Sadeleştirerek neşreden
ss.	: Sayfa aralığı

TAE	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz.
TOEM	: Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
vb.	: Ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK. HH.	: Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti
Y.PRK. MK.	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı
Y.PRK. MŞ.	: Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.PRK. NMH:	: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.PRK. SGE.	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı
Y.PRK. TKM:	: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
y.y.	: Yayın yeri yok

EKLER LİSTESİ

	Sayfa
EK 1. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili şeyhülislamın verdiği fetva	167
EK 2. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili şeyhülislamın verdiği fetva	168
EK 3. Sultan Abdülmecid Han'ın "Abdülhamid" adlı bir şehzadesinin dünyaya geldiğine dair ferman.....	169
EK 4. Şeyhülislam Ahmed Muhtar Molla Bey'in Tayin Yazısı	170
EK 5. Tunuslu Hayreddin Paşa ile Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin tayin yazıları	171
EK 6. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin vefatı dolayısıyla Meşihatın Bodrumî Ömer Lütî Efendi'ye tevcihine dair bir yazı	172
EK 7. Tunuslu Hayreddin Paşa ile Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin tayin yazıları	173
EK 8. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin tayin yazısı.	174
EK 9. Sultan II. Abdülhamid Han'ın Hal' Fetvası	175
EK 10. 194 Numaralı ve Hicri 8 Rebiülahir Sene 1327/Rumi 15 Nisan 1325 (28 Nisan 1909) tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesinin ilk sayfası	176

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	x
EKLER LİSTESİ	xii

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi	1
3. Araştırmanın Kapsamı	3
4. Kaynakların Tanıtımı	3
4.1. Kaynaklar	3
4.2. Araştırmalar	5
5. II. Abdülhamid Han Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Şeyhülislamlık Kurumu	6
5.1. Şeyhülislam Kavramının ve Makamının Ortaya Çıkışı	6
5.2. İslam Devletlerinde Şeyhülislamlık Kurumu	8
5.3. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Şeyhülislamlık Kurumu	11
6. II. Abdülhamid Han'ın Hayatı	20
6.1. Şehzadeliği ve Eğitimi	20
6.2. Tahta Çıkışı ve Siyasi Olaylar	24
6.3. Şahsiyeti ve Karakteri	44

BÖLÜM I

II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLAMLIK MAKAMINDA GÖREV YAPAN ŞEYHÜLİSLAMLAR

1.1. Şeyhülislamların Belirlenmesindeki Kriterler	49
1.2. Şeyhülislamların Görev Süreleri ve Azledilmeleri	50
1.3. Şeyhülislamların Teşrifattaki Yeri	53

1.4. Şeyhülislamların Görev ve Yetkileri	56
1.5. Şeyhülislamların Maaşları ve Gelirleri	60
1.6. Şeyhülislamların Biyografileri.....	61
1.6.1. Şeyhülislam İmâm-ı Sultanî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi (ö.1316/1898) .	61
1.6.2. Şeyhülislam Amasyalı Hacı Kara Halil Efendi (ö.1298/1880)	65
1.6.3. Şeyhülislam Ahmet Muhtar Beyefendi “Molla Bey” (ö.1300/1882)	68
1.6.4. Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi (ö.1306/1889)	71
1.6.5. Şeyhülislam Bodrumlu Hacı Ömer Lütfî Efendi (ö.1314/1897)	73
1.6.6. Şeyhülislam Hâlîd Efendi Zâde Mehmed Cemâleddin Efendi (ö.1337/1919)	76
1.6.7. Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi (ö.1336/1918).....	81

BÖLÜM II

ŞEYHÜLİSLAMLARIN II. ABDÜLHAMİD HAN'IN YÖNETİMİNE ETKİLERİ

2.1. II. Abdülhamid Han'ın Yöneticiliği.....	85
2.2. Şeyhülislamların Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkileri.....	98
2.2.1. Şeyhülislam İmâm-ı Sultanî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi'nin Yönetime Etkileri	102
2.2.2. Şeyhülislam Amasyalı Hacı Kara Halil Efendi'nin Yönetime Etkileri	111
2.2.3. Şeyhülislam Ahmet Muhtar Beyefendi'nin Yönetime Etkileri	114
2.2.4. Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin Yönetime Etkileri.....	116
2.2.5. Şeyhülislam Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi'nin Yönetime Etkileri.....	122
2.2.6. Şeyhülislam Hâlid Efendi Zâde Mehmed Cemâleddin Efendi'nin Yönetime Etkileri	126
2.2.7. Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin Yönetime Etkileri	138

SONUÇ	143
KAYNAKÇA	146
EKLER	167
ÖZGEÇMİŞ	177

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile II. Abdülhamid Han üzerine yapılan birçok araştırmanın yanında eksikliğini gördüğümüz ve literatür çalışmalarına katkı sağlayacağını düşündüğümüz çalışma, II. Abdülhamid Han döneminde meşihat makamında görev yapmış yedi şeyhülislamın biyografilerini, eğitimlerini, karşılaştıkları sorunları, göreve getirilişlerini, azledilişlerini, kişiliklerini, eserlerini ve II. Abdülhamid Han'ın yönetimi üzerindeki etkilerini irdeleyen bir araştırmadır.

II. Abdülhamid Han'ın saltanat makamına geldiği 31 Ağustos 1876'dan başlayıp Osmanlı Mebusan Meclisi'nde alınan hal' kararı ile tahtan inmek zorunda kaldığı 27 Nisan 1909'a kadar devam eden dönemi kapsayan süreçte araştırmamızın konu başlılığı altında daha önce hiçbir müstakil çalışmanın yapılmamış olması, konumuzla ilgili çalışmaların kısmi ve farklı başlıklar altında incelenmiş olması bizi bu konunun araştırılmasına sevk etmiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi-askeri olaylar, kurumsal gelişmeler ve yenilikler Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin alt yapısını oluşturacak olan fikirlerin gelişmesine, olgunlaşmasına zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamid Han döneminde meşihat makamında görev yapan şeyhülislamlarla ilgili sadece Hasan Hayrullah Efendi ve Cemâleddin Efendi hakkında yapılmış yüksek lisans tez çalışmaları mevcut olup onun döneminde görev yapan diğer beş şeyhülislam hakkında herhangi bir yüksek lisans veya doktora çalışması yapılmamış olması bizi büyük bir heyecanla bu konuyu araştırmaya sevk etmiştir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın daha iyi anlaşılması için giriş bölümünde şeyhülislamlık makamının tarihsel süreci ve Abdülhamid Han'ın biyografisi incelenmiştir. Bu kapsamda *şeyhülislam* kavramının ortaya çıkışı, İslam devletlerinde kavramın kurumsallaşması, Osmanlı Devleti'nde meşihat makamının ortaya çıkışı, gelişimi, Sultan II. Abdülhamid Han'ın şehzadeligi, saltanat dönemi, şahsiyeti ve karakteri üzerine araştırmalar yapılmıştır.

Birinci bölümde, şeyhülislamların belirlenmesindeki kriterler, şeyhülislamların devlet teşrifatındaki konumları, yetkileri ve görevleri araştırılmıştır. Şeyhülislamların doğum yerleri, ailelerinin kökenleri, aldıkları eğitimler, hocaları, kişilikleri, eserleri, görev yaptıkları memuriyetler, memuriyetlerindeki başarıları, devrin olaylarına etkileri, olaylar karşısındaki tutumları, padişah ve devlet ricali ile olan ilişkileri üzerine incelemelerde bulunulmuştur.

İkinci bölümde ise II. Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışı, yönetiminin özellikleri, II. Abdülhamid Han döneminde meşihat makamında görev yapan şeyhülislamların devlet yönetimine olan etkileri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Konumuz çerçevesinde II. Abdülhamid Han döneminde meşihat makamında bulunup sonraki dönemlerde tekrardan meşihat makamına geelen şeyhülislamların II. Abdülhamid Han'dan sonraki görev sürelerinde devlet yönetimine etkileri araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Çalışmamızın kurgusu, II. Abdülhamid Han dönemi siyasi yapısının ve bu dönemdeki gelişmelerinin şeyhülislamlar üzerinden bir bütün olarak ortaya konulmasına yöneliktir. Bu amaçla döneme ait tespit edilen olaylar, kronolojiye dikkat edilerek değerlendirilmiştir. Olayların değerlendirilmesinde olayların muasırı olan tarihçilere, olaylara şahitlik edenlerin yazdıkları hatıratlara öncelik verilmesi, konunun bağlantısının tam olarak açıklığa kavuşmadığı durumlarda sonraki dönem tarihçilerinin aktardıkları ile tamamlanması usulü benimsenmiştir. Şeyhülislamların sıralaması ilmiye salnamesine göre yapılmıştır. Hicri ve miladi tarihler birlikte verilmiş olup takvimlerin çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun internet sitesindeki tarih çevirici kullanılmıştır.

Araştırma konumuzu doğrudan ilgilendirmeyen hususlarda teferruatlara girilmeden anlatım yolu izlenilmiştir. Tezimizi birinci dereceden ilgilendiren konular üzerine incelemeler yapılmıştır. Şeyhülislamların biyografilerini incelerken dönemlerinde meydana gelmiş önemli tarihi olayların ayrıntılarına girilmemiştir. Yöntem olarak önemli tarihi olayların şeyhülislamlarla ilişkileri ele alınmıştır. Tezimizde yer alan olaylar ve kişilerle ilgili tamamlayıcı bilgiler, mukayeseler ve farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir. Son olarak bu çalışmamızda şahıs, kavram, yer adlarının yazımından kaynakça gösterimine, dipnotların şekline kadar Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün belirlediği kriterler uygulanmıştır.

3. Araştırmanın Kapsamı

II. Abdülhamid Han dönemi (1876-1909) Osmanlı Devleti tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Bu dönemde siyasi, askeri, kurumsal, sosyal ve iktisadi sahalarda çok sayıda tarihi, biyografik ve ansiklopedik eserler kaleme alınmıştır. Bunların önemli kısmı günümüze ulaşmıştır. Araştırmada öncelikle şeyhülislam kavramının ilk ortaya çıkışını, İslam devletlerindeki gelişimini, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlık makamının ortaya çıkmasını ve kurumsallaşma sürecini inceledik. Şeyhülislamların belirlenmesindeki kriterleri, teşrifattaki yerini, görevlerini araştırdık. 32 yıl 7 ay 27 gün Osmanlı tahtında kalarak atası Kanuni Sultan Süleyman'dan ve IV. Mehmed'ten sonra en uzun süre Osmanlı Devleti'ni yöneten üçüncü hükümdar olan II. Abdülhamid Han'ın hayatını, tahta çıkışını, döneminde meydana gelen belli başlı siyasi, sosyal, askeri, ekonomik olayları, kişiliğini, kendine özgü yönetim anlayışını dönemin kaynaklarından başlayarak analiz ettik. Abdülhamid Han döneminde görev yapan şeyhülislamların biyografileri, eserleri, müdahil oldukları önemli olaylar ve bu olaylardaki rolleri ile şeyhülislamların Abdülhamid Han ve devlet erkânı ile olan ilişkileri araştırılmıştır.

4. Kaynakların Tanıtımı

4.1. Kaynaklar

Bu dönemde görev yapan şeyhülislamların şahsında ulemânın durumu, konumu, siyasi ve idari etkileri araştırma konusu olarak seçilmiştir. Araştırmamızda birincil kaynakların kullanılmasına büyük önem verdik. Şeyhülislamlık makamının kurumsal olarak incelenmesinde, II. Abdülhamid Han'ın hayatı, devrin siyasi olaylarının araştırılmasında, Osmanlı arşivleri belgelerinden faydalandık. Osmanlı arşivlerinde araştırmamızın içeriği ile ilgili taramalar yapılarak özellikle II. Abdülhamid Han ile bu dönemin şeyhülislamlarını ilgilendiren arşiv belgeleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'da bulunan Meşihat Arşivi'ne ait belgelere İslami Araştırmalar Merkezi aracılığıyla ulaşılmıştır. Şeyhülislamlık makamının tarihsel sürecinin incelenmesinde 1334 tarihli *İlmiye Salnamesi* kullanılmıştır. Bu salname, şeyhülislam biyografilerinden ve kurumun tarihçesiyle ilgili hususların incelenmesinde kullanılmıştır. Osmanlı kronikleri ise kaynaklarımızın çeşitliliğini oluşturmuştur.

Şeyhülislamlık kurumuyla ilgili resmi gelişmelerin takibi Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyî*'den yapılmıştır. Çalışmayla ilgili Osmanlı Mebusan Meclisi tutanaklarından, döneme ait dergilerden faydalanılmıştır.

Çalışmada II. Abdülhamid Han döneminde görev yapmış devlet adamlarının, olayları yakından izleme imkanı olan kişilerin yazdıkları; II. Abdülhamid Han'ın kızı Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarını yazdığı *Babam Abdülhamid*, Abdülhamid Han'ın önce başkatipliğini sonra yedi defa sadrazamlığını yapan Küçük Said Paşa'nın *Hatıratı*, Abdülhamid Han dönemi Mâbeyn-i Hümâyün Başkâtibi, hafiye teşkilatının yöneticisi Arap İzzet Holo Paşa'nın *Hatıratı*, Midhad Paşa'nın *Tabsıra-i İbret ve Mirat-ı Hayret'i*, Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'nın *Mir'ât-ı Şuûnât'ı*, Damat Mahmud Celaledin Paşa'nın *Mirat-ı Hâkikat'i*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Maruzat'ı*, Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılâp'ı* 1894-1909 Mabeyn Başkatibi olarak görev yapan Tahsin Paşa'nın *Yıldız Hatıraları*, 1891-1909 yılları arasında danışmanlığını yapan Sabuncuzâde Louis Alberi'nin *Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, 1902-1908 yılları arasında Mabeyn Katibi olan İsmail Müştak Mayakon'un *Yıldız'da Neler Gördüm?*, Abdülaziz Han'ın Mabeyincisi Fahri Bey'in *İbretnümâ*, V. Mehmed'in Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'nin üç ciltlik *Meseli Mühimme-i Siyasiyye, İbretnuma ve Görüp İştittiklerim*, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin 1908-1913 yılları arası hatıralarını yazdığı *Siyasi Hatıralarım*, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin damadı Profesör Doktor Cemil Topuzlu'nun *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet 80 Yıllık Hatıralarım*, Cavid Bey'in hatıralarını yazdığı *Meşrutiyet Ruznâmesi*, sürgün yıllarında (1909-1918) II. Abdülhamid'in hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in *Hatıraları*, Ali Fethi Okyar'ın hatıralarını yazdığı *Sultan Abdülhamid Han'la 113 Gün*, Ahmed Saib'in *Abdülhamid ve Saltanatı*, Ahmed Muhtar'ın *İntihak-ı Hak* adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Bu dönemin resmi ve özel tarihçilerin çalışmalarından da faydalanılmıştır. Abdurrahman Şeref'in *Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni: Sûret-i Hal'i, Tarih Muhasebeleri, II. Meşrutiyet ve Olayları*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezakir'i*, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın dört ciltlik *Son Sadrazamlar*, II. Abdülhamid'in takdirine mazhar olarak Meclis-i Kebir-i Maarif üyesi Mehmed Süreyyâ Bey'in altı ciltlik *Sicill-i Osmânî*, Süleyman Kani İrtem'in *Birinci Meşrutiyet*, Osman Nuri Bey'in *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* adlı eserler kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde bir süre

yaşamış olan Joseph Von Hammer'ın 18 ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinden yararlanılmıştır.

4.2. Araştırmalar

Osmanlı Devleti'nin padişahları, kurumları, devlet adamları, siyasi ve sosyal olaylarıyla ilgili her geçen gün giderek artan çalışmalar bulunmaktadır. Araştırmanın konusuyla ilgili bu çalışmalardan büyük ölçüde istifade edildi.

Özellikle siyasi tarih ve biyografik araştırmalara katkı sağlayan Mehmed Zeki Pakalın'ın beş ciltlik, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, Zuhuri Danişman'ın 1964-1966 yılları arasında hazırladığı altı ciltlik "*Osmanlı Tarihi*", İsmail Hami Danişmend'in 4 ciltlik *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı ansiklopedik araştırmaları kullanıldı. II. Abdülhamid Han ile ilgili TBMM Milli Saraylar adına yayınlanan *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Faiz Demiroğlu'nun *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İhsan Süreyya Sırma'nın *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, Vahdettin Engin'in *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid ve II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yılmaz Öztuna'nın *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, François Georgeon'un *Sultan Abdülhamid*, Mim Kemal Öke'nin *Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, Feroze A.K. Yasamee'nin *Abdülhamid'in Dış Politikası*, Cezmi Eraslan'ın *II. Abdülhamid ve İslam Birliği ve Sorularla II. Abdülhamid*, Ziya Kazıcı'nın *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, Ahmet Şimşirgil'in *Kayı-X II. Abdülhamid Han*, Vahid Çabuk'un *Sultan II. Abdülhamid* vb. güncel araştırmacıların çalışmalarından istifade edildi.

"Şeyhülislam" kavramının nasıl ortaya çıktığıyla, ilk İslam devletlerinde bu kavramın/makamın ortaya çıkışıyla, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam kavramının kullanılması ve makamının ortaya çıkmasıyla, tarihsel gelişimiyle, şeyhülislamların teşrifattaki yeri, önemi ve görevleriyle ilgili Abdulkadir Altunsu'nun biyografik çalışması olan *Osmanlı Şeyhülislamları*, Sadık Albayrak'ın biyografik çalışması olan dört ciltlik *Son Dönem Osmanlı Ulemâsı*, Dr. Sadık Eraslan'ın *Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Murat Akgündüz'ün, *19. Asır Başlarına Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslâmlık*, Ziya Kazıcı'nın *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Esra Yakut'un *Şeyhülislamlık; Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Serhat Başar'ın *Osmanlı Şeyhülislamları*, adlı

araştırmalarından alanımızla ilgili yapılmış doktora ve yüksek lisans çalışmalarından yararlanıldı.

Dönemin siyasi tarihini ve olaylarını incelemek için Halil İnalcık'ın yedi ciltlik *Devlet-i Aliyye*, Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Fahir Armaoğlu'nun *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın altı ciltlik *Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal'ın dokuz ciltlik *Osmanlı Tarihi* adlı araştırmalarından faydalanıldı.

Tanımsal ve kavramsal açıklamalarla ilgili Mehmed Zeki Pakalın'ın 4 ciltlik *Osmanlı Terimleri ve Sözlüğü*, Yaşar Çağbayır'ın 5 ciltlik *Ötüken Türkçe Sözlük*, Türkiye Diyanet Vakfı *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi*, Prof. Dr. Cahit Baltacı'nın *İslam Medeniyet Tarihi* adlı araştırmalarından faydalanıldı. Araştırmamızın konusu ile ilgili farklı zamanlarda konunun uzmanları tarafından yazılmış makalelerden yararlanıldı.

5. II. Abdülhamid Han Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Şeyhülislamlık Kurumu

5.1. Şeyhülislam Kavramının ve Makamının Ortaya Çıkışı

İslam devletleri ile karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti'ndeki şeyhülislamlık kurumu imparatorluğa özgü bir kurum olarak din-devlet, din-siyaset ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. “*Şeyhülislam*” kavramı birdenbire, gelişigüzel ortaya çıkan bir kavram değildir, tarihsel süreç içerisinde dini bir makama dönüşen bir kavramdır. Osmanlı Devleti'nden önceki İslam devletlerinde bu kavramı ortaya çıkaran gelişmeler vardır. Ancak Osmanlı Devleti ile İslam devletlerindeki manaların birbirine yakın ancak daha sonraki süreçlerde kurumsallaşmayla birlikte ortaya çıkan konumun farklı olduğu kantindeyiz. Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatında son dönemine kadar varlığını koruyan müesseselerden biri olan şeyhülislamlık makamının tarihsel gelişimini incelemeden önce bu makama ismini veren “*şeyhülislam*” unvanının nasıl ortaya çıktığını inceleyelim.

Yapılan araştırmalar şeyhülislam unvanının IV./X. asrın ikinci yarısında saygı duyulan bir şeref unvanı olarak Horasan Bölgesi'nde ortaya çıktığını göstermektedir. Lügate “*yaşlı kimse, reis, bilge*” anlamlarındaki *şeyh* ve *el-İslâm* kelimelerinin

izafesiyle oluşan “*şeyhü'l-İslâm*” tabiri, İslam dünyasında, fakihler arasındaki ihtilafli meseleleri çözen âlimler için “*şeref*” unvanı olarak kullanılmıştır.¹

Horasan’da Şafi mezhebinin liderleri, müntesipleri tarafından “*şeyhü'l-İslam*” unvanı ile nitelendirmişlerdir. Hanbeliler de bu unvanı kendi âlimleri için kullanmışlardır. Hanefî fıkıhçılar, müftüler arasındaki çekişmeleri ve sorunları çözen âlimleri *şeyhülislam* unvanı ile anmışlardır. İslam tarihinde yaşadıkları dönemlerde Fahreddin el-Razî (ö.606/1210), Teftâzânî (ö.792/1390) bu unvan ile anılan âlimlerdendir. Kramers (ö.1951), şeyhülislam kavramının özellikle Memlûkler döneminde fetvaları ile nam bulan veya çok sayıda fakihin onayını kazanan İslam âlimleri için şeref unvanı olarak kullanıldığını belirtmiştir.² Ali Emîrî’ye (ö.1924) göre İslam devletlerinde ve Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda XVIII. asra kadar Türkiye’de, Şia veya Sünni yapılar içerisinde meşhur müftülere bu unvan verilmiştir.³

İlmiyle, fıkhi meselelere çözümler bulmasıyla şöhret sahibi olmuş müftüler ve âlimler için şeyhülislam unvanına benzer başka şöhret unvanları da kullanılmıştır. Bunlar: İmâdü’l-İslam (İslam’ın Direği), Fahrü’l-İslam (İslam’ın Gururu), Rüknu’l-İslam (İslam’ın Temeli), Zeynü’l-İslam (İslam’ın Süsü), Şemsü’l-İslam (İslam’ın Güneşi), Cemâlü’l-İslam (İslam’ın Güzelliği), İzzü’l-İslam (İslam’ın Şerefi), Behâü’l-İslam (İslam’ın Değeri), Hücetü’l-İslam (İslam’ın Delili), Burhanü’l-İslam (İslam’ın Delili), Nizam-ül İslam (İslam’ın Düzeni), İmâmü’l-İslam (İslam’ın İmamı), Seyfü’l-İslam (İslam’ın Kılıcı) gibi. İslam tarihinde bütün bu unvanların Müslümanlar arasındaki dini meseleleri çözebilecek bilgelikte bulunan ulemâ için verildiği görülmektedir.⁴

¹ Ali Emîrî, “Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi”, *İlmiye Salnâmesi*, s. 304, ss. 304-320, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334; Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, İstanbul 1972, s. XLII; Akgündüz, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999, s. 13; Kramers, Johannes Heindrik, “Şeyh-ül-İslam”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, XI, s. 485-486, ss. 485-489, İstanbul 1979; İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislam”, TDV *Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXXIX, s. 91, ss. 91-96, İstanbul 2010; Boyacıoğlu, Ramazan, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, s. 161, ss. 161-171, Sivas 1996.

² Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 91; Kramers, “Şeyh-ül-İslam”, 485-486.

³ Kramers, “Şeyh-ül-İslam”, 486.

⁴ Ali Emîrî, “Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi”, 305; Pakalın Mehmet Zeki, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 347; Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 91; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 13; Boyacıoğlu, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, s. 161.

Akgündüz ve Kazıcı araştırmalarında, hicri IV. asrın yarısında şeyhülislam unvanını almaya hak kazanan âlimleri üç gruba ayırmaktadır: 1- Kendi zamanlarında yaşadıkları şehirdeki toplum tarafından kendilerine bu unvan verilen âlimler. 2- Sadece yaşadığı şehirde değil çeşitli bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında şeyhülislam unvanı ile tanınan âlimler. 3- İcâzetname alarak fetva⁵ verme işini üstlenen âlimlerdir.⁶

5.2. İslam Devletlerinde Şeyhülislamlık Kurumu

Hiz. Peygamber (sav), vahiy yoluyla aldığı Kur'an ayetlerini insanlara olduğu gibi tebliğ etmesinin (risalet) yanı sıra yerine göre onları yorumlamak, insanların sorularına cevap vermek (fetva), halk arasındaki ihtilafları çözmek "kaza" ve kamu işlerini yönetmekle diğerk bir ifade ile "imamet"le görevliydi. Kadılık ve müftülük görevini ilk icra eden bizzat peygamberdi. Buna göre O, peygamber, devlet başkanı, müftü ve kadı olma durumunda olup şer'i hükümlerdeki tasarrufları bu sıfatlardan biriyle yapıyordu. O'nun verdiği hükümler ve yaptığı açıklamalar İslam dininin önemli birincil kaynaklarından ve müçtehitler için şer'i bir esas kabul edildi. Bununla beraber risâlet görevinin tabii bir sonucu olan fetva grubundaki hüküm ve açıklamalar, imamet ve kaza grubundaki tasarruflara göre daha değişmez ve bağlayıcı görüldü.⁷

Hiz. Peygamber (sav), ilerleyen zamanlarda kendi sahabelerinden bazı kişilere fetva verme yetkisi tanımıştır: Hiz. Aişe, Hiz. Ebu Bekir, Hiz. Ömer, Hiz. Osman, Hiz. Ali, Abdullah bin Mesud, Zeyd bin Sabit gibi. Hiz. Peygamber'in (sav), vefatı üzerine siyasi önderlik ve yasama sorunu ortaya çıkmıştır. İlk dönem İslam toplumunda yasama temel olarak Kur'an-ı Kerim'e ve Hiz. Peygamber'in sünnetine dayanmaktaydı. Ancak ilerleyen zamanda karşılaşılan yeni sorunlar ve ihtilaflar, yaşamada yeni yorumların ve uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi liderlik sorunu ise halife seçimiyle çözülmek istenmiştir. İlk dört halifenin en önemli amaçlarından biri İslamiyet'i Arap yarımadasına ve çevresine yaymaktı. Bu sebeple halifeler Arap yarımadasındaki kabilelere İslam'ı öğretmekle görevli ilim sahibi insanlar gönderdi. Bu

⁵ Fetva: Bir meselenin hükmünü açıklayan, zorlukları çözen kuvvetli cevap, fakih bir kimsenin fıkhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap. Bkz. Attar, Fahrettin, "Fetva", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 486-496, İstanbul 1995.

⁶ Ali Emîrî, "Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi", 305; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-Islamlık*, 13-14; Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 240.

⁷ Eraslan, Sadık, *Meşihat-ı İslamiyye ve Cerida-i İlmiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 15.

kişiler aynı zamanda İslamiyet'i kabul eden kabileleri örgütleyip İslam devletinin hâkimiyetini genişletecek seferler yapmakla da vazifelendirilmiştir.⁸

Hiz. Ebu Bekir döneminde devlet sınırları çok fazla genişlememiş devletin kurumsal örgütlenmesi sınırlı düzeyde olmuştur. Adalet işleri halifenin sorumluluğunda kalmıştır. Hiz. Ömer zamanında devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte adalet alanında ilk görev bölüşümleri yapılarak yargı, yürütmeden ayrılmıştır.⁹ Basra'ya, Kûfe'ye, Dimaşk'a, Yemen'e, Mısır'a, Filistin'e, Humus'a, Ürdün'e ve Bahreyn'e kendisine bağlı kadılar tayin etmiştir.¹⁰ Hiz. Ali'nin öldürülmesinden sonra hilafet Emeviler'e geçti. Emeviler'de devlet idaresinde merkezi bürokratikleşme artarak kadıların atanması valilerin emrine verilmiştir. Vali yargı yetkisini hukuki kâtibi konumunda bulunan kadıya devretmişti fakat istediği davaya bakma ve kadıyı azletme yetkisini elinde bulunduruyordu.¹¹

Abbasîler döneminde başkent Bağdat'ta ilk defa kadılar arası hiyerarşinin ortaya çıkmasını sağlayan *kadı'l-kudât*¹² müessesesi kuruldu. Halife Hârûnürreşîd (ö.193/809) zamanında görev yapan büyük müçtehit Ebû Yusuf (ö.182/798) "*kadı'l-kudât*" unvanı kullanan ilk kişi olmuştur. Ulemâyı ayrı ve hususi bir elbise ile kendilerini sair halktan farklı bir kıyafete sokan da yine Ebû Yusuf'tur.¹³ Özen makalesinde, "her ne kadar birçok kaynakta Abbâsî hâkimiyeti altındaki topraklarda görevli bütün kadıların onun idaresine verildiği belirtilmekteyse de klasik kaynaklarda, bilhassa *Vekî*'in *Ahbarü'l-kudât*, *Kindî*'nin *el-Vülât ve'l-kudât*, *Hatib el-Bağdadî*'nin *Târihü Bağdâd* adlı eserlerinde *İmam Azam*'ın öğrencisi Ebû Yusuf dönemindeki kadı atamalarıyla ilgili verilen bilgilerden, bu yetki devrinin tam olarak gerçekleşmediği ve kadıların o dönemde de halife tarafından tayin edildiği, III./IX. yüzyılın sonlarından itibaren *kâdı'l-kudât*'ların yargı mekanizmasının başı konumunda olduğunu gösteren kayıtların kaynaklarda açık biçimde yer aldığını" ifade etmiştir.¹⁴ Endülüs Emevileri'nde de Abbasîler'deki *kâdı'l-kudât*'lığa benzer bir teşkilat kurulmuştur. İlk

⁸ Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 21

⁹ Apak, Âdem, *Anahatları ile İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 159.

¹⁰ Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 104; Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2016, s. 330; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 22

¹¹ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 22

¹² Bkz. Özen, Şükrü, "Kadılkudât", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XIV, ss. 77-82. İstanbul 2001.

¹³ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s.119; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 200; Özen, "Kadılkudât", 78.

¹⁴ Özen, "Kadılkudât", 78.

dönemlerde “*kâdî'l-cünd*” adıyla anılan ve vali tarafından atanan bu görevli daha sonraları hükümdar tarafından atandı ve “*kâdî'l cemâ'a*” adını almıştır.¹⁵

Mısır'da kurulan Fâtımîler Devleti'nin adli teşkilatında “*kadî'l-kudât*” makamı bulunmaktaydı. Bu makama gelen kişiler aynı zamanda vezirlik görevini de üstlenmişlerdir. Fâtımîler Devleti'nin iki önemli yönetim yetkisi; kaza (din ve yargı) ve davet (Fâtımî propagandası) müesseselerinin başkanlığı görevi *kadî'l-kudât*'a verilmişti.¹⁶ Eyyûbîler Devleti döneminde de adliye teşkilatının başında sultan tarafından atanan *kâdî'l-kudât* bulunurdu. Halifenin dini yetkilerinin vekiliydi.¹⁷ Memlûkler Devleti'nde ise Baybars (ö.676/1277) döneminde dört mezhep için ayrı ayrı *kadî'l-kudât*'lar vardı. Memlûkler'de *kadî'l-kudât* en yüksek dini makam olarak şer'i hukuki işlere bakmakla görevliydi.¹⁸

Safevîler döneminde dinî mahkemenin reisine, şehir müftülerine şeyhülislam unvanı verilmiştir. Müftülerin ve mahkeme reislerinin atamaları Safevîler'de en yüksek dini makam olan *sadru's-sudûr* tarafından yapılmıştır.¹⁹ Selçuklu Devleti'nde de adalet sisteminin başında “*kâdî'l-kudât*” denilen “*başkadı*” bulunurdu. Başkadı'nın, ataması Sultan tarafından yapılırdı.²⁰ İlber Ortaylı araştırmasında Selçukîlerde her şehrin ilmiye sınıfının reisine “*şeyhülislam*” denildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Gazneliler'de, Karahanlılar'da, Atabeylikler'de ve Anadolu beyliklerinde “*kâdî'l-kudât*” müessesesinin mevcut olduğu bilinmektedir.²¹ Osmanlı'ya kadar olan devrede ve Osmanlının ilk dönemlerinde şeyhülislamlık kurumunun görevlerini yerine getiren “*kadılık*”, “*kazaskerlik*”, “*müftülük*”, “*kâdî'l-kudât'lık*” gibi değişik kurumlar bulunmaktaydı.²²

Tarihsel bilgiler ışında incelendiğinde davaları şer'i hükümlere göre karara bağlamak, verilen kararların uygulanmasını sağlamak, kadıların tayin edilmeleri - azledilmeleri, halifenin vekili sayılan ve yargı sisteminin başı konumunda bulunan

¹⁵ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 23

¹⁶ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* s. 23; Eymen, Fuad Seyyid, “Fatımîler”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XII, s. 233, ss. 228-237, İstanbul 1995.

¹⁷ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 24.

¹⁸ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 24; Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXIX, s. 94, ss. 90-97, Ankara 2004.

¹⁹ İpşirli, “Şeyhülislam”, 92.

²⁰ Erdoğan, Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 159.

²¹ Özen, “Kadılıkudât”, s. 80.

²² Eraslan, *Meşihât-ı İslâmiyye ve Cerîda-i İlmiyye*, s. 16; Boyacıoğlu, Ramazan, *Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1992, s. 45.

kâdî'l-kudât'ın başlıca görevleri arasında yer almıştır. İşte bu dönemlerde fetva vermekle görevlendirilen ya da çeşitli nedenlerle ulemadan şöhret kazanan, fazilet sahibi olduklarına inanılan, yaşadıkları zamanın veya bölgenin en bilgisi olan İslam âlimleri “*şeyhülislam*” olarak nitelendirilmiştir.²³

5.3. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Şeyhülislamlık Kurumu

Koçi Bey Risalesi'nde, “*şeyhülislam olan kimselerin olgunluk ve fazilet kaynağı olup hiç kimseden çekinmeden hakikati söyleyen kimseler olduğundan, padişah hazretlerine her vakit güzel nasihatlerde geri kalmadıklarını ve din ve devlet düzeni için çalıştıklarını*” ifade etmiştir.²⁴

Kramers, şeyhülislam unvanının diğer İslam devletlerinde ulaşamadığı dini ve siyasi ehemmiyete Osmanlı Devleti'nde ulaştığını, en parlak dönemine bu dönemde ulaştığını iddia etmiştir.²⁵ Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar İslam hukukunu uygulayan ancak İslam hukukuna vakıf olacak ilmi derinlikte olmadıkları için de ulema sınıfı ile ilişki içerisinde olmuşlar ve onlardan çeşitli meselelerde fetvalar almışlardır. Osmanlı Devleti'nde Hanefi fıkhi üzerine kendisine sorulan hukuki meselelere ait dini hükümlere uyarak karar veren kişiye “*müftü*”, verilen karara da “*fetva*” denilmekteydi. Bununla birlikte “*müftî'l-enâm*” veya “*şeyhülislam*” unvanları da kullanılmıştır.²⁶

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlık makamının ne zaman, nasıl kurulduğu, bu makama ilk kimin geldiği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden belli başlı olanlarını inceledik.

Bu görüşlerden birincisi; şeyhülislamlığın müftülük manasında değerlendirilmesine bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde fetva verme

²³ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 23-24.

²⁴ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Danışman Zuhuri, Milli Eğitim Basımevi, Ankara ts., s. 25.

²⁵ Kramers, “Şeyh-ül-İslam”, 486.

²⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 181; Halaçoğlu Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 131; Yakıt, İsmail, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, s. 31, ss. 19-48, Isparta 1999; İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlığın Etkisi”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu* (İstanbul, Mayıs 1-2 2009), ed. Sami Erdem, s. 746, ss. 745-759, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

vazifesini icra eden Şeyh Edebali ile birlikte ortaya çıktığı iddiasıdır.²⁷ Akgündüz araştırmasında özellikle Şeyh Edebali'nin şeyhülislam unvanını kullanmadığı için bu görüşü tutarlı bulmamaktadır ve Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında şeyhülislam unvanını kullanan ilmiye sınıfının başı sayılan ve aynı zamanda fetva verme merci olan âlimlerin bulunduğunu örneklerle açıklamaktadır.²⁸

Başka bir görüş ise I. Murad (763-769/1362-1389) döneminde yaşamış olan Elvan Fakih'in ilk şeyhülislam olduğu iddiasıdır. Bu iddia I. Murad'ın Gazi Evrenos Bey'e (ö.820/1417) gönderdiği iddia edilen bir fermana dayanmaktadır. Bu fermanla "*Umum Rumeli vilayetine şeyhu'l-islam ta'yin olunan fahrü'l fuzelâ Elvân Fakih'e ri'ayet edesin*" denilmektedir.²⁹ Ali Emîrî, bu fermanı Feridun Bey'in "*Mecmua-i Münşeatü's Selâtin*" adlı eserine dayandırarak gerçek olduğunu kabul etmektedir.³⁰ Pakalın ve Akgündüz araştırmalarında Feridun Bey'in eski fermanlarla belgenin aslını tahrif ettiği gerekçesiyle belgenin şüpheli olduğunu iddia etmektedirler.³¹ Ancak İnbaşı makalesinde yeni bir mektuptan bahsetmektedir.³² Bu mektup Feridun Bey'in eserinde yer almamaktadır. İnbaşı, belgenin Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki orijinal nüshasında "*Elvan Fakih*" isminin geçmediğini onun yerine belgede "*Rum-iline Şeyhü'l-İslam nasb olunan mefâhirü'l-guzât kadı efendi zide ilmuhu...*" ifadesinin geçtiğini, Elvan Fakih ile Elvan Çelebi'nin isimlerinin karıştırıldığını iddia etmektedir.³³ Belgede şeyhülislam ifadesi yer almıştır ancak şahıs ismi belirtilmemiş ama atanan

²⁷ Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 19; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 26; Kaydu, Ekrem, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, s. 202, ss. 201-210, Ankara 1977; İmamoğlu, "Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlığın Etkisi", s. 745.

²⁸ Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 19; İpşirli, "Şeyhülislam", 92.

²⁹ Bkz. İmamoğlu, "Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlığın Etkisi", s. 746; Hazerfan Hüseyin Efendi (ö.1103/1691) eserinde; "*Hususan, umumen Rumeli'ne şeyhülislam tayin olunan meşhar-ül-fudala Elvan Fâkih'e onat vecih üzere riayet edesin*" ifadesi geçmektedir. Bkz. Anhegger, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", *Journal of Turkology*, 10, s. 378, ss. 365-393, y.y 1953.

³⁰ Ali Emîrî, "*Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi*", 317.

³¹ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri*, III, 348; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 19-20; İmamoğlu, "Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlığın Etkisi", 746; Hazerfan Hüseyin Efendi eserinde; "*Hususan, umumen Rumeline şeyhülislam tayin olunan meşhar-ül-fudala Elvan Fâkih'e onat vecih üzere riayet edesin*" ifadesi geçmektedir. Bkz. Anhegger, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", 378;

³² Cavid Baysun terekesinden satın alınıp Başkanlık Osmanlı Arşivleri'ne alınan evraklar arasında yer almaktadır. Bkz. İnbaşı, Mehmet, "Sultan I. Muradın Evrenos Beye Mektubu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, s. 228-231, ss. 225-236, Erzurum 2001.

³³ İnbaşı, "Sultan I. Muradın Evrenos Beye Mektubu", 232.

şeyhülislam ifadesi geçmektedir. Kanaatimizce, Rumeli bölgesindeki âlimlerin reisi manasında şeyhülislam ifadesinin kullanılmış olabileceğidir. Burada araştırılıp neticelendirilmesi gereken iki husus vardır: Birincisi belgede geçen şeyhülislam ifadesinin sadece şeyhülislam unvanını mı yoksa şeyhülislam makamını mı ifade ettiğidir. İkincisi ise Rumeli'ne şeyhülislam olarak atanan kişinin “kim?” olduğudur.

Bir başka görüş ise Taşköprizâde Ahmet Efendi'nin (ö.968/1561) eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye adlı eserine dayandırılarak, Mustakimzâde Süleyman Sadeddin (ö.1202/1788),³⁴ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö.1068/1658),³⁵ Ahmed Refik (ö.1937),³⁶ İsmail Hami Danişmend (ö.1967), Abdulkadir Altunsu, Sıtkı Gülle (ö.2015), Mehmet İpşirli gibi araştırmacılar, Molla Şemseddin Fenârî'nin³⁷ (ö.834/1431) ilk Osmanlı şeyhülislamı olduğu yönündeki görüşleridir.³⁸ Bu görüşe göre I. Mehmed (ö.824/1421) devrinin sonunda ikinci defa Bursa Kadılığına atanan (h.818), II. Murad (ö.855/1451) döneminde 828/1425 yılında müftülük vazifesine getirilen Molla Fenârî'nin, devletin merkezinde fetva ve kaza işlerini görmesinden dolayı, halk ve devlet adamları nezdinde, kazandığı şöhret sayesinde Osmanlı'nın ilk şeyhülislamıdır.³⁹ Danişmend, *ilk şeyhülislamın unvanının müfti'-enâm olduğunu*

³⁴ Bkz. Yılmaz, Ahmet, “Müstakimzâde Süleyman Sadettin”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXXII, ss. 113-115, İstanbul 2006.

³⁵ Osmanlı şeyhülislamı ve tarihçisidir. Bkz. Kaya, Nevzat, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXIV, ss. 381-383, İstanbul 2001.

³⁶ Son devir Türk tarihçisidir. Bkz. Özcan, Abdülkadir, “Ahmed Refik Altınay”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, II, ss. 120-121, İstanbul 1989.

³⁷ Bkz. Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXX, ss. 245-247, İstanbul 2005.

³⁸ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul ts., s. 47-49; Ali Emîrî, “*Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi*”, 322; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 109; Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 231; İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Yıldız Matbaası, I, ss. 139-282, s. 269, İstanbul 1994; Demir, Abdullah v.dğr., *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 305; Gülle, Sıtkı, “İlk Osmanlı Şeyhülislam'ı Şemseddin Muhammed B. Hamza Fenârî (751-834/1350-1431) ve O'nun Aynu'l-A'yan Tefsiri”, 1, s. 244, ss. 237-246, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1999.

³⁹ Molla Fenârî, İbrahim Paşa'nın sadaretinde dört yıl kadar daha büyük bir nüfuz ve ikbal ile icra-yı ahkâm etti. Vezir-i azam kadar nüfuzunu yürüttü. Bütün kazâ ve fetva işleri, hattâ bütün din ve dünya mesaili re'y ve tedbirine müfeyvaz olarak şeyhülislâm, *hâkimü'l-enam* mevkiine yükseldi. Hüsameddin Hüseyin, “Molla Fenârî”, haz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*(Bursa, 4-6 Aralık 2009), ed. Tevfik Yücedoğru v.dğr., ss. 577-601, Bursa 2010.

belirtip Molla Fenârî'yi müderris⁴⁰ ve Bursa kadısı iken müftî'l-enâm olup üç vazifeyi cem eden meşhur âlim olarak değerlendirmektedir.⁴¹

Bir başka görüş ise Ekrem Kaydu'ya aittir. Bu görüşe göre; fetva makamının kadılık vazifesinden ayrılarak milletin dini ihtiyaçlarını karşılamak, gerektiğinde devletin iç ve dış politikada istifade etmesini sağlamak için II. Murad tarafından 1444 yılından sonra şeyhülislamlık müessesesi kurulmuştur ve müessesenin başına da zamanın büyük âlimlerinden Fahreddîn-i Acemi⁴² (ö.865/1460-61) tayin edilmiştir.⁴³

Kâtip Çelebi'nin (ö.1067/1657) şeyhülislamlık makamının ortaya çıkışı ile ilgili ileri sürdüğü görüş ise İstanbul'un fethinin akabinde burada fetva veren müftülerle bu müessesenin ortaya çıktığıdır. Bu görüşe göre şeyhülislamlık, İstanbul'da fetva veren müftülerle başlamıştır ve bu makama tayin edilen ilk kişinin aynı zamanda İstanbul kadılığını icraa eden Hızır Bey (ö.863/1459) olduğudur.⁴⁴ Hızır Bey'le birlikte Edirne de Fahreddin Acemi'nin görev yaptığı düşünülürse tevdi edilen bu görevin kadılık görevi yanında ilave bir görev olarak ortaya çıktığı hususudur. Edirne, Bursa ve İstanbul müftüleri ilk başlarda eşit şekilde değerlendirilmiş olup daha sonra İstanbul müftülüğünün önem kazanmasıyla şeyhülislamlığa evrilmiştir.⁴⁵

Araştırmacılar tarafından fetva müessesinin ve “şeyhülislam” unvanının en net, tartışmasız geçtiği ilk resmi belge “*Kanunnâme-i Âl-i Osman*” kabul edilmektedir.⁴⁶ Fatih Sultan Mehmed Han'ın (ö.886/1481) hazırlattığı *Kanunâme-i Âl-i Osman*'da:

⁴⁰ Osmanlı Devleti medreselerinde belirli bir tahsilden sonra icazet, mülazemet ve beratla medreselerde ders veren kimselere müderris (günümüzde profesör) denir. Bkz. Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 396.

⁴¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 109.

⁴² Fahreddîn-i Acemi II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında görev yapmıştır. Acemi, II. Murad döneminde 834/1430-1431 yılında 30 akçe ile başşehir Edirne'ye müftü tayin edilmiştir ve 30 yıldan fazla müftülük makamında bulunmuştur. Bkz. Baltacı, Cahit, “Fahreddîn-i Acemî”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XII, ss. 82, İstanbul 1995.

⁴³ Bkz. Kaydu, “Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, 209.

⁴⁴ Katib Çelebi, *Takvimü'l-Tevarih*, İstanbul, 1146, s. 182; Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mehmet Ata v.dğr., III, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1998 s. 212; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 22; Kaydu, “Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, 203.

⁴⁵ Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 22; Shaw Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 198; İpşirli, “Şeyhülislam”, 92.

⁴⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 182; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 23; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 244-245; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 28.

“*Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir. Ve mu'allim-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîria'zam anları üzerine almak ri'âyeten lâzım ve münâsibdür. Ammâ müftî ve hoca şâir vüzerâdan bir niçe tabaka yukarudur ve tasaddur dahi iderler.*”⁴⁷

Burada şeyhülislam ve müftü ifadelerinin eş manada kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan “*müftü*” tabiri 16. asrın sonuna kadar genel bir tabir olarak kullanılırken, daha sonraki devirlerde yerini “*şeyhülislam*” unvanına bırakmıştır. Shaw ve Yakut ise araştırmalarında Fatih Sultan Mehmed’in Kanunnamesini esas alarak ilk şeyhülislam makamına atanan kişinin Molla Hüsrev Mehmed Efendi (ö.885/1480) olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁸ Karpat’da şeyhülisamlık müessesesinin II. Mehmed zamanında Hristiyan olmayan milletlerin başlarına uygulanan prensipler doğrultusunda oluşturulduğunu iddia etmiştir.⁴⁹

Mirât-ı ‘Adâlet adlı eserinde Ahmet Lütfi (ö.1907); Yavuz Sultan Selim (ö.926/1520) döneminde, şer’i mahkemelere nezaret etmek ve halkın her türlü haklarının korunması için şeyhülisamlık makamının kurularak Zenbilli Ali Efendi’nin⁵⁰ (ö.932/1526) şeyhülislam makamına tayin edildiğini ileri sürülmektedir.⁵¹ Zenbilli Ali Efendi’nin, 1503 - 1526 yılları arasını kapsayan 23 yıllık şeyhülisamlık görevi, şeyhülislâmın yetkileri ve mesuliyetleri açısından önemli bir dönem olmuştur. Şeyhülislâm makamının devlet bürokrasisinde güçlü bir konum kazanmasıyla ilgili rivayetlerde Zenbilli Ali Efendi ön sırada yer almaktadır.⁵² Kramers, şeyhülisamlık makamının Molla Fenârî ile başlatılmasını tamamen itibari olarak düşünmekte ve

⁴⁷ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (ilavesi), İstanbul, 1329, s. 10; *Kanunname--i Âl-i Osman*, haz. Abdulkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 45.

⁴⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. XLII; Yakut, *Şeyhülisamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s.30; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 206.

⁴⁹ Karpat, Kemal Haşim, *Osmanlı’da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 120.

⁵⁰ Bkz. Küçükdağ, Yusuf, “Zenbilli Ali Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XLIV, ss. 247-249, İstanbul 2013.

⁵¹ Ahmed Lütfi, *Mirât-ı Âdâlet Yahud Târihçe-i ‘Adliyye-i’Aliyye*, haz. İbrahim Yılmazçelik - Özcan Tatar, Gece Akademi Yayınları, İstanbul 2018, s. 30; Akgündüz, XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-İslamlık, 22-23; Ortaylı, araştırmasında Fatih’in Kanunnamesinde her ne kadar “*Şeyhülislam ulemanın reisi*dir” dese de şeyhülisamların ulemanın reisi olmasını Kanuni dönemiyle bağdaştırmaktadır. Araştırmasına kanıt olarak mevleviyet pâyeli kadılar 500 akçe alırken Molla Gürânî’nin 200 akçe almasını gösterir. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 231.

⁵² Zenbilli Ali Efendi, Yavuz Sultan Selim’in bir takım siyasi ve idari kararlarını uygun görmeyerek sert tepkiler vermiştir. Sultan Selim’in yaptığı ve yapacağı işlerle ilgili olarak, bunların dünyevî işler sayıldığı, müftünün sadece dinî meselelerde yardımcı olması gerektiği şeklindeki sözlerine karşı çıkmıştır. Aynı zamanda şu hususu da belirtmiştir: *Padişahların hem dinlerini hem dünyalarını gözetmenin şeyhülislâmın başlıca vazifesi olduğunu belirttiği kaydedilmiştir.* Bkz. Ali Emîrî, “*Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi*”, 310-311; İpşirli, “*Şeyhülislam*”, 92; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 231; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. XLIII.

Kanuni (ö.974/1566) döneminde 23 yıl görev yapmış Zenbilli Ali Efendi'nin büyük nüfuz ve etki sağlayarak şeyhülislam makamının bu dönemde ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁵³

Tayyib Gökbilgin ise Zenbilli Ali Efendi'den sonra müftülük makamına geçen İbn Kemal (ö.940/1534)⁵⁴ ve Ebüssuûd Efendi (ö.982/1574)⁵⁵ ile birlikte şeyhülislam sıfatının kullanılmaya başlandığını ve böylelikle bu makama gelen kişilerin kazaskerin önüne geçerek ilmiye teşkilatının en başına yükseldiklerini ifade etmiştir. Kanuni döneminde gerçekleşen bu değişimle birlikte şeyhülislamın bütün memurlar sınıfı üzerinde bulunan müstesna mevki teyit edilmiş ve böylece ulemanın Osmanlı Devleti içerisindeki gücü daha da artmıştır.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlığın kuruluşuyla ilgili bahsettiğimiz görüşler neticesinde II. Murad döneminde fetva vermekle görevli bir makamın varlığına işaret edilmektedir. Ancak fetva makamının kadılık ve müderrislik görevlerinden ayrılarak başlı başına müessese haline gelmesi zaman içerisinde olmuştur. Şeyhülislamlığı Osmanlı Devleti'ndeki en yüksek dini merci ve ilmiye sınıfının reisliği manasında ele aldığımızda, bu durum XVI. yüzyılın ortalarında Kanuni döneminde gerçekleşmiştir.⁵⁷ II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni dönemlerinde İstanbul Müftülüğü görevini yürüten Zenbilli Ali Efendi'den itibaren şeyhülislamlık makamı şekillenmeye başlamıştır. Zenbilli Ali Efendi'den sonra şeyhülislam olan Kemalpaşazâde (ö.940/1534) ve Sadî Çelebi (ö.945/1539)⁵⁸ dönemlerinin yoğun olayları karşısında fetvaları ile yeni açılımlar yapıp şeyhülislamlığın itibarını yükseltmişlerdir. Ebüssuûd Efendi döneminde şeyhülislamlık makamı en yüksek dini ve ilmi makam haline gelmiştir.⁵⁹ Shaw, araştırmasında dönemin en büyük hukuk bilgini olan Ebüssuûd Efendi'nin hukuk sistemini hiyerarşisini örgütlediğini, Kanunname-i Âl-i Osman'ı yenilediğini

⁵³ Kramers, "Şeyh-ül-İslam", 486.

⁵⁴ Osmanlı şeyhülislamı ve tarihçisidir. Bkz. Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXV, ss. 238-240, İstanbul 2002.

⁵⁵ Osmanlı şeyhülislamı, hukukçu ve müfessirdir. Bkz. Akgündüz, Ahmed, "Ebüssuûd", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, X, ss. 365-371, İstanbul 1994.

⁵⁶ Gökbilgin, M.Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, s. 107; Akgündüz, XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-İslamlık, 23; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 27.

⁵⁷ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, s. 349; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 245.

⁵⁸ Osmanlı şeyhülislamıdır. Bkz. İpşirli, Mehmet – Demir Ziya, "Sâdî Çelebi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXXV, ss. 404-405, İstanbul 2008.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 185.

belirtmiştir.⁶⁰ Ebüssuûd Efendi'den itibaren sonraki dönemlerde Rumeli kazaskerliği yapan âlimlerin şeyhülislamlık makamına atanması uygulaması başlamıştır.⁶¹ İpşirli, idari görev ve sorumlulukları artan şeyhülislamların XVI. yüzyılın sonuna doğru devletin siyasi kararlarında vezîriâzamlarla denk bir rol üstlendiğini,⁶² Kazıcı ise şeyhülislamlık makamının manen bu dönemde vezîriâzamlıktan daha yüksek telakki edildiğini ifade etmiştir.⁶³ Yakut, 1516 yılından itibaren padişahların “*halife*” unvanını taşımaları ve İslam dünyasının lideri olmaları sıfatı ile şeyhülislamların padişahlara vekâlet edip devlet işlerinde din işleriyle ilgili bütün çalışmaları yürüten rol üstlendiğini belirtmiştir.⁶⁴

17. yüzyılda saltanat ve devlet teşkilatında meydana gelen değişim ve zafiyetler devlet işlerinde vezîriâzam ve şeyhülislam arasındaki yetki çatışmalarını arttırmıştır. Devlet otoritesinde idari zafiyetlerin yaşandığı, ikbal hesabı yapan devlet adamlarının ve askeri sınıfın yönetimde belirleyici unsur olmak istediği bu dönemde şeyhülislamların konumu ayrı bir önem arz etmiştir. Hedeflerine ulaşmanın en kısa yolunun padişah değişikliğinden geçtiğine inananlar, padişah değişikliğini toplum nezdinde meşrulaştırmak, kabulünü kolaylaştırmak için şeyhülislamlardan hal⁶⁵ fetvası alma geleneğini başlatmışlardır. Koçi Bey bu dönemde ilmiye sınıfının içinde bulunduğu durumu, “*ilmiye sınıfının bozulduğu, kadim geleneklerin işlemez olduğu, şeyhülislamların ve kazaskerlerin basit bir şekilde azledildiği, azledilme endişesinin devlet büyüklerine dalkavukluk yapmaya vardığı*” ifadeleriyle değerlendirmiştir.⁶⁶

18. yüzyıl başlarında 1703 Edirne Vak’ası’nda,⁶⁷ 1730 Patrona İsyanı’nda⁶⁸ ve akabinde yaşanan olaylarda şeyhülislamların yetkilerinin dışında siyasi işlere karışması,

⁶⁰ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 153.

⁶¹ Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 24; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 31.

⁶² İpşirli, “Şeyhülislam”, 92.

⁶³ Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 246.

⁶⁴ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 14.

⁶⁵ Lügatte “soymak, çekip almak, tecrit etmek” anlamına gelen hal⁶, hukukta iş başındaki devlet başkanını görevden alma anlamında kullanılan terimdir. Bkz. Aydın, Mehmet Âkif, “Hal”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 218-221, İstanbul 1997.

⁶⁶ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 26.

⁶⁷ 1703 yılında çıkan, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi’nin ölümü, II. Mustafa’nın tahttan indirilmesi ve yerine III. Ahmed’in cülûsu ile sonuçlanan ayaklanmadır. Bkz. Özcan Abdulkadir, “Edirne Vak’ası”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 445-446, İstanbul 1994.

⁶⁸ 1730 yılında İstanbul’da meydana gelen ve III. Ahmed’in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanmadır. Bkz. Özcan, Abdulkadir, “Patrona İsyanı”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 189-192, İstanbul 2007.

ikbal mücadelesi vermesi, kurumun halk nezdinde itibar kaybetmesine neden olmuştur.⁶⁹

19. yüzyılda 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile birlikte askeri, idari, sosyal alanda önemli ıslahatlar yapıldı. Ulema yeniçeri desteğinden mahrum kaldığı için ya yönetime destek verdi ya sessiz kaldı ya da bir takım isyan hareketlerinin içerisinde yer aldı. Şeyhülislam Yasincizâde Abdulvahhâb Efendi (ö.1833)⁷⁰ II. Mahmud'un (ö.1255/1839) yaptığı yenilik hareketlerini meşru göstermek için risale hazırlayarak padişaha destek vermiştir.⁷¹ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar şeyhülislam konaklarının selamlık kısmını meşihat dairesi olarak kullanmaktaydı. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra Sadrazam Mehmed Selim Paşa (ö.1247/1831), Ağakapısı'nın⁷² şeyhülisamlığa tahsis edilmesini arz etmiştir. II. Mahmud, Ağakapısı'nın unutulması için buranın şeyhülislamlara verilmesini ve adının "fetvahane" olmasını emretmiştir.⁷³ Halk arasında bu kapı *Bab-ı Meşihat*,⁷⁴ şeyhülislam kapısı olarak şöhret kazanmıştır.⁷⁵ Bu tarihten sonra şeyhülisamlık makamı müstakil bakanlık tarzında örgütlenmiştir.⁷⁶

Şeyhülislamlar 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Meclis-i Vükelâ'daki⁷⁷ yerlerini alarak Meclis-i Vükelâ'da daimi üye olmuştur. Sadrazamın başkanlığında toplanılarak önemli devlet işlerinin görüşüldüğü Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlar padişah iradesi

⁶⁹ Bkz. Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 59-67; İpşirli, "Şeyhülislam", 92.

⁷⁰ 1758-1833 yılları arasında yaşamış II. Mahmud döneminde iki defa meşihat makamına gelen Osmanlı şeyhülislamıdır. Bkz. İpşirli Mehmet, "Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde" *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 285-286, İstanbul 1988.

⁷¹ Yakut, *Şeyhülisamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 50.

⁷² Ağakapısı; Osmanlı Devleti'nde yeniçeri ağasının resmî makamına ve ikamet yerine verilen addır. Bkz. Eyice, Semavi, "Ağakapısı", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 462-464, İstanbul 1988.

⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 213; Demir, Abdullah v.dğr., "Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı", s. 304; Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", 35; Koca, Ferhat, "Fetvahane", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 496-500, İstanbul 1995; Yurdakul, İlhami – Bilgin, Aydın. "Şeyhülisamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 23, s. 382, ss. 379-417, İstanbul 2014.

⁷⁴ Şeyhülislamların resmi dairelerine verilen ad. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Bab-ı Meşihat", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 362-363, İstanbul 1991.

⁷⁵ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. XLV; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 213.

⁷⁶ Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve Idare Tarihi*, s. 413.

⁷⁷ Bir nevi Bakanlar Kurulu'dur. II. Mahmud döneminde Sadrazamın reisliğinde nazırlardan oluşan Osmanlı hükümetini niteleyen meclistir. Aşama aşama bir geçişle oluşturulduğu için kuruluş tarihi kesin değildir. Bugünkü Bakanlar Kuruludur. 1840 ve 1850 yıllarında meclis genel olarak şu üyelerden oluşuyordu: Sadrazam, Şeyhülislâm, Serasker, Meclis-i Vâlâ Başkanı (Meclis-i Tanzîmat kurulunca Meclis-i Tanzîmat başkanı), Maliye, Ticaret, Hariciye, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırları, Sadâret Müsteşarı, Darbhâne-i Âmire nâzırı (Hazîne-i Hâssa'nın kurulmasından sonra Hazîne-i Hâssa nâzırı), Zaptiye müşiri, Tophane Müşiri, Kaptan-ı Deryâ, Dîvân-ı Deâvî Nâzırı, Vâlîde Kethüdâsı. Bkz. Akyıldız, Ali, "Meclis-i Vükelâ", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 251-253, Ankara 2003.

ve onayı ile yürürlüğe girerek uyulması gereken kanun şeklini almıştır.⁷⁸ 1836 yılında yapılan düzenlemeyle Anadolu ve Rumeli kazaskerliği ile İstanbul kadılığı Fetvahane'ye nakledildi.⁷⁹ Yakut, bu bilgiye dayanarak ilk defa şeyhülislamlık dairesinin oluştuğunu savunur.⁸⁰ Bu dönem şeyhülislamlık makamının kurumsal bir altyapı ile çalıştığı yeni bir dönemdir. Tanzimat'tan sonra 1866 yılında şeyhülislamlık bünyesinde, tekkeleri, tarikatları kontrol etmek, tek çatı altında toplamak ve bu yapıların idari işlerini denetlemek amacı ile Meclis-i Meşâyih kuruldu.⁸¹ 1868 yılında idari yargı ve danışma organı olarak Şûrâ-yı Devlet'in⁸² kurulması ile birlikte kanunlardan, nizamnamelerden şeyhülislamı uzak tutularak iç siyasetteki nüfuzları zayıflatılmıştır.⁸³

II. Abdülhamid Han döneminde 1876 yılında ilan edilen Kânûn-ı Esâsî'nin 27. maddesindeki “*Mesnedi Sadaret ve Meşihati İslâmiye emniyet buyrulan zevata ihale buyrulduğu misillu teşkili Vükelâya memur olan Sadriazamın tensip ve arzı ile sair Vükelânın memuriyetleri dahi ba iradei şahane icra olunur.*” kanunuyla padişah, sadrazam ve şeyhülislamı kendisi seçmiştir. Şeyhülislam derece olarak diğer nazırlardan üstündü ve sadrazamla aynı seviyede tutulmaktaydı.⁸⁴ Bu dönem Tanzimat'la hızlanan batılılaşma hareketine karşı, “*İslamcılık*” akımının desteklendiği, yayıldığı ve “*İttihad-ı İslam*” politikasının izlendiği, Ortaylı'ya göre ise 18-19. yüzyıllarda gelen felaketlerin tesellisi olarak İslam'ın ideoloji haline getirildiği bir dönem olmuştur.⁸⁵

23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yapılan değişikliklerle şeyhülislam nazırlar gibi kabineyle birlikte değişmeye başlamıştır.⁸⁶ 12 Ağustos 1918 yılında şeyhülislamlığa bağlı olarak Osmanlı topraklarında ve gerekiyorsa İslam

⁷⁸ Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 483.

⁷⁹ Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 202, 289; Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatın (Bab-ı Meşihat) Yenileşme Süreci* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 10-19; Yurdakul - Aydın, “Şeyhülislamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür”, 383; Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 136.

⁸⁰ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 56.

⁸¹ Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, Hil Yayınları, İstanbul 2015, s. 109; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 64; Aydın, Bilgin, “Meclis-i Meşâyih”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 247-248, Ankara 2003.

⁸² Bkz. Akyıldız, Ali, “Şûrâ-yı Devlet”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 236-239, İstanbul 2010.

⁸³ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 90.

⁸⁴ Kramers, “Şeyh-ül-İslam”, 488.

⁸⁵ Karşılaştırmak için bkz. Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 53; Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 202

⁸⁶ Pakalın, *Tarihi Deyimler ve Terimler*, III, 350; Boyacıoğlu, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, 167.

âleminde faaliyet gösteren misyonerlerin, İslam karşıtlığı yapanların faaliyetlerine karşı, dini gerçekleri İslam esasları çerçevesinde yaymak, toplum ahlakını zararlı etkilerden korumak için “*Darü'l Hikmeti'l-İslamiyye*” teşkilatı kurulmuştur.⁸⁷ Şeyhülislamlık makamı 1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte önce Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne dönüştürülmüştür. Sonra ise 3 Kasım 1924 yılında halifeliliğin ilgası ile Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur.⁸⁸

6. II. Abdülhamid Han'ın Hayatı

6.1. Şehzadeliliği ve Eğitimi

II. Abdülhamid Han'ın babası, II. Mahmud'dan sonra, 1839 - 1861 tarihleri arasında Osmanlı padişahı olan Sultan Abdülmecid'dir (ö.1861).⁸⁹ Sultan Abdülmecid'in sekizinci çocuğu ve ikinci oğludur. Çırağan'daki Saray-ı Hümayun'da 22 Eylül 1842 (16 Şaban 1258 Çarşamba)⁹⁰ tarihinde saat on bir sularında üçüncü veliaht olarak dünyaya geldi.⁹¹ Annesi Çerkez asıllı Tîr-i Müjgân Kadınefendi annesidir.⁹² Şehzâde doğumlarında adet olduğu üzere Sultan Abdülmecid, doğum haberini hatt-ı hümayunla sadrazama bildirmiştir.⁹³

⁸⁷ Bkz. Albayrak, Sadık, “*Darü'l Hikmeti'l-İslamiyye*”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 506-507, İstanbul 1993; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 79.

⁸⁸ İpşirli, “Şeyhülislam”, 96; Arı, M. Salih, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 177, ss. 170-178, Van 1994; Boyacıoğlu, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti”, 168-170.

⁸⁹ 1839-1861 yılları arası Osmanlı Devleti'ni yöneten padişahdır. Bkz. Küçük, Cevdet, “Abdülmecid”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 259-263, İstanbul 1988,

⁹⁰ Danişmend, 15 Şaban olarak belirtir. Bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 285; Kazıcı ve Çabuk 21 Eylül olarak bildirir. Bkz. Çabuk, Vahid, *Sultan II. Abdülhamid*, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2017, s. 13; Kazıcı, Ziya, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2013, s. 19.

⁹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti, Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.), 3-54; Nuri, Osman, *Abdülhamid'in Devr-i Saltanatı*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2017, s. 373; Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 23; Öztuna, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2008, s. 19.

⁹² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, haz. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, I, s. 43-44; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM Basımevi, Ankara 2016, s. 15; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 13; Küçük, Cevdet, “Abdülhamid II”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, s. 216, ss. 216-224, İstanbul 1988.

⁹³ BOA, HR. SFR: 3-54.

Annesi 3 Ekim 1852 tarihinde vefat etti.⁹⁴ Babasının emriyle, hiç çocuğu olmayan II. Mahmud'un ablası, Abdülmecid'in beşinci zevcesi olan Rahime Perestû Kadın Efendi (ö.1904) Şehzade Abdülhamid'e analık etti⁹⁵ ve gerçek bir anne sevgisi ile şehzadeyi büyüttü. Sultan Abdülhamid Han tahta çıkınca Valide Sultan olarak manevi annesini ilan etti. Perestû Kadın Efendi 28 yıl gibi çok uzun süre Valide Sultan oldu. Gerçekte padişah annesi olmadığı halde Valide Sultan olan tek kadındır.⁹⁶

İbnülemin, “*Gençlik yıllarının başında Şehzade Abdülhamid'in özellikle babasının zevki sefa içerisindeki özel yaşantısından dolayı çok üzgün olduğunu*” belirtmekte ve şehzadenin bu üzümlüğünün neticesini “*sinirlerini, işlerinin vaziyetini bozduğu, yaşı ilerledikçe vehminin artmasına sebep olduğu*” şeklinde değerlendirmiştir.⁹⁷ Pakalın da araştırmasında II. Abdülhamid'in sebatsız olduğunu aktarmıştır.⁹⁸ İbnülemin, Abdülhamid'in uzun süre Hariciye Nazırlığını yapan Tevfik Paşa'nın kendisine anlattığına göre; “*Şehzade Abdülhamid'in, bazı akşamlar Murad Efendi'nin evinde Murad ve Reşad Efendi ile bir araya geldiklerini, bazılarının fena sarhoş olduğunu, bir akşam kendisinin de içip sarhoş olduğunu, akabinde kendi kullandığı arabanın atlarının ürkmesi neticesinde yaşadığı kazadan sonrada bir daha içki içmediğini*” ifade etmiştir.⁹⁹

Tahsin Paşa ve Mayakon hatıratlarında, İbnülemin, Pakalın, Kısakürek, Georgeon, Öke ise araştırmalarında Şehzade Abdülhamid'in hususi hocalardan az

⁹⁴ Tır-i Müjgan Kadın 3 Ekim 1852'de (17 Muharrem 1269) verem hastalığından vefat eder. Bkz. Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 141; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 19; Küçük, “Abdülhamid II”, 216.

⁹⁵ Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 18; İbnülemin, Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, Dergah yayınları, III, s. 1266, İstanbul 1982; Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 85; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 285; İnalcık, Halil v.dğr., *Osmanlı Tarihi*, ed. Eren Güler, XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 232; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 19; Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 11; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 13; Öztuna, “*II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*”, s. 20; Küçük, “Abdülhamid II”, 216.

⁹⁶ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 19-20; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 20; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 20; Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 143.

⁹⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1263.

⁹⁸ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, s. 85.

⁹⁹ Tevfik Paşa'nın anlattığına göre, II. Abdülhamid Han şehzadelğinde, Murad Efendi'nin evinde zaman zaman bir araya geldiklerinde bazılarının içip sarhoş olduğundan, yine bir araya geldiklerinde kendisinin de sarhoş olduğunu, eve giderken kendi arabasını kendisi kullandığını akabinde kaza yaptığını, bu olaydan sonra alkol kullanmadığını anlatır. Bkz. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1265-1266; Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987, s. 29.

eğitim aldığını, eğitiminin yeterli olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁰⁰ Pakalın, “şehzadenin 8-10 yaşından sonra ‘Lala’ diye tabir olunan cahil ağaların elinde kaldığını, diğer şehzadeler gibi biraz okuyup biraz yazdığından bahsederek, aldığı eğitiminin yetersizliğini, Abdülmecid’in çocukları içerisinde çalışkan, azimli ve özellikle Avrupa medeniyetini, Fransız dilini öğrenme gayretinde olanın Şehzade Murad olduğunu, Şehzade Abdülhamid’in dersler konusunda hevesli olmadığını” belirtmiştir.¹⁰¹ Şehzade Abdülhamid, kardeşi Murat Efendi ile birlikte klasik şekilde şehzade eğitimi almıştır. Gümüşhaneli Gerdankıran Ömer Efendi’den¹⁰² Türkçe, Acem Ali Mahvî Efendi ile Sadrazam Safvet Paşa’dan Farsça, Kazasker Ferid Efendi, Şerif Efendi, Ömer Hulusi Efendi ve Şîrîn Hafız Efendi’den Arapça ve diğer ilimleri, Celaleddin Efendi ve 1850’den itibaren Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi’den hat, Lütfî Efendi’den Osmanlı tarihi, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa ve Kemal Paşalarla Gardet adındaki bir Fransız’dan Fransızca, Lalası Mehmet Sadık Efendi ve Mabeynci Osman Bey’den spor, süvarilik derslerini, müzik ve piyano derslerini ise İtalyan olan Mirliva Guatelli Paşa ve Miralay Lombardi Bey’den almıştır.¹⁰³

Babası Sultan Abdülmecid’in 25 Haziran 1861 tarihinde vefatı üzerine amcası Sultan Abdülaziz saltanat makamına gelince, Şehzade Abdülhamid 15 yıl boyunca ikinci veliaht olmuştur. Padişahlık için kendisine ihtimal verilmediği için çok fazla ilgi gösterilmemiş, gözlerden uzak olarak hadiseleri gözlemlemiştir.¹⁰⁴ Küçük ve Kazıcı, saray halkının ve devlet büyüklerinin, saltanatın uzak varisi olduğu için düşüncelerini açığa vurmayan Şehzade Abdülhamid’den pek hoşlanmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, haz. Kudret Emiroğlu, İmge Kitapevi, İstanbul 2008, s. 43; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1266; Kısakürek, Necip Fazıl, Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Hân, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2019, s. 25; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 33; Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldız’da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 92-93.

¹⁰¹ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, s. 85.

¹⁰² Mecelle Reisliği yapmış, fakih, müderris Gerdankıran Ömer Efendi 7 Eylül 1875 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Özcan, Tahsin, “Ömer Hulûsi Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 71, İstanbul 2007.

¹⁰³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 285; Danişman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1966, s. 6; Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 256; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 20-21; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 13-14; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 21-22; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 11-12.

¹⁰⁴ Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid*, s. 24; Ergin, *II. Abdülhamid*, s. 12.

¹⁰⁵ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 21; Küçük, “Abdülhamid II”, 216-217.

Bürokratik ve toplumsal ilginin uzağında kalan bu akıllı şehzade Pertevniyal Sultan'ın (ö.1884)¹⁰⁶ yardımı ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşabilmiştir. Bu yakınlaşmanın neticesi olarak Pakalın, Şehzade Abdülhamid'in, ağabeyi veliaht şehzade Murad hakkında hafiyelik yaptığını iddia etmiştir.¹⁰⁷ Tahsin Paşa ise “*padişahlığa hazırlık cümlesinden olmak üzere Şehzade Abdülhamid'in, pek çok kimselerle temas etmek istediğini, devleti ilgilendiren meseleler hakkında en ince ayrıntısına kadar öğrenmeye çalıştığını, veliahtlığı zamanında ise devletin mühim mevkilerini işgal eden rical, fikir, kalem erbabı ile yerli ve yabancı ileri gelenlerle sık sık görüştüğünü*” ifade etmiştir.¹⁰⁸

Zekâsı ve politik kabiliyeti sayesinde amcası Sultan Abdülaziz, Şehzade Abdülhamid'in serbest bir ortamda yetişmesine müsaade etti. Sultan Abdülaziz, Mısır ve Avrupa seyahatlerinde yanında götürdü.¹⁰⁹ Şehzade Abdülhamid, İstanbul'a gelen hükümdar ve prenslerle görüşmeler yaptı. Bunların en önemlileri; Fransız İmparatoriçesi Eugenie (1869), Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph (1869), Prusya Veliahtı ve sonradan imparator olan I. Friedrich (1869), Galler Prensi ve sonradan Kral VII. Edward (1862,1869) Nasireddin Şah (1873), Fransa Veliaht Prensi Napoleon v.dğr.'dir. İstanbul'a gelen Emir Abdulkadir, Şeyh Şamil, gibi büyük İslam mücahitleriyle de görüşmeler yaptı.¹¹⁰

Şehzade Abdülhamid'in Dolmabahçe Sarayı'nda dairesi vardı. Ancak burası protokole çok tabi olduğu için burada fazla kalmadı. Abdülhamid, Tarabya'daki yazlığı ve Maslaktaki köşkü, Kâğıthane'deki çiftliğinde kalırdı ve zaman zaman Esma Sultan'ın Bebek'teki yalısına giderdi. Şehzade herkesle karışıp görüşmeyi sevmez kendi halinde bir hayat yaşardı.¹¹¹ Tarabya ve Maslaktaki çiftliklerinde çiftçilik yaptı, koyun besledi, kurşun karbonat (üstübeç) madenleri işletti. Üstübeç fırını işlettirerek kumaş boyacılığında kullanılan üstübeç beyazını Venedik'ten ithal edilenden daha ucuza piyasaya sürerdi. İşletmecilik ve para piyasaları konusunda kendisine danışmanlık

¹⁰⁶ II. Mahmut'un eşi, Sultan Abdülaziz'in annesidir. Sultan Abdülaziz'in üzerindeki tesirinin gücünden dolayı kendisine “*Ümmü'l-Cihân*” denmiştir. Abdülhamid'in Sultan Abdülaziz'in katlinde sorumluluğu olanları yargılayıp cezalandırdığı için Abdülhamid'e teşekkür mektubu göndermiştir. Bkz. Akyıldız, Ali, “Pertevniyal Vâlide Sultan”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 239-240, İstanbul 2007; Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 124-125.

¹⁰⁷ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, s. 85.

¹⁰⁸ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 36.

¹⁰⁹ Avrupa seyahatinin Abdülhamid üzerinde aklından silinmez izler bırakmıştır. Dünyanın en ileri tekniklerini buluşlarını yerinde görmüş, Avrupa'nın ilmi, teknik ve sanatsal yönden hangi düzeye ulaştığını anlamıştır. Bkz. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 42-43; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 65-66; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 16-17.

¹¹⁰ Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 21-22.

¹¹¹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1266; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 29.

yapan sarraf Zarifi Efendi'den (ö.1884) çok yararlandı.¹¹² Tahta çıktığı zaman servetinin 100.000 altının üstünde olduğu söylenmiştir.¹¹³ Abdülhamid ilk evlat acısını şehzadeliliği döneminde yaşamıştır. İlk eşi Nazikade Başkadın'dan olma kızı Ulviye Sultan, küçük yaşta kibritle oynarken çıkan yangında vefat etmiştir.¹¹⁴

6.2. Tahta Çıkışı ve Siyasi Olaylar

Devletin en buhranlı günlerini yaşadığı bir dönemde, anayasaya dayalı meşrutî bir yönetim kurmak isteyen, bu yüzden Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren tertip içerisinde yer alan Midhat Paşa¹¹⁵ ve arkadaşları V. Murad'ın hastalıklı halleri ile amaçlarına ulaşamayacaklarının farkındaydı. V. Murad'ı iyileştirme çabaları sonuç vermemekte, Sırbistan ve Karadağ ile savaş devam etmekte, devlet işlerinde de aksaklıklar meydana gelmekteydi. Amaçlarına ulaşmak, devleti içinde bulunduğu kaotik durumdan çıkarmak için Midhat Paşa ve Sadrazam Rüşdi Paşa Maslak Köşkü'nde, Şehzade Abdülhamid ile görüşme yaptılar, yapılan görüşmenin neticesinde meşrutiyetin kabulü ve devlet ricalinin atanması gibi konularda II. Abdülhamid ile anlaştılar.¹¹⁶ Topkapı Sarayı'nda Sadrazam Rüşdi Paşa tarafından bütün vekillerin, mazullerin, askeri erkânın ve ulemanın katıldığı geniş katılımlı toplantıda V. Murad'ın hal' edilip yerine Şehzade Abdülhamid'in geçmesi ile ilgili karar alındı. II. Abdülhamid Han, 10 Şaban 1293 (31 Ağustos 1876) Perşembe günü Osmanlı Devleti'nin 34. padişahı ve İslam Halifesi olarak tahta çıktı.¹¹⁷ Sultan, 60.000 altın tutan cülus bahşişini kendi cebinden

¹¹² George Zarifi Osmanlı Devletine borç veren bankerlerdendir. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 39; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 257; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 38; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 12-14; Oğuz, Mustafa, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 18.

¹¹³ Küçük, "Abdülhamid II", 217; Georgeon 60.000 altını geçtiğini söyler. Bkz. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 38; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 257; Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 16-17; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 20.

¹¹⁴ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 39-40; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 191.

¹¹⁵ Bkz. Çetinsaya, Gökhan –Bozpınar, Ş. Tufan, "Midhat Paşa", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 7-11, İstanbul 2005.

¹¹⁶ Şehzade Abdülhamid: "Bir gemi kaptanı, gemiyi kumanda ettiği zaman nasıl ki icabı hale göre kumanda ederse, bende kumanda mevkiine gelince, selameti, memleket hangi sureti idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idareyi hayırlı görüyorsa onu tercih ederim. İlaveten şunu da söyleyeyim ki benim şimdiki kanaatim ve teyakkuzum şekli meşru meşrutadır." şeklinde cevap verir. Bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 25.

¹¹⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, II, haz. İ. Miroğlu v.dğr., Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s. 16; Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, s. 206; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, s. 122, Ankara 1967; Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, TTK Yayınları, VIII, s. 1, Ankara 2007; Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, s. 512, Ankara 1999; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 27.

ödedi.¹¹⁸ Cülûsundan bir hafta sonra Perşembe günü Eyüp Sultan Camiinde halkın geniş katılımıyla çok kalabalık bir Kılıç Alayı¹¹⁹ töreni düzenlendi.¹²⁰ Törende Abdülhamid Han'ın kılıç kuşanması Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından Hz. Ömer'in kılıcı kuşatılarak yapıldı.¹²¹

II. Abdülhamid Han, saltanatının ilk günlerinde Osmanlı Devlet'i en buhranlı dönemlerinden birini yaşıyordu. Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında başlayan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına, V. Murad döneminde Sırbistan, Karadağ muharebeleri eklendi. Rusya, Şark Meselesini¹²² bahane ederek her fırsatta Balkanları kışkırtmaktaydı. Mali imkânsızlıklar isyanların, muharebelerin daha çok büyümesine ve Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine kamuoyu oluşmasına neden olmaktaydı.¹²³

Bu şartlar altında II. Abdülhamid Han iyi niyet gösterisi ile görevine başladı; Seraskerlikte subaylarla, Yıldız Sarayı'nda devlet ve saray erkânıyla, Bahriye Nezareti'nde amirallerle ve subaylarla yemek yedi, şeyhülislami ziyaret ederek meşihat makamında ulema ile iftar yaptı.¹²⁴ Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde Balkan cephelelerinden gelen yaralıları ziyaret ederek atıyyeler dağıttı, Şehzadelerle, nazırlarla vapur gezisi yaptı, camilerde halkın arasında namaz kıldı. Sultan Abdülhamid Han o döneme kadar Osmanlı padişahlarında görülmemiş olan bu hareketlerle kısa zamanda ordunun ve halkın gönlünü kazandı.¹²⁵ Bu durum özellikle ordunun moralini arttırdı ve Osmanlı Kuvvetleri 29 Ekim 1876'da Morava'da Sırp kuvvetlerini bozguna uğrattı.¹²⁶

II. Abdülhamid Han meşrutiyet kanunlarının hazırlanması için 7 Ekim 1876 tarihinde Kânûn-ı Esâsî'nin tetkikatı için Midhat Paşa başkanlığında, “her halde şer’-i

¹¹⁸ Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 17.

¹¹⁹ Bkz. Özcan, Abdulkadir, “Kılıç Alayı”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, ss. 408-410, Ankara 2002.

¹²⁰ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 17; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 33-34; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 26.

¹²¹ Bkz. Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 244; Aksun, Ziya Nur, *II. Abdülhamid Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 35.

¹²² Şark Meselesi: Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi, topraklarının paylaşımı, Türklerin Anadolu'dan atılması kavgasıdır. Bkz. Beydilli, Kemal, “Şark Meselesi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss. 352-357, İstanbul 2010.

¹²³ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 38; Küçük, “Abdülhamid II”, 217.

¹²⁴ Bkz. Yurdakul, İbrahim, *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878)*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2017, s. 581.

¹²⁵ Georgeon *Sultan Abdülhamid*, s. 77; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 26; Aksun, *II. Abdülhamid Han*, s. 35-36; Küçük, “Abdülhamid II”, 217.

¹²⁶ Bu bozgun üzerine Ruslar devreye girmiştir. Rusların devreye girmesi ile İngiltere'de devreye girmiştir. İstanbul'da bir konferans düzenlenmesini önerdi. Bkz. Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 25-26; Aydın, Mithat, “İstanbul Konferansı”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK-I, ss. 673-674, İstanbul 2016.

şerif ile tatbik ve telif edilmesi lâzım geleceğinden tanzîmât-ı cedîdeyi ahkâm-ı şer'îyye ve zarûriyyât-ı meşrûa-i zamânîyye ile tatbîke kadir olacak ulemâ" vasıflarına sahip kanunlara vakıf, devlet ricalinden ve ulemâdan Meclis-i Umumi adıyla bir komisyon oluşturdu.¹²⁷ Bu komisyon çalışmalarını belirli zamanlarda gündüzleri Bâbîâlî'de, akşamları ise meclisin ileri gelenlerinin konaklarında toplanarak yaptı.¹²⁸ 19 Aralık 1876'da Rüşdi Paşa'nın yerine Mithad Paşa'nın sadarete getirilmesiyle komisyonun Kânûn-ı Esâsî çalışmaları hız kazandı. Hazırlanan taslak metin Sadrazam Midhat Paşa tarafından Abdülhamid Han'a sunuldu. Abdülhamid Han'ın kendi hukukuyla ilgili tavizsiz duruşu, aceleci davranan Midhat Paşa'nın hazırlanan taslak üzerinde ciddi tavizler vermesine¹²⁹ neden oldu. 119 maddelik Kânûn-ı Esâsî'nin 113. maddesine¹³⁰ ihraç ve sürgün yetkisiyle ilgili hususlar eklendi.¹³¹

Şark meselesini ve azınlıklarla ilgili ıslahatları bahane ederek iç işlerimize karışmayı fırsat bilen Avrupalı devletlerin müdahalelerine engel olmak için, İstanbul'da düzenlenecek Tersane Konferansı¹³² başladığı gün 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kânûn-ı Esâsî ilan edilerek meşruti yönetime geçiş yapıldı.¹³³

Midhat Paşa'nın, devlet ricalinin tarzına ters düşen bağımsız üslubu, uzlaşmaz özelliği, milli geleneklere aykırı davranışları,¹³⁴ "*Al-i Osman olurda neden*

¹²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 71-43; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 218; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 17; Hanioglu, M. Şükrü, "Meşrutiyet", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 389, ss. 388-393, Ankara 2004.

¹²⁸ Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 209; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 341.

¹²⁹ Taslakta yer alan "Osmanlı milletinde her ulusun kendi ana dilinde eğitim-öğretim yapmakta serbesttir." maddesi değiştirildi. Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu, milletvekili ve memur olabilmek için Türkçe bilmesi gerektiği hususu anayasaya eklendi. Bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 31.

¹³⁰ Midhat Paşa, Ziya Paşa'ya 113. maddeyi gösterince Ziya Paşa; *Bu madde ile Kânûn-ı Esâsî'nin Kânûn-ı Esâsî denecek yeri kalmamış, hükümet istediğini memlekette çıkaracak, böyle meşrutiyet kanunu nerede görülmüştür.*" deyince Midhat Paşa: *Ne yapalım Baş Kâtip denecek hıncır böyle çivi sokmuş. Zaman gelir tadil olunur.*" der. Bkz. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 344-345.

¹³¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 219-222; Hanioglu, "Meşrutiyet", 391.

¹³² Tersane Konferansı diğer adıyla İstanbul Konferansı, Büyük devletlerin Balkan krizini görüşmek üzere düzenledikleri konferanstır. Bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 507; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 28-39; İrttem, Süleyman Kani, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 84-89.

¹³³ Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 211; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 205; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 347-348; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 128; Eraslan, Cezmi, *Doğru ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, s. 141; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 93; Aydın, Mehmet Akif, "Kânûn-ı Esâsî", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 328-330, İstanbul 2001.

¹³⁴ Kazıcı ve Öztuna, Midhat Paşa'nın, Bosna-Hersek Eyaletinde Türk bayrağındaki ay yıldızın yanına haç ilave edilmesini emretmiştir. Karşılaştırmak için bkz. Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 33; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 67-68.

Al-i Midhat olmasın!” diyerek cumhuriyeti ilan edeceği şayiaları,¹³⁵ *millet askeri* adında askeri birlik kurmak istemesi, II. Abdülhamid Han ile olan ilişkilerinin; arızalar¹³⁶ ve atamalar nedeni ile gerginleşmesi, Sultan’ın kuşkularının artmasına neden oldu. Midhat Paşa önce sadarettten azledildi,¹³⁷ sonra Kânûn-ı Esâsî’nin 113. maddesine dayanılarak 5 Şubat 1877’de yurt dışına sürgün edildi.¹³⁸

Mebus seçimleri üç ay içinde yapılarak Meclis- Umûmî Dolmabahçe Sarayı’nda 19 Mart 1877’de II. Abdülhamid Han tarafından açıldı.¹³⁹ Meclisin açılışında Nutk-ı Hümayûn, Mâbeyn Başkâtibi Küçük Said Paşa tarafından okundu.¹⁴⁰ Açılan meclisteki durumu tasvir etmek için Temps muhabiri, *14 farklı dil 10 farklı millet bulunduğunu* belirtir.¹⁴¹ Anadilleri Türkçe olan milletvekillerinin oranı yüzde kırkın üzerindeydi ancak yüzde elliyi bulmuyordu.¹⁴²

31 Mart 1877’de Londra Konferansı’nda hazırlanıp Osmanlı Devleti’nin Hristiyanlar için yerine getirmesi gereken ıslahatlarla ilgili şartları çok ağır olan ve Bâbiâli’ye kabul etmesi için sunulan Londra Protokolü, savaşa girmek pahasına Heyet-i Vukelâ tarafından 10 Nisan 1877’de reddedilmiştir.¹⁴³ Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) bu durumu şu şekilde izah etmiştir: “*Mithad Paşa efkâr-ı amme’yi (kamuoyunu) tehyîç*

¹³⁵ Kazıcı, Engin, Öztuna, Paşa’nın her akşam içki sofralarında içtiğini, ileri geri konuştuğundan bahseder. Yine böyle bir akşam Ziya Paşa ve Namık Kemal’in bulunduğu meclislerde ileri geri konuşmakta, “*Niye Âli Osman olur da Âli Midhat olmaz?*” diyecek kadar işi ileri götürmüştür. Bkz. Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 65; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 35; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 32.

¹³⁶ Arıza: istek veya şikâyetin üst makama sunulmasıdır. Osmanlı Devleti’nde padişahlara çeşitli amaçlarla sunulan yazılara verilen ad. Bkz. Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, I, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 291.

¹³⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, Midhat Paşa için şu sözleri söylemiştir: “*İkbâl eteğini İdbâr tuzağına kaptırdı.*” devamında da Midhat Paşa kendinden o kadar emindir ki: “*Padişah beni azledecekse azletsin. Bu defaki ayrılışım diğerleri ile kıyaslanamaz, Halk beni gelip evimden alarak sadrazamlık koltuğuna oturmaya isteyecek sonra işler zorlaşacak*” demiştir. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 237-239.

¹³⁸ İtalya’da Brindisi’ye sürgün edilen Midhat Paşa, İzzeddin Vapuru Çanakkale boğazını geçerken İstanbul’da ihtilalin çıkıp çıkmadığını sormuştur. Bkz. Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 217; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 239; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 356; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 9; Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, s. 130; Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 13.

¹³⁹ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 73; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 28; Akyıldız, Ali, “Meclis-i Mebusan”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, s. 245, ss. 245-247, Ankara 2003.

¹⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 71-25.

¹⁴¹ Georgeon; *Sultan Abdülhamid*, s. 99.

¹⁴² Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 39; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 56.

¹⁴³ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 60-61.

(çoşturarak) ile muharebe yoluna sevk etti. Sanki topu o doldurdu. Redif Paşa ve Mahmud Paşa ateş ettiler. Devleti büyük bir tehlikeye attılar.¹⁴⁴

Rusya,¹⁴⁵ Şark meselesini çözüme kavuşturmak ve Osmanlı tebaası Hristiyanları korumak iddiasıyla 24 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti.¹⁴⁶ Tarihe 93 Harbi¹⁴⁷ olarak geçen savaşı Osmanlı Devleti çok ağır bir şekilde kaybetti.¹⁴⁸ Ruslarla Edirne’de 31 Ocak 1878 tarihinde ateşkes mütarekesi imzalandı. II. Abdülhamid Han, Ruslarla yapılacak barış antlaşmasının konularını görüşmek için Yıldız Sarayı’nda Çit Kasrı’nda 43 kişinin katıldığı olağanüstü bir meclis toplantısı düzenledi. Toplantıda muhalifler savaşın yenilgisinin sorumlularının cezalandırılmasını istediler¹⁴⁹ ve muhaliflerin adap sınırlarını aşan bir üslupla padişahın yüzüne karşı suçlayıcı ifadelerde bulunması Abdülhamid Han için bardağı taşıran son damla oldu.¹⁵⁰ Görüşmenin sonunda Abdülhamid Han mecliste bulananlara “*Hürriyet müesseseleri kurmak yoluyla memleketi düzeltmeye çalışan babam Abdülmecid Han’ın eserine uymakla çok yanılmışım. Sultan Mahmud’un yoluna gitmeye mecbur olacağım.*” diyerek meclisi terk etti. Sultan yetkilerine dayanarak meclisi süresiz olarak 13 Şubat 1878’de tatil etti.¹⁵¹ 3 Mart 1878’de Ruslarla, Osmanlı için şartları ağır, sonuçları yıkım olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalandı.¹⁵²

¹⁴⁴ Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 45.

¹⁴⁵ Ruslar, Karadağ’a Nikşir kazasının bırakılması ile savaşın önleneceğini ifade etmiştir. Ancak Serasker Redif Paşa ve Damat Mahmud Paşa: “*Rusya’nın hazırlığı tamam değildir. Hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor. Ne olacak ise hemen olsun*” diyerek itirazda bulunmuşlardır. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 39; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 516; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 100.

¹⁴⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 286-332; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 507-516; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 40-57; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 80-88; Ayrıca II. Abdülhamid Han Rusya’nın savaş notasını eline aldığı anda “*Böyle bir harbi asla istememiştim. Artık ilahi takdir ne ise o olur. Bu andan itibaren şeref ve haysiyetimizi korumak için her şeyimizi feda etmeye hazır olmalıyız.*” demiştir. Bkz. Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 62.

¹⁴⁷ Bkz. Aydın, Mahir, “Doksanüç Harbi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 498-499, İstanbul 1994.

¹⁴⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 571; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 516-532 ; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 57-77.

¹⁴⁹ Mebuslar savaşın baş sorumlusu olarak gördükleri Mahmud Celaleddin Paşa’nın yargılanmasını, Serasker Redif Paşa’nın hesap vermesini istemişlerdir. Bkz. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 107.

¹⁵⁰ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han, s. 107; Şimşirgil ve Georgeon bu kişinin Terziler loncasının kethüdası Astarıcı Hacı Ahmed olduğunu belirtir. Bkz. Georgeon; *Sultan Abdülhamid*, s. 118; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 57-58.

¹⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 240; Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 101-103; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 29; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 58; Hanoğlu, “Meşrutiyet”, 392; Küçük, “Abdülhamid II”, 217.

¹⁵² Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 520-521; Küçük, “Abdülhamid II”, 218; Gencer, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 225, İstanbul 1991.

Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı toprakları üzerinde çok fazla nüfuz sahibi olması İngiltere'nin menfaatlerine ters düşmekteydi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs tavizini vermesi karşılığında Berlin Konferansı'nın toplanmasını sağladı. Konferansın sonunda Ayastefanos Antlaşması geçersiz sayılarak yerine 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı.¹⁵³ İngilizlerin Berlin Konferansı öncesi pazarlık konusu yaptığı Kıbrıs'la ilgili 4 Haziran 1878 tarihinde ilk antlaşma imzalandı. Ardından 1 Temmuz 1878 tarihinde antlaşmaya ek olarak Rusya, Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çekilmesi halinde İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekilmesiyle ilgili madde eklendi. Meclis-i Vukelâ'da yapılan çok sert tartışmalar sonunda Sultan; "*Hukuk-i şâhâne asla halel gelmemek.*" şartı ile İngilizlerle karşılıklı ahidleşmenin yer aldığı muahedenameyi tasdik etti. İngiliz Sefiri Layard, padişah hazretlerinin murat ettikleri şekilde haklarına asla halel getirilmeye çalışılmayacağını Sultan'a senet beyan etmiştir.¹⁵⁴ Böylelikle Kıbrıs 15 Temmuz 1878 tarihinde İngiltere'ye bırakıldı.¹⁵⁵ Armaoğlu, Osmanlı Devleti'nin tarihinde ilk defa muharebe yapılmadan, antlaşma ile toprak kaybettiğini iddia etmiştir.¹⁵⁶ 1881'de Fransa Tunus'a, bir yıl sonra İngiltere Mısır'a el koydu.¹⁵⁷ Bulgarlar'da 1885'te Doğu Rumeli eyaletini işgal etti.¹⁵⁸

93 Harbinin ağır sonuçları, Rusların Yeşilköy'e kadar ilerlemeleri, şartları ağır olan antlaşmalar, akabinde toprak ve itibar kayıpları Osmanlı Devleti ve Abdülhamid Han için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İngiltere, Rusya, Fransa gibi devrin güçlü devletlerinin Osmanlı topraklarında gözlerinin olması ve emellerine ulaşmak için çeşitli yöntemlerle Osmanlı devlet adamlarını elde etmeye çalışmaları Sultan'ı daha çok tedbirli olmaya sevk etmiştir. Abdülhamid Han, devletin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumak için kendi yönetim tarzını uygulamaya geçirdi: Kontrolünde olmayan bir Bâbîâli'ye güvenemeyeceği için, Gazi Osman Paşa, Cevdet Paşa gibi

¹⁵³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 75-76; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 525-526; Gencer, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 516-517, İstanbul 1992.

¹⁵⁴ Çetin, Atilla, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 70; Aksun, II. *Abdülhamid Han*, s. 166.

¹⁵⁵ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 534-535; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 136; İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve İkinci Abdülhamid*, s. 184; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 67-68.

¹⁵⁶ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 537.

¹⁵⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 86,98-99; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 546; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 142-143; Küçük, "Abdülhamid II", 218.

¹⁵⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 105-107; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 547-549; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 142-143; Küçük, "Abdülhamid II", 218.

muhafazakâr, çalışkan, dürüst devlet adamlarının destek ve teşvikiyle, devlet yönetimini Yıldız Sarayı'nda topladı.

Sultan Abdülaziz'in, ağabeyi V. Murad'ın devlet adamlarının tertipleri ile hal' edilmiş olması, II. Abdülhamid Han'da, kendisinin de tahttan indirileceği şüphesini sabit bir fikir haline getirmiştir. Saltanatının ilk zamanlarında tahtan indirilmesi ile ilgili ortaya çıkarılan tertipler ve teşebbüsler Sultan'ın şüphelerinde haklı olduğunu ortaya koymuştur. Bu tertip ve teşebbüslerin bazıları şunlardır:

1- Maliye Evrak Odası Kâtibi Hüsnü Efendi, İcra Cemiyeti Kâtiplerinden Mehmed Efendi, İngiliz sefaretinde hizmet yapmış olan Stavridi ve Juli isimli şahıslar V. Murad'ın hastalığının iyileştiğini savunarak 31 Aralık 1876'da V. Murad'ı tahta çıkarmak için tertipte bulunmaları,¹⁵⁹

2- 20 Mayıs 1878'de V. Murad'ı tahta çıkarmak için Ali Suavi (ö.1878)¹⁶⁰ tarafından tertip edilen ve Abdülhamid'in saltanatı boyunca etkisini üzerinden atamayacağı birinci Çırağan Vak'ası gerçekleşmesi,¹⁶¹

3- Temmuz 1878'de V. Murad'ı tahta çıkarmak için planlar yapan tarihte ikinci Çırağan Vak'ası olarak bilinen Kelanti Skaliyeri Aziz Bey Komitesinin ifşa edilmesi.¹⁶²

4- Ekim 1879'da V. Murad'ın kilercilik hizmetinde bulunmuş olan Sokrat'ın azmettirmesiyle Konstantin Karayanablu adında bir Rum tarafından suikast girişiminde bulunulması.¹⁶³

Yaşanılan bu hadiseler ve çağdaşı olan devlet başkanlarının suikastlara uğraması II. Abdülhamid Han'ın daha çok güvenlik tedbiri almasına, toplumdan uzaklaşmasına

¹⁵⁹ Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 51-57; Küçük, Cevdet, "Çırağan Vak'ası", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, s. 306, ss. 306-309, İstanbul 1993.

¹⁶⁰ Bkz. Uçman, Abdullah, "Ali Sûavi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 445-448, İstanbul 1989.

¹⁶¹ IV. Murad'ı ikamet ettiği Çırağan Sarayı'ndan kaçırıp Abdülhamid'i hal' edip V. Murad'ı tahta çıkarmak için Ali Suavi önderliğinde yapılan bir girişimdir. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.nşr. Enver Koray, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 226-232; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 498-501; Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, haz. Metin Kırıatlı, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 173-175; Küçük, "Çırağan Vak'ası", s. 306-309

¹⁶² İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, gerçekleştiren bu olaylar üzerindeki sır perdesini kaldırmak ve açığa çıkarmak için araştırmalar yapmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", *Belleten*, VIII, 29, ss. 71-119, Ankara 1944; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII, 30, ss. 245-329, Ankara 1944; Georgeon, *Sultan Abdülhamid Han*, s. 351.

¹⁶³ Suikast girişimi ve Sokrat'ın ifadesi için bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 169, 175-180.

ve ülke yönetiminde sert bir politika izlemesine neden oldu.¹⁶⁴ Abdülhamid Han'ın Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tuttuğu, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Damat Mahmud Paşa, Damat Nuri Paşa, Ali ve Necip Beyler Yıldız Sarayı'nda kurulan özel mahkemede¹⁶⁵ yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldı. Sultan ölüm cezalarını onaylamayarak müebbet hapis cezasına çevirdi.¹⁶⁶ Uzunçarşılı bu durumu, “*idam cezasının olumsuz tesirlerinden çekindiği için Sultan II. Abdülhamid Han'ın idam cezasını müebbet hapis cezasına çevirdiği*” şeklinde değerlendirmiştir.¹⁶⁷

Balkanlıların Makedonya dediği, Osmanlı Devleti'nin Rumeli dediği topraklarda ayrılıkçı ayaklanmalar, Jön Türklerin ve Balkan Savaşlarının ayak sesleri olmuş, bu sorun Sultan tahtan indirildikten sonra da devam etmiştir.¹⁶⁸ Girit sorunu yaşanmış ve bu sorun neticesinde özellikle Girit Valisi'nin belirlenmesinden Osmanlı Devleti tek başına yetkili olamayacak olmasından dolayı 1897 yılında Girit Adası fiili olarak Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır.¹⁶⁹ Yunanlıların tahrikleri ve saldırgan tutumları nedeniyle 18 Nisan 1897'de gerçekleşen Osmanlı-Yunan savaşı,¹⁷⁰ Osmanlı Devleti Yunan ordusunu kısa zamanda dağıtarak kazandı.¹⁷¹ Bu zafer, ordunun ve milletin maneviyatını, moralini yükseltti, Osmanlı Devleti'nin prestijini, özellikle II. Abdülhamid Han'ın iç ve dış siyasetteki itibarını arttırdı,¹⁷² İslam dünyasında büyük bir sevince ve heyecana neden oldu. Hindistan vekili Lord Hamilton Ağustos 1898'de İslam dünyasındaki heyecanın tehlikesini şu şekilde ifade etmiştir: “*Osmanlıların Yunanlılara karşı kazandığı zafer her şeyi değiştirdi. Bundan sonra Müslümanlar iyice sorun haline gelecek.*”¹⁷³

¹⁶⁴ Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 62-63.

¹⁶⁵ Bkz. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Basımevi, Ankara 1967, s. 227.

¹⁶⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 329.

¹⁶⁷ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 327.

¹⁶⁸ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 580-591; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, 201-206; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 153-157.

¹⁶⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 123-124; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 560-563; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 166-167.

¹⁷⁰ Yunanistan'a ilan-ı harp için vukelâ meclisinde tanzim edilen mazbata için Bkz: Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 219-220; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 139-148.

¹⁷¹ Vahid Çabuk, Yunan Savaşının sonucunu Türk insanının kanına mal olan bir zaferin masa başında bin bir hile ve dalavereyle kaybedilmesine yol açan hazin bir tablo olarak değerlendirir. Bkz: Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 148.

¹⁷² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 118; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 558; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 157-165; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 463-465.

¹⁷³ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 465-466.

Ermeni Meselesi, Avrupalı devletlerin müdahaleleri ve kışkırtmaları ile etkin olarak 1877-1878'de Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte ortaya çıkan, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetindeki gündemini uzun süre meşgul eden, imkânlarını tüketen bir mesele olmuştur.¹⁷⁴ Özellikle 1895-1896 yıllarında İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde isyanlar çıkararak Osmanlı'yı zor durumda bırakan Ermeni teröristler, emellerine ulaşmak ve büyük bir kaos oluşturmak için II. Abdülhamid Han'a suikast tertip etmişlerdir. Ulu Hakan, 21 Temmuz 1905 tarihinde Cuma günü Sultan Cuma Selamlığı için Yıldız Cami'ne gittiğinde Cuma namazı sonrası Şeyhülislam Cemâleddin Efendi ile görüşmesinin biraz uzun sürmesi üzerine bu suikasttan kurtulmuştur.¹⁷⁵

II. Abdülhamid Han, yönetimi devraldığında, maliye çok ağır borçlar altındaydı ve devletin hazinesi boştu. Sultan Abdülaziz devrinde Mahmud Nedim Paşa'nın uygulamaya koyduğu Ramazan kararnamesinde yer alan *tenzil-i faiz* kararı ile Osmanlı Devleti'nin mali itibarı bitmişti.¹⁷⁶ Özellikle 93 Harbi'nin kaybedilmesi neticesinde Osmanlı Devleti'nin ağır savaş tazminatı ödeyecek olması, devletin mali yükünü çok fazla arttırmıştı. Abdülhamid Han Osmanlı Devleti'ni ekonomik alanda rahatlatmak, ağır borçların altından kurtarmak için yeni düzenlemeler yaptı: Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında alacaklı olan devletlerle sıkı pazarlıklara girildi. Muharrem Kararnamesi ile borçlar tekrardan düzenlenip %52 oranında devletin borçlarında indirim sağlandı.¹⁷⁷ 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulması,¹⁷⁸ 1883'te Menâfi Sandıkları'nın 1888'de Ziraat Bankası'na dönüştürülerek ülke geneline yayılmaya çalışılması, Feshâne ve Hereke fabrikalarının genişletilmesi, Yıldız Çini fabrikasının

¹⁷⁴ Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 126-145, Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 564-580; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 168-183; Tosun, Ramazan, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, ss. 143-163, Konya 2004.

¹⁷⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, s. 376-380; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 170-171; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 273-282.

¹⁷⁶ Tenzil-i faiz kararı ile Bâbîâli borcunu hatta borcunun faizini ödeyemeyeceğini ilan etmiştir. Bkz: Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 106; Ekinci, Ahmet Buğra, Borç Yiğidin Kamçısı mı? Şu Osmanlı Borçlar Meselesi, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/604546.aspx>, (erişim: 1 Eylül 2019)

¹⁷⁷ 1881 yılında 219.938.559 Osmanlı lirasına ulaşan borçları 125.250.943 Osmanlı lirasına düşürüldü. Faiz oranı %9'dan %1 düşürüldü. Osmanlı borçlarından %54'e varan indirim elde etti. Bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 68; EraslanDoğru ve Yanlışlarıyla *Sultan II. Abdülhamid*, s. 14; Küçük, Cevdet – Ertüzün, Tefik, "Düyûn-ı Umûmiyye", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 59-60, ss. 58-62, İstanbul 1994; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 167-168.

¹⁷⁸ Düyûn-ı Umûmiyye: Osmanlı genel borçlarına ve bunların ödenmesi için kurulan teşkilâta verilen ad. Bkz. Küçük – Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", 58-62.

açılması,¹⁷⁹ yer altı ve yer üstü kaynaklarının işletme hakkının kullanıma verilmesi, II. Abdülhamid Han dönemi için yapılamaz denilen,¹⁸⁰ devletin siyasi, stratejik, sosyal - ekonomik, politikalarına hizmet eden Bağdat, Hamidiye - Hicaz demiryolu projelerinin hayata geçirilerek değişik hat ve güzergâhlarda Rumeli’nde 1993 km, Anadolu’da 2507 km olmak üzere toplamda 5792 km demir yolu yapılması¹⁸¹ vb. çalışmalar Ulu Hakan’ın ekonomiyi düzeltmek ve iyileştirmek için attığı adımlardı. Karal, geleceği hesap etmeden atılan adımların günlük çözümler ürettiği için Abdülhamid’in aldığı tedbirlerin istenilen ekonomik iyileşmeyi beraberinde getirmediğini,¹⁸² Abdülhamid’i eleştirirken de, onun kendi hazinesine titiz davrandığı kadar devlet hazinesine karşı aynı titizliği göstermediğini iddia eder.¹⁸³ Ancak Karal aynı araştırmasında, II. Abdülhamid Han zamanında devlet borçlanmalarının mütevazı olduğunu, borçlanmaların ifrat edilerek israf mantalitesiyle yapılmadığını, istikrazların borçların tasfiyesinde, bütçe açığının kapatılmasında, demir yolu projelerinin yapımında, askeri ihtiyaçların karşılanmasında kullanıldığını belirtir.¹⁸⁴

II. Abdülhamid Han ıslahatçı bir padişahtı. “Benim prensibim budur. Ben terakki taraftarıyım. Avrupa’da ne icat olunursa bizim memleketimizde yapılmalıdır. Yalnız bir şeye dikkat edilmelidir. Hem de çok dikkat edilmelidir. İslamiyet’e muvafık olmayan şeylere (kabul) edemeyiz.”¹⁸⁵ sözleriyle Sultan, ıslahatçı yönünün sınırlarını belirlemiştir. Abdülhamid Han, başta eğitim olmak üzere birçok alanda önemli yeniliklerin yapılmasını sağlamıştır. Karal araştırmasında, Abdülhamid Han’ın eğitim politikasını “bilgisizlik, ideali olmayan, güvensizlik ve korku üzerine kurulduğunu” ifade ederek, “Sultan’ın devrin fikirsel gelişimlerine yabancı, imparatorluğun gerçek selametinin eğitimle olan ilgisini kavramış olmaktan uzak olduğunu” belirterek eleştirmiştir.¹⁸⁶ İncelik ise Abdülhamid Han’ın eğitim politikasıyla ilgili “Batı

¹⁷⁹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 334-340; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 292; Küçük, “Abdülhamid II”, 221.

¹⁸⁰ Şam’da görev yapan İngiltere Konsolosu Osmanlı’nın demir yolu hatlarını yapamayacağından o kadar emindir ki, ülkesine rapor etmeyi bile gereksiz görmektedir. Bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 244.

¹⁸¹ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 182-185; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 149-152; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 247; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 293-294.

¹⁸² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 415.

¹⁸³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 421.

¹⁸⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 431.

¹⁸⁵ Âtîf Hüseyin Bey, *Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları*, haz. Metin Hülâgü, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007, s.325

¹⁸⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 383-384.

rejimlerine ve ekonomilerine karşı aldığı tedbirler, oluşturmak istediği politikalar tutucu bir görüntü veriyor olsa da onun döneminde yeni eğitim kurumlarıyla Batı'yı düşünce bakımından benimseyen yeni bir neslin yetiştiği" tespitinde bulunmuştur.¹⁸⁷ Georgeon, Abdülhamid Han'ın eğitim politikasıyla ilgili "onun döneminde açılan okul sayılarındaki artışlarla eğitimin taşraya yayılmak istenildiğini ve ortaya çıkan durumun da Abdülhamid Han'ın eğitim siyasetindeki başarısının kanıtı olduğunu belirttiği gibi tüm gayretlere rağmen devletin eğitim alanındaki talepleri karşılayamadığı" sonucuna varmıştır.¹⁸⁸ Lewis araştırmasında, Abdülhamid rejiminin ilk ve en önemli çabalarını eğitim alanında gösterdiğini, bu dönemde en göz alıcı başarının hem okul hem öğrenci sayısının önemli ölçüde arttığı yükseköğretimde olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁹ Armağan ise bu dönemde yapılan çalışmaları "eğitimin altın çağı" olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁰

II. Abdülhamid Han döneminde; Maarif Nezareti devrin şartlarına göre çağdaş ve realist bir şekilde yeniden düzenlendi.¹⁹¹ İbtidai denilen ilkokul mektepleri ve rüştiyeler ülke geneleninde yaygınlaştırıldı.¹⁹² Rüştiyelerden itibaren yabancı dil öğretimi mecburi tutuldu.¹⁹³ 1876'da 6 olan idadi sayısı 1906'da 104'e çıkarıldı.¹⁹⁴ Askeri okular örgüsü genişletildi. Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Manastır'da askeri okullar açıldı. Mekteb-i Mülkiye, Dârü'l-Muallimîn-i Âliyye, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Sanâyi-i Nefise Mektebi, Gühane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Maliye Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Hamidiye Sanayi Mektebi, Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Deniz Ticareti, Orman ve Maâdin, Lisan, Dilsiz ve Âmâ Mektepleriyle Dârülmua'llimât ve Kız Sanayi Mektepleri, Fen ve Edebiyat Fakültelerinden oluşan İstanbul Üniversitesi diye anılacak olan Dârülfünun hep Abdülhamid döneminde açılmıştır.¹⁹⁵

¹⁸⁷ İnalçık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV, İstanbul 2017, s. 19.

¹⁸⁸ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 349-350.

¹⁸⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 179.

¹⁹⁰ Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, s. 30.

¹⁹¹ Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 36.

¹⁹² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 85-105.

¹⁹³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 378; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 110; Engin Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid, s. 109-110; Küçük, "Abdülhamid II", 221.

¹⁹⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 129.

¹⁹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 378; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 180-182; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 108-112; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 334-340; Armağan, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2*, s. 30-31; Küçük, "Abdülhamid II", 221.

II. Abdülhamid Han ordunun modernleşmesi için yenilikler yaptı. Avrupa'dan uzmanlar getirdi, Alman Askeri Reform Heyeti oluşturdu.¹⁹⁶ Van der Goldz'un¹⁹⁷ katkılarıyla Mekteb-i Harbiye'yi modernleştirmek için yenilikler yapıldı. Askeri rüştiyeler ve idadilerin sayısı arttırıldı. Askeri teknoloji, askeri mühendislik, askeri tıp vb. alanlarda eğitim alması için Avrupa'ya Türk subaylar gönderildi.¹⁹⁸ Abdülhamid Han'ın en çok eleştirildiği hususlardan birisi donanmayı Haliç'te çürüttüğü eleştirisidir. Sultan Abdülaziz'in hal'inde donanma kullanıldığı için kuşkuları vardı. Ancak mesele dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde; İbnülemin, Osmanlı'nın ekonomik sorunlarından dolayı Abdülhamid'in böyle bir tercihte bulunduğunu aktarır.¹⁹⁹ Gerogian, Engin gibi araştırmacılar bu eleştiriyi doğru bulmamaktadır. Onlara göre, “*Ulu Hakan ya orduyu modernleştirecekti, ya da ordu kapasitesini düşürüp asker mevcudunu azaltma yoluna gidecekti.*” Sultan'ın bu ikilemi yaşamasının nedeni ise devletin içerisinde bulunduğu mali sorunlardır. Sultan'ın donanmaya daha az önem vermesi bütçe sorunlarından ve stratejik tercihlerden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen donanma bir kenara itilmemiştir. Dünya'nın ilk denizaltılarının yapılmasını desteklemiştir, bahriyeyi mayınlarla, torpillerle, sahili muhafaza eden sabit bataryalarla donatmıştır. Krupp topları satın alarak özellikle Çanakkale Boğazının muhafazasını güçlendirmiştir.²⁰⁰

II. Abdülhamid Han'ın meşruiyetçi ve hürriyetçi fikirlere karşı çıkıp düşman olmasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda gücüne güç katmak için araç olarak gördüğü batılılaşmanın ve reformların akıllıca belirlenmesi şartıyla karşı olmadığını belirten Lewis, Sultan'ın ilk on yılını aktif değişim ve reform dönemi olarak nitelemektedir.²⁰¹ Emperyalist devletlerin baskıları, iç işlerimize müdahale etmeye çalışmaları, azınlıkları kışkırtmaları, devletin içerisinde bulunduğu malî kriz, vergi yükünün ağırlaşması ve darlık yüzünden yer yer patlak veren iç ayaklanmalar, devletin mekanizmasının işleyişindeki sorunlardan doğrudan etkilenenler, yüksekokullarda eğitim gören gençler, genç memurlar ve subaylar arasında yönetime karşı “*adalet, müsâvat, hürriyet*” söylemleriyle organize tertiplerin ve tepkilerin ortaya çıkmasına

¹⁹⁶ Alkan, Necmettin, “GOLTZ, Wilhelm Colmar von der”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK-I, s. 479, ss. 478-480, İstanbul 2016; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 291.

¹⁹⁷ Bkz. Alkan, “Goltz, Wilhelm Colmar von der”, 478-480.

¹⁹⁸ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 345.

¹⁹⁹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1272.

²⁰⁰ Bkz. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 342; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 102-107.

²⁰¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 176.

neden oldu. Karal, Abdülhamid Han'ın yönetimine karşı ferdi olsun, gruplar veya cemiyetler halinde olsun muhalefette olanların bütünü *Genç Tükler* veya *Genç Osmanlılar* deyimi ile tanımlamaktadır.²⁰² Bu bağlamda *İttihad-ı Osmanî*,²⁰³ *Osmanlı İhtilal Fırkası*, *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyyet Cemiyeti*, *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* gibi çalışmalarını gizliden gizliye yapan muhalefet cepheleri kuruldu.²⁰⁴ Bu cemiyetler merkezi yönetimin etkisinin az hissedildiği şehir merkezlerinde daha kolay örgütlenecek, faaliyetlerini her geçen gün arttırdı. Bu dönemde çeşitli nedenlerle yurt dışına sürgün edilen veya kaçan muhalifler, II. Abdülhamid Han'a karşı örgütlendi. Ahmed Rıza,²⁰⁵ Prens Sebahattin,²⁰⁶ Abdullah Cevdet,²⁰⁷ Mizancı Murad²⁰⁸ muhalefetin öncüleriydi. Muhalifler en etkin propaganda aracı olarak basını kullandı. En önemli yayın organları ise Mizan,²⁰⁹ Meşveret,²¹⁰ Osmanlı,²¹¹ Terakki²¹² gibi gazetelerdi.

Muhalifler, imparatorluğun içinde bulunduğu “*kötü*” durumdan tek çıkış yolunun *meşrutiyet* olduğuna inanıyordu. İttihat ve Terakkî'nin öncülük ettiği muhalif hareket, Türk aydınları, Bulgar, Ermeni, Rum ve Arap gibi çeşitli milletlere mensup komitacılarla “*ittihâd-ı anâsır*” fikri etrafında birleşti. İngiltere ve Rusya'nın, 9-10 Haziran 1908 tarihinde yapılan Reval görüşmeleri neticesinde, imparatorluk üzerinde yeni bir müdahaleye hazırlanmaları,²¹³ İttihat ve Terakki Cemiyetinin anayasanın ilanı için harekete geçmesini sağladı.²¹⁴ Makedonya'da genel bir ayaklanama için plan

²⁰² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 511.

²⁰³ 3 Haziran 1889'da İbrâhim Temo'nun öncülüğünde İttihad-ı Osmanî adıyla İstanbul'da kurulmuştur. Daha sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti adını almıştır. Bkz. Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 169-176; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 283; Hanioglu, M. Şükrü, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss. 476-484, İstanbul 2001.

²⁰⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 1196-198; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 283-285; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 169-176.

²⁰⁵ Bkz. Ebuzziya, Ziyad, “Ahmed Rızâ”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 124-127, İstanbul 1989.

²⁰⁶ II. Abdülhamid Han'ın yeğenidir. Bkz. Uçman, Abdullah, “Prens Sebehaddin”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 341-342, İstanbul 2007.

²⁰⁷ Bkz. Hanioglu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 90-93, İstanbul 1988.

²⁰⁸ Bkz. Uçman, Abdullah, “Mizancı Murad”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 214-216, İstanbul 2005.

²⁰⁹ Kurucusu Mizancı Murad'tır. Bkz. Uçman, “Mizancı Murad”, 214.

²¹⁰ Kurucusu Ahmed Rıza'dır. Bkz. Özcan, Azmi, “Meşveret”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 396-398, Ankara 2004.

²¹¹ Kurucusu Tunalı Hilmi'dir. Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 198.

²¹² Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 285.

²¹³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, 26-27; Fahir Armaoglu, II. Meşrutiyetin ilanı Reval'de alınan kararların uygulanmasına izin vermediğini belirtir. Bkz. Armaoglu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 449.

²¹⁴ Armaoglu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 601.

hazırlandı. Karal, bu plan hazırlıklarıyla ilgili İttihat ve Terakki'nin altı ay kadar sürecek bir iç savaşı göze aldığını ifade eder.²¹⁵

Ordu içerisinde maaşları ödenmeyen askerlerin başkaldırıları Makedonya'da bir ayaklanma dalgasını ortaya çıkardı. Binbaşı Enver Bey'in soruşturma neticesinde İstanbul'a çağırılması üzerine Enver Bey, İstanbul'a gitmeyip 24 Haziran 1908 akşamı Resne dağlarına çıkarak isyanda öncü rol oynadı.²¹⁶ 3 Temmuz 1908 Cuma günü önemli miktarda cephaneyi, parayı ve mühimmatı yanına alan Kolağası Ahmet Niyazi Bey, gönüllü askerlerle birlikte Enver Bey'in peşinden dağa çıkarak,²¹⁷ *anayasa ilan edilmedikçe silahı elden bırakmayacağını* ilan etti. Abdülhamid Han ayaklanmayı bastırmak için Şemsi Paşa'yı Manastır'a yolladı. Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908'de bir subay tarafından gündüz vakti postane çıkışında öldürüldü.²¹⁸ Edirne'deki ikinci ordu birlikleri de bu ayaklanmaya katıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti devlete karşı girişilen bu isyan hareketini benimseyerek meşrutiyetin tekrar kurulması için siyasi faaliyetlerini yoğunlaştırdı.²¹⁹ II. Abdülhamid Han çeşitli yollarla isyanı önlemeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Selanik ve Manastır'daki askeri birlikler İstanbul'a karşı cephe aldı. Kosova'da, Manastır'da ayaklanmalar baş gösterdi.²²⁰ Uzunçarşılı ve Karal; Manastır, Selanik, Ohri, Kosova gibi Rumeli'deki merkezlerde padişaktan meşrutiyeti ilan etmesini isteyen öfkeli topluluklarca; *meşrutiyetin ilan edilmediği takdirde İstanbul'a yürüyüp Abdülhamid Han'ı hal' edeceklerini* bildiren telgrafların Yıldız Sarayı'na gönderildiğini belirtir.²²¹

Tahsin Paşa, meşrutiyete karşı olan II. Abdülhamid Han'ın, yorgunluğun verdiği psikolojik etki ile talepler karşısında direnmeyip artık *suyun akışına gittiğini* belirtmiştir.²²² Osmanoglu ise babasının, “*Artık millet cahil değildir.*” dediğini, “milletin meşrutiyeti anlayacak bir hale geldiğinden ve Abdülhamid Han'ın meşrutiyeti ilan etme

²¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 27.

²¹⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 204; Hanioğlu, M. Şükrü, “Enver Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 261-264, İstanbul 1995.

²¹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 29; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 204; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 308; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 177-178; Georgeon: *Sultan Abdülhamid*, s.547-548; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 197.

²¹⁸ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 601-602; Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 33; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 206.

²¹⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 206; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 147.

²²⁰ Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 178,180; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X I.. Abdülhamid Han*, s. 196-198.

²²¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 124; Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 37; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 552.

²²² Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 481; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 310.

azminde olduğunu” ifade etmiştir.²²³ Abdülhamid Han, 22 Temmuz akşamı Arap İzzet Holo Paşa’ya meclise gitmesini ve Kânûn-ı Esâsî’nin ilanı için mazbatanın yazılmasını irade etmiştir.²²⁴ 23 Temmuz 1908’de anayasayı tekrar yürürlüğe konularak meşrutiyet tekrar ilân edildi.²²⁵ Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan yeni durum Abdülhamid Han güç kaybetmesine neden oldu: Kabinede sadece sadrazamla, şeyhülislamı tayin etme yetkisi kendisine bırakıldı, kendisine direk bağlı olan istihbarat teşkilatı kaldırıldı, güvendiği adamların önemli bir kısmı kaçmak zorunda kaldı veya içeri atıldı, birçok sadık kulu nazırlar, sefirler, valiler, mutasarrıflar görevlerinden azledildi. Böylelikle Abdülhamid Han, yönetim ve ordu üzerindeki hâkimiyetini büyük oranda kaybetmeye başladı.²²⁶

II. Meşrutiyet’in ilanı, akabinde ortaya çıkan siyaset neticesinde Arap, Ermeni, Rum, Arnavut siyasi örgütlenmeleri teşekkül etti. Çok partili bir döneme geçiş yapıldı. 17 Aralık 1908’de padişahın açılışını yaptığı mecliste Türk mebuslarının sayısı diğer milletlerin mebuslarının sayısından azdı. Abdülhamid Han bu durumdan rahatsızdı.²²⁷ İttihatçıların kendisi gibi bir padişahı varlıkları için tehdit olarak gördüğünün ve onların kendisi gibi bir padişahı değil de biraderi gibi idareyi kendilerine teslim edecek padişah istediklerinin farkındaydı.²²⁸

Meclis içerisinde mebusların çoğunluğunu elinde bulunduran ve hükümet işlerine katılmayan İttihad ve Terakki Cemiyeti ile onların karşısında yer alan Prens Sebahattin, Osmanlı Ahrar Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası gibi muhalif cephe arasındaki sert tartışmalar ve anlaşmazlıklar, Galata köprüsünde gazeteci Hasan Fehmi’nin²²⁹ öldürülmesi, akabinde yükseköğretim talebelerinin eylemleri, Volkan

²²³ Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid*, s.136; Tahsin Paşa’da hatıralarında Avrupa anayasalarını getirttiğini, tercüme ettirdiğini, işittiğini sahih ise memleketin haline münasip bir kanun-i esasi müsveddesi hazırlanmasını emir ve havale ettiğinden bahseder. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 439-440.

²²⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 483-484; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 199.

²²⁵ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 207; Okyar, Ali Fethi, *Sultan II. Abdülhamid Han’la 113 Gün*, Haz. Eyüp Bostancı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017, s. 61; Kazıcı, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 176-181; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 180; Hanioğlu, “Meşrutiyet”, 392.

²²⁶ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 566.

²²⁷ Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 160; Küçük, “Abdülhamid II”, 222.

²²⁸ Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 312.

²²⁹ Serbest Gazetesi başyazarıdır. Bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 316.

gazetesinin sahibi ve başyazarı Derviş Vahdeti'nin halkı ve askerleri kışkırtmaları²³⁰ 31 Mart isyanının yaşanmasına neden olmuştur.²³¹

Rumi takvime göre 31 Mart 1325'te meydana gelen ve *Otuz Bir Mart Vak'ası*²³² olarak tarihe geçen bu olay daha önce Selanik'ten İstanbul'a meşrutiyetin muhafazası için gelen Taş Kışla'daki avcı taburlarının, 12-13 Nisan 1908 gecesi subaylarını gözaltına alarak Sultan Ahmet Meydanı'nda ayaklanmasıyla başladı.²³³ Volkan gazetesi sahibi Derviş Vahdeti ile İttihat-ı Muhammedi Fırkası mensupları, Beyazîd ve Fatih Medreselerinin bazı talebeleri de isyancılara katıldı.²³⁴ İstanbul'daki olaylar on bir gün kanlı bir şekilde devam etti.²³⁵ Hüseyin Hilmi Paşa (ö.1923) sadrazamlıktan istifa etti, yerine Tevfik Paşa (ö.1936) getirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin ileri gelenleri saklandı veya İstanbul'dan kaçtı. Yaşanan olaylardan ve devletin zafiyetinden faydalanmak isteyen Ermeni teröristler, 14 Nisan 1909'da Adana ve çevresinde büyük bir ayaklanma çıkartarak şehri yağmaladı ve Türkleri katletti.²³⁶

Olaylar neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ve bazı subayları meşrutiyetin korunması için müdahalede bulunulması, II. ve III. ordunun askerlerinden oluşan adına *Hareket Ordusu*²³⁷ denilen askeri birliklerin meşrutiyeti koruması için harekete geçmesi kararı aldı.²³⁸ Bunun üzerine Selânik'ten Yeşilköy'e 19 Nisan'da gelen Hareket Ordusu'nun 23-24 Nisan gecesi İstanbul'a dört koldan girmesinden sonra isyan bastırıldı ve ordu kısa sürede şehre hâkim oldu. Hareket ordusunun kumandanı

²³⁰ Bkz. Kurşun, Zekeriya – Kahraman, Kemal, “Derviş Vahdeti”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 198-200, İstanbul 1994.

²³¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 575; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 187-192

²³² Özcan, Azmi, “31 Mart Vak'ası”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 9-11, İstanbul 2007.

²³³ Vahid Çabuk belli bir lideri olmayan askerlerin isteklerini şu şekilde sıralar: Hükümetin değiştirilmesi, bazı mebusların uzaklaştırılması, şeriatın uygulanması, alaylı subayların iadesi, padişahın genel af çıkarması. Bkz. Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 193.

²³⁴ Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 193; Özcan, “31 Mart Vak'ası”, 10.

²³⁵ Hüseyin Cahid'e benzetilen Lazkiye Mebusu Arslan Bey, Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza'ya, benzetilen Adliye Nazırı Nazım Paşa, Yıldız Sarayı'nı bombalamak planıyla itham edilen Âsâr-ı Tevfik zırhlısı kumandanı Binbaşı Ali Kabûlî Bey katledilmiştir. Bkz. Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 212-213; Özcan, “31 Mart Vak'ası”, 10; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 193,195.

²³⁶ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 216-218; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 198-199; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 160-161.

²³⁷ Hareket ordusu nizami 40-50 bin nizami kuvvetlerden, 20-25 bin de Türk, Rum, Sırp, Arnavut, Bulgar, Ulah, Makedon, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gönüllülerden teşkil etmekteydi. Bkz. Türkmen, Zekeriya, “Hareket Ordusu”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, ss. 125-127, İstanbul 1997.

²³⁸ Bkz. Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 207; Özcan, “31 Mart Vak'ası”, 10; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 200, 203.

Mahmud Şevket Paşa örfi idâre ilan ederek,²³⁹ divan-ı harp ve darağaçları kurdurdu.²⁴⁰ Birinci ordu angarya işlerde kullanılmak üzere Rumeli yollarına sürüldü.²⁴¹

Ayşe Osmanoğlu, hatıratında bu süreçle ilgili babasının “*Korktuğum oldu yorgan kavgası demiyor muydum? İşte başladı.*” dediğini ve işler ilerleyince, Abdülhamid Han’ın, Sadrazam Tevfik Paşa’ya, “*Biraderim Mehmed Reşad Efendi’nin lehine saltanatı bırakmaya hazırım.*” dediğini ifade etmiştir.²⁴² Bu dönemde Rus büyükelçisinin Rus Çar’ının Ulu Hakan’a, “*Kıllarına zarar gelmeden her arzularını yerine getiririm.*” mesajını ilettiğinde, Abdülhamid Han Cevad Bey’e, “*Rus çarının teklifini görüyor musun? Allah bana böyle bir şey yapmayı kısmet etmesin.*” demiştir.²⁴³ Ulu Hakan direnmemiş sonunun ne olacağını bilerek beklemiştir. İstese karşı koyabilir miydi? Mayakon, “*Sultan’ın karşı koyamayacağını zannedenlerin aldandığını, isteseydi İstanbul’da topladığı askeri kuvveti üzerlerine salabileceğini*” ifade etmiştir.²⁴⁴ Sultan böyle bir durumun olmayacağını şu şekilde belirtmiştir: “*Bir kişi için bin kişi yanmaz. İki kardeş birbirini vurmaz.*”²⁴⁵ Hatta Abdülhamid Han Selanik’ten gelen ordunun İstanbul’a yaklaştığını öğrendiğinde İstanbul’daki ordu ile aralarında silahlı mukabele olmaması için şeyhülislâmı, fetva eminini, birinci ve ikinci ordu kumandanlarını kışlalara göndererek, gelen askerlere silahla karşılık verilmemesi için ikna etmelerini istenmiştir.²⁴⁶ Olayların neticesinde saltanatının sarsıldığını gören Abdülhamid Han, biraderinin devleti idare etmesini, bir komisyon kurulup 31 Mart Vak’asında dâhilinin olup olmadığının araştırılmasını Tevfik Paşa’dan istemiştir. Tevfik Paşa bunu Said Paşa’ya bildirdiğinde Said Paşa, “*Eğer temize çıkarsa bizim halimiz nice olur.*” diyerek karşı çıktığını ifade etmiştir.²⁴⁷

²³⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 102; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 581; Özcan, “31 Mart Vak’ası”, 10.

²⁴⁰ Öztuna Mahmud Şevket Paşa’nın, bir sürü insanın astrıp meydanlarda teşhir edildiğini iddia etmektedir. Georgeon, 400 kişinin öldüğünü belirtir. Bkz. Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 167; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 581; Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 267.

²⁴¹ Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 221.

²⁴² Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid*, s. 141-142.

²⁴³ Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid*, s. 141-142; Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 102-103.

²⁴⁴ Mayakon, Abdülhamid’in karşı koymasını şu şekilde değerlendirir: “31 Mart’ın galebe çalarsa softaların, Hareket ordusu galebe çalarsa hürriyetin başına geçecekti. Ama hesap tutmadı.” Bkz. Mayakon, *Yıldız’da Neler Gördüm?*, s. 81-82.

²⁴⁵ Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid*, s. 142; Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 274; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 167.

²⁴⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 35-36.

²⁴⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1709; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 207.

22 Nisan 1909 Perşembe günü Yeşilköy’de âyan reisi eski sadrazam Said Paşa’nın başkanlığında Meclis-i Umûmî Millî adıyla gizli bir toplantı yapıldı. Araştırmacılar hal’ kararının ilk bu toplantıda alındığını iddia eder.²⁴⁸ Danışman, hükümdarı kuşkulandırmamak için Harekât Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa 23 Nisan’da sadrazama kendi imzası ile telgraf çekerek, “hal’ iddialarının asılsız olduğunu” bildirdiğini, İmpert ise Mahmud Şevket Paşa’nın sık sık, “*Padişah, padişah olarak kalacaktır.*” dediğini aktarır.²⁴⁹ Meclis-i Millî Âzaları emniyet sağlandıktan sonra 26 Nisan 1909 günü İstanbul’a dönerek, ertesi gün Ayasofya civarındaki binasında tekrar Meclis-i Umûmî-i Millî adı altında toplandı. Meclis 240 mebus, 34 âyan olmak üzere toplam 274 kişiden oluşmaktaydı. Hal’ fetvasının ilk müsveddesi Elmalılı Hamdi Efendi²⁵⁰ tarafından yazıldı. Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi, yazılan fetvayı okuyunca imzalamaktan çekindi ve istifa ettiğini belirtti. Sıkıştırmalar neticesinde Hacı Nuri Efendi, II. Abdülhamid Han’a saltanattan feragat etmesi teklifinde bulunulmasının daha uygun olacağını belirtti. Bunun üzerine fetvanın son kısmı değiştirildi. Hal’ veya feragat şıklarından birinin tercihi meclise bırakıldı. Talat Paşa’nın (ö.1921)²⁵¹ tehdit ve zorlamasıyla Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi tutarsız, iftiralar içeren hal’ fetvasını imzalamak zorunda kaldı.²⁵² Meclisi Umumi’de Meclis Başkanı Said Paşa ayağa kalkarak, II. Abdülhamid Han’ın hilâfet ve saltanattan hal’i kararını oylamaya sunup itiraz edenlerin ayağa kalkması, kabul edenlerin ellerini kaldırarak hal’ kararına katıldıklarını belirtmeleri istendi. Yapılan oylamada mecliste

²⁴⁸ Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 262; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 207; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 580; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 168; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 204; Küçük, “Abdülhamid II”, 222.

²⁴⁹ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 219-220; İmpert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, çev. Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul ts., s. 195.

²⁵⁰ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 57-62, İstanbul 1995.

²⁵¹ Genç yaşta Jön Türk fikirlerinden etkilendi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilatlarında görev aldı. Macedonia Risorta mason locasına girdi, mebusluk, nazırlık, sadrazamlık yaptı. 1913 Bâbiâli Baskını’nın düzenleyicilerinden ve uygulayıcılarındandı. 1918 tarihinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin fesh edildiği kongrenin başkanlığını yaptı. Enver ve Cemal Paşalarla yurt dışına kaçtı. Bkz. Hanioglu, M. Şükrü, “Talat Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 502-503, İstanbul 2010.

²⁵² Türk geldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 36-38; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1298; Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 268; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 233; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 320-321; Tahsin, Özcan, “Ziyaeddin Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, ss. 490-491, İstanbul, 2013; Vahit Çabuk ise “Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi tarafından hal’ fetvasının çok daha önce hazırlandığını, ittihatçılar tarafından bilindiğini ancak dışarı sızdırılmadığını” iddia etmiştir. Karşılaştırmak için bkz. Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 205.

hal' kararı kabul edildi.²⁵³ 31 Mart isyanından dolayı Abdülhamid Han suçlanıp Divan-ı Harpte yargılanmak istenmiştir ancak bu husus sabık şeyhülislam Adliye Nazırı Sahip Molla'nın itirazı üzerine kabul görmedi.²⁵⁴

II. Abdülhamid Han'ın, "*millem namına 33 senelik hizmetimin karşılığında millete düşman olduklarından şüphe etmediğim*" dediği bir heyet tarafından kendisine hal' fetvası tebliğ edildi.²⁵⁵ Hal' kararının Abdülhamid Han'a tebliğ edilme tarzını Öztuna, "*Türkiye tarihinin asla silinmeyecek lekelerinden biri olarak*" nitelemektedir. Meclisin hal' kararını padişaha tebliğ etmekle görevli heyet içerisinde, Âyandan Selânik Mebusu Yahudi Emanuel Karaso, Bahriye Feriği Laz Ârif Hikmet, Ermeni Aram ve Dıraç Mebusu Arnavut Es'ad Toptani bulunmaktaydı.²⁵⁶ Abdülhamid Han, Meclis-i Millî'ye Çırağan Sarayı'nda oturmak istediğini bildirdiği halde, Hareket Ordusu'nun diktatörce davranan kumandanı Mahmud Şevket Paşa isteğini kabul etmeyerek, hal' edildiği günün gecesini Selânik'e gitmesine karar verdi. Eşyalarını almasına izin verilmeden sadece birkaç bavulla gece yarısı Yıldız Sarayı'ndan çıkarılan Abdülhamid Han, aile ve maiyet efradından oluşan 38 kişi ile²⁵⁷ Sirkeci'den özel bir trenle Selânik'e götürüldü. 40 Selânik jandarması ile Binbaşı Fethi Bey muhafızlığına tayin edildi. Sultan ve maiyeti Alâtini Köşküne yerleştirildi. Abdülhamid Han, burada sıkı bir gözetim altında tutuldu, dış dünya ile bağlantısı kesilerek gazete dahi okumasına izin verilmedi.²⁵⁸

İttihad ve Terakki Cemiyeti Selânik'teki sürgün hayatında II. Abdülhamid Han'ın şahsi servetine el koydu. Abdülhamid Han kendisinin ve ailesinin can güvenliğinin sağlanması, Alâtini Köşkü'nün şahsına satın alınması, hizmetinde bulunanların özgürlüğüne kavuşması koşulları kabul edilince şahsi servetini ordunun

²⁵³ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1298; Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 75-76; Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 106; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 205-206; Küçük, "Abdülhamid II", 222-223; Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi*, s. 241; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 207.

²⁵⁴ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1302; Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 114; Akgündüz, Murat, "Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, s. 277, ss. 265-276, İzmir 2002.

²⁵⁵ Osmanoglu, *Babam Sultan Hamid*, s. 151.

²⁵⁶ Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 82; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 583; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 225-226; Küçük, "Abdülhamid II", 222-223.

²⁵⁷ Şimşirgil, Abdülhamid'in 24 kişi ile birlikte Selânik'e götürüldüğünü ifade eder. Karşılaştırmak için bkz. Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 234.

²⁵⁸ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1303-1304; Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 224-225; Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 79; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 208.

ihtiyaçları için bağışlamak zorunda kaldı.²⁵⁹ Balkan savaşları neticesinde Selanik'in kuşatılması zerine Abdülhamid Han, İstanbul'dan gönderilen Alman sefretine ait Loreley savaş gemisiyle 1 Kasım 1912'de, vefatına kadar yaşayacağı Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi.²⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın en zor günlerinde İstanbul'un, Anadolu'nun kaybedilme tehlikesinin belirmesi zerine Talat Paşa ve Enver Paşa, Beylerbeyi Sarayı'na giderek Abdülhamid Han'ın devlet yönetimi tecrübesinden faydalanmak istemiştir.²⁶¹ Abdülhamid Han onlara, kendisinden sonra bambaşka bir siyaset takip edildiğini, iş işten geçtikten sonra verebileceği bir fikrin veya tavsiye edeceği bir tedbirin olmadığını belirterek dünya denizlerine hâkim devletlere karşı, kara devleti Almanya ve Avusturya yanında savaşa girişilmiş olmasının büyük cehalet ve tedbirsizlik olduğunu ifade etmiştir.²⁶²

76 yaşında, 10 şubat 1918 Pazar günü vefat eden II. Abdülhamid Han'ın cenazesi²⁶³ Topkapı Sarayı'na nakledilerek teçhiz ve tekfini orada yapıldı. Cenaze namazını şeyhülislam Musa Kazım Efendi kıldırđı.²⁶⁴ Sultan Reşad'ın iradesiyle, ölümünün ertesı günü padişahlara mahsus muazzam bir törenle Divan yolundaki II. Sultan Mahmud Han Türbesi'ne defnedildi.²⁶⁵ Abdülhamid'in 12 eşinden 8 erkek 9 kız olmak üzere 17 çocuğu dünyaya gelmiştir.²⁶⁶

Abdurrahman şeref Efendi risalesinde Sultan'ın cenaze merasimiyle ilgili olarak şu sözleri söylemiştir: “...*Hengm ikbalinde ne kendi eyledi rahat, ne halka verdi*

²⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler (DUI), 2/3, Left:16; Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 97-101,111; şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 236-237; abuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 209; ztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve şahsiyeti*, s. 171.

²⁶⁰ şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 236-237; Küçük, “Abdülhamid II”, 223.

²⁶¹ Osmanoglu, *Babam Sultan Hamid*, s. 232-233; tıf Hüseyin Bey, *Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları*, s. 328; şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 246-247; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 342; abuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 213; ztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve şahsiyeti*, s. 185-186.

²⁶² Osmanoglu, *Babam Sultan Hamid*, s. 237; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1305; Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 284; Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 244-246.

²⁶³ Sultan için hazırlanan ölüm raporları için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler (DUI), 2/4, Lef: 2,7,8.

²⁶⁴ şimşirgil, “*şeyhülislam Musa Kazım Efendi için ilk mason şeyhülislam olarak bilindiğini*” ifade etmiştir. Bkz. şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 251.

²⁶⁵ Osmanoglu, *Babam Sultan Hamid*, s. 237; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1305; abuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 213-214; Küçük, “Abdülhamid II”, 223.

²⁶⁶ Osmanoglu, *Babam Sultan Hamid*, s. 258.

huzur.” mısrasını okuyanlardan birçoğunun Abdülhamid Han’ın cenaze namazında Baki’nin;

“Kadrini sengi musallada bilüb ey Baki

Durub el bağlayalar karşına yaran saf saf”

beytini hatıra getirmeleri, hüsn-i hâtimeye dâll-ı (son nefeste ruhunu iman ile teslim ettiğine bildiren), garaib-i mukadderâtdandır (hayret edilecek alın yazısıdır).”²⁶⁷

6.3. Şahsiyeti ve Karakteri

Abdurrahman Şeref, Sultan Abdülhamid Han’ı şu şekilde tasvir etmektedir:

“Sima ve bünyesinde Hanedan-ı Osmani’ye mahsus olan alâmetler eyüce fark-u müşahede olunurdu. Kendisi zeki ve hassâs, dakika-i şinâs, muâmele-i mu’tâdesi nâzîk, halâvet-i mahsûsa-i sadâya malik, efendiliğin ve hilâfet ve saltanatın izz-u vakarını tamâmıyla yerine getirir; bendegânını taltif ve kendisiyle görüşen ecnebileri tatlı dili ve câzibe-i nezâketi ile teshir etmenin yolunu bilir, tehdidini hakkıyla ikâa kâdir ve lüzumunda şiddet göstermeğe veya hiddetini teskin etmeğe muktedir. Küçük yaşından beru müptela olduğu vâhimenin te’siri ile saltanat ve hayatını daima tehlikede görmek kendüsünde bir maraz-ı müzmin-i mânevi halini almış idi.”²⁶⁸

Sultan II. Abdülhamid Han Osmanlı ailesinin bütün özelliklerini taşımaktaydı. İri burunlu, parlak gözlü ve kaşları belirgindi. Gözlerinin rengi yeşil ile mavi arası elaydı.²⁶⁹ Orta boyluydu. Cildi, yüzünde beyaza meyyal toprak rengindeydi. Alnı genişti, şakakları basıktı, yanakları çöküktü ve çehresi uzundu. Saçı ve sakalı sık ve koyu kumral rengindeydi.²⁷⁰ Soğukkanlıydı aynı zamanda vehimli bir mizaca sahipti. Omuzlarının genişliği mutedil fakat yürürken ve otururken biraz öne doğru meylederdi.²⁷¹ Bakışları son derece zeki, hassas ve ince tabiatlı olup biraz titrek,²⁷² tatlı, kalın ve gür bir sesi vardı. Çok dinlerdi, az konuşurdu. Şık giyinirdi, zarafete meftundu. Temiz ve itinalı giyinmeye önem verirdi. İnsanların kıyafetlerini ihmal etmelerinin

²⁶⁷ Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid Han Saniye Dair: Sureti Hal Risalesi*, Hilal Matbaası, İstanbul 1918, s. 7; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1305.

²⁶⁸ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid*, s. 355; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 289.

²⁶⁹ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 15; Şimşirgil ve Çabuk gözlerinin renkçe koyu maviye kaçır siyah olduğunu belirtir. Bkz. Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 258; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 215.

²⁷⁰ Osmanoğlu Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 15; Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 69.

²⁷¹ Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 257-258; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 215.

²⁷² Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 215.

kendilerinde fikri intizamın bulunmadığından kaynaklandığına inanırdı.²⁷³ Sultan, haremde koyu gri renk elbise giyer aynı renkte palto kullanırdı. Resmi günlerde, merasimlerde siyah yahut lacivert elbise ve palto giyer, aynı renkte boyunbağı kullanırdı. Gecelikleri beyazdı ve gömlek gibi dize kadar uzanırdı. Gerektiğinde bu gömleğin üzerine pantolonunu çekip, beyaz kumaştan boyun bağı takar veya açık renk boyunbağı bağlar ceketini giyer kim ile görüşecekse bu şekilde kabul ederdi.²⁷⁴

II. Abdülhamid Han, düşmanlarının ittifak ettiği fevkalâde bir zekâyâ ve hâfızaya sahipti. Görüştüğü bir simayı, konuştuğu bir sözü aradan yıllar geçse bile unutmaz muhakkak hatırlardı.²⁷⁵ Sempatik bakışları, uyanık zekâsı ve cezbedici nezaketi ile kendisi ile görüşen yabancılar üzerinde hususi bir etki bırakırdı.²⁷⁶ Hoşlanmadığı kimselere güler yüz gösterirdi ve sevmediğini belli etmezdi. Karşısındakinin duygu ve düşüncelerini anlamakta mahirdi. Kendisiyle görüşen insanların rahatça konuşmasına izin verir, onları sıkımadı. Herkesin gönlünü almasını iyi bilirdi. Gerekli zaman hiddet ve şiddet gösterir ancak öfkesini yenmesini bilirdi.²⁷⁷

Öztuna, “*insanları incelemek ve karakterine, zaaflarına nüfuz etmeyi Sultan’ın en büyük merakı olduğunu*” belirtir.²⁷⁸ Georgeon, *Sultan’la kanlı bıçaklı olan düşmanlarının bile Sultan’ın büyüleyici etkisi altında kaldığını* ifade eder.²⁷⁹ Güçlü bir iradeye sahipti, fikir ve kararlarında istiklâl sahibi, tehlike karşısında vakur ve metanetliydi: Bomba Hadisesi yaşandığında herkes telaş içerisindeyken Hakan, gür sesiyle “*Korkmayınız! Korkmayınız! Herkes yerinde dursun!*” diyerek insanları teskin etmiştir.²⁸⁰

Dönemin tanıkları ve araştırmacıları II. Abdülhamid Han’ın başta vehim olmak üzere eksik taraflarının olduğunu da belirtir. Tahsin Paşa, Sultan’ın vehminin ister yaradılış icabı olsun ister konumunun tesiri ile husule gelmiş bulunsun alelade denilecek derecenin çok fevkinde olduğunu, bu vehmin onu bütün hayatında bir an olsun terk

²⁷³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 43; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 259.

²⁷⁴ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 15-16; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 43; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 287; Ergin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 69-71.

²⁷⁵ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 60-63; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s.1288; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 258; Georgeon, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 187.

²⁷⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 43; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 215.

²⁷⁷ Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 215.

²⁷⁸ Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 22.

²⁷⁹ Georgeon, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 188.

²⁸⁰ Oğuz, *II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar*, s. 18; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 258-259; Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 69; Küçük, “*Abdülhamid II*”, 224.

etmediğini, padişahlığı zamanında etrafını kuşatan insanların onun vehim yolunu tahrik ve teşvikten geri durmadıklarını ifade eder.²⁸¹

Abdülhamid Han, mücadeleyi seven çalışkan ve disiplinli biriydi. Her teferruatla ilgilenirdi.²⁸² Devlet işlerinde insanları hayran bırakan bitmek bilmeyen enerjiye sahipti.²⁸³ Vücutça zinde ve çevikti. Uyuşukluktan hiç hoşlanmazdı. Fevkalade çalışkanlığı ile hususi hayatının intizamı garp mecmualarında hayretle bahsedilen meziyetlerindendi. Yoğun işi olmadığı durumlarda yatsı namazını kıldıktan sonra yatak odasına geçerdi. Yatak odası kendisine ait dairenin birinci katındaydı. Sultanın en önemli alışkanlıklarından biri, gündüzleri kafasını meşgul eden işlerin ağırlığından kendisini kurtarmak ve zihnini başka yönlere çevirmek için yatağına uzandıktan sonra uykuya dalmadan önce kitap okutturmasıydı. Esvapçıbaşı İsmet Bey, kendisine kitap okurdu.²⁸⁴ Sonraları Hacı Mahmud Efendi ve Şifre Kâtibi Asım Bey bu görevleri yerine getirmiştir. Daha çok macera ve polisiye romanlara düşkündü.²⁸⁵

Abdülhamid Han için devlet işleri her şeyin üzerindeydi. Önemli haberler alındığında, acele karar verilmesi gerektiğinde vakit ne olursa olsun kendisine haber verilmesini isterdi. Bir işin aciliyeti, Hakan'ı uyandırmaya değeri olup olmadığını takdir etme hak ve mesuliyeti onu arz eden kişiye aitti. Bu gibi durumlarda Sultanı uyandırmak gerektiğinde Başkitâbet Dairesi'nce hazırlanan bir tezkere yatak odası önünde yatan haremağasına verilirdi, haremağası kapıyı vurarak Abdülhamid Han'ı uyandırır. Abdülhamid Han, tezkerenin ihtiva ettiği konuyu öğrendikten sonra derhal bir irade tebliğ etmesi gerekiyorsa nöbetçi mabeyincilerden birisini veya başkâtibi odasına çağırırdı. Başkâtip Tahsin Paşa'nın aktardığına göre böyle durumlar çok sık meydana gelirdi.²⁸⁶ Sabah erkenden kalkar, sabah namazını kılar ve hafif bir kahvaltı yapardı. Sigaraya ve kahveye düşkündü. Kahvesini kahvecibaşı hazırlar ve bir tepsi içinde iki beyaz fincan bir cezve ile gönderir. Sultan her seferinde iki fincan kahve içmeyi sevdiğinden birinci fincanı bitirdikten sonra ikincisini aynı fincanla içmezdi.

²⁸¹ Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid Han Saniye Dair: Sureti Hal Risalesi*, s. 7; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 41-42; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 182.

²⁸² Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 180; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 27.

²⁸³ Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 182.

²⁸⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 45-46; Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, s. 95-97.

²⁸⁵ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 26-28; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 287; Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 71.

²⁸⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 45-46; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 180; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 82.

Selamlığa geçerek günlük çalışmalarına başladılar.²⁸⁷ İçtiği su ikinci kilerci tarafından bir sürahiye konur ve sürahi mühürlü bir çanta içerisinde takdim olunurdu. Hafif yemekleri tercih eder ve yemeklerden sonra bir parça istirahat etmek alışkanlığıydı. Alkol kullanmaz, her türlü sefahatten uzak durur, sade bir hayat yaşardı.²⁸⁸

II. Abdülhamid Han sanata önem veren kişiliğe sahipti. Batı müziklerinden en çok operayı severdi ve tiyatrodan hoşlanırdı.²⁸⁹ Sarayda bir tiyatro grubu bulunurdu. Bu grup Batı eserlerini sunan İtalyan sanatçılardan oluşmaktaydı. Yerli oyunların oynanmasına yönelik olarak Mızıkayı Hümayun kadrosuna dâhil yerli sanatçılar da mevcuttu. Sultan çok çalıştığı ve yorgun olduğu zamanlarda tiyatro sahnelenmesini emrederdi. Abdülhamid Han'ın ilginç yönlerinden biri de zaman zaman senaryosunu kendi yazdığı komedi tarzındaki piyesleri saraydaki tiyatro grubuna oynatmasıydı.²⁹⁰

II Abdülhamid kütüphanesine, geleneksel sanatlara, fotoğrafçılığa, marangozluğa, spora, atlara, güvercinlere özel bir ilgi duymuştur. Ata binmeyi ve silah talimi yapmayı severdi. Çok iyi bir atıcıydı.²⁹¹ Marangozluğa meraklıydı sarayda kurduğu hususi marangoz hanesinde sanatkârane bir şekilde mobilyalar, sedefli oymalı eşyalar yapmıştır. Ulu Hakan elleriyle yaptığı güzide eserleri Avrupa krallarına hediye olarak göndermiştir.²⁹²

II. Abdülhamid Han dindardı. Padişahlar içerisinde istisnai olarak önce Şâzeli tarikatına²⁹³ sonra Kadri tarikatına bağlandı.²⁹⁴ İbadetlerinde son derece titiz davranırdı.

²⁸⁷ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 302; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 180; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 287; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 79.

²⁸⁸ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 44.

²⁸⁹ Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* s. 18; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 258-259; Ergin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 69; Küçük, "Abdülhamid II", 224.

²⁹⁰ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 75-78; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 48-50; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 90; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 51-53.

²⁹¹ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 34; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 51; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 256; Çabuk, Sultan'ın resme merak sarmasına jurnal dolayısı ile iftiraya uğrayan ve resimlerini saraya sunan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın vesile olduğunu belirtir. Bkz. Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 216-217.

²⁹² Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 33-34; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 80.

²⁹³ İstanbul'da en çok bilinen ve etki bırakan Şâzeli şeyhi, Şeyh Zâfir diye tanınan Muhammed Zâfir el-Medenî'dir (ö. 1903). Tunuslu Hayreddin Paşa'yı Abdülhamid'e tavsiye ederek İstanbul'a çağrılmasını sağlamıştır. *el-Envârü'l-kudsîyye ve en-Nûrû's-sâfî* adlı eserlerinde Sultan Abdülhamid Han'ın hilâfetine vurgu yapmıştır ve onu âdil, şeriata uyan ve Müslümanların iyiliği için gayret gösteren bir sultan olarak takdim etmiştir. Şazeliyye Tarikatı için bkz. Özel, Ahmet Murat, "Şazeliyye", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss. 387-390, İstanbul 2010; Buzpınar, Ş.Tufan, "Şeyh Zafir", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 78-79, İstanbul 2010.

Namazlarına, oruçlarına hassasiyet gösterirdi.²⁹⁵ Böbrek rahatsızlığından dolayı sadece bir defa Cuma selamlığına gidemedi.²⁹⁶ Müslüman halkın dinini doğru bir şekilde öğrenmesi için Mızraklı İlmihali ve Buhâri-i Şerif nüshalarını memleketin her tarafına dağıttırdı.²⁹⁷

II Abdülhamid Han'ın en çarpıcı özelliklerinden birisi ilim ve fenne verdiği önemdir. Çeşitli konularda irade buyururken eğer o mevzuda fikir sahibi değilse meselenin uzmanlar tarafından değerlendirilmesini, o konuda ilim ve fennin gereği neyse onun yapılmasının gerekli olduğunu sık sık vurguladığı gözlemlenmektedir. Sultan'ın tıp ilmine özel bir ilgisi vardı. Tıbbın memlekette gelişmesi için büyük çabalar sarf etti. Şöhret kazanmış doktorlarla bizzat görüşür, tıptaki gelişmeleri yakından takip ederdi. En az bir doktor kadar tıp bilgisine sahip olduğu ifade edilir. Doktorun yazacağı ilaçları bilir, hangisinin daha iyi geleceğini bile söylediği olurdu. İbni Sina'nın tıp kitabını Arapçasından okuduğunu hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'e anlatmıştır.²⁹⁸

²⁹⁴ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 28; Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 131; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 101; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 266.

²⁹⁵ Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm*, s. 66; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 263.

²⁹⁶ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 49; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 263.

²⁹⁷ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 28; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 263.

²⁹⁸ Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 257; Ergin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 74.

BÖLÜM I

II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLAMLIK MAKAMINDA GÖREV YAPAN ŞEYHÜLİSLAMLAR

1.1. Şeyhülislamların Belirlenmesindeki Kriterler

Osmanlı Devlet teşkilatının en önemli müesseselerden biri olan şeyhülislamlık kurumuna şeyhülislam belirlenirken atanacak kişilerde belli özelliklerin olmasına dikkat edilmiştir. Koçi Bey Risalesi'nde şeyhülislam olarak atanacak kişide bulunması gereken özellikleri şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Ulemânın a'lem (en bilgini) ve efdali (en erdemlisi) ve etka (en takvalısı) ve evra'ı ve esenn (yaşça en büyük) ve eslahı (en salih) şeyhülislam ve müfti'l-enam olup andan aşağı Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri bu tertîb üzere istihkaklarına göre riayet olunurdu. Ve sadr-ı fetva mahalline müsâdif olduktan sonra min ba'dın ma'zul olmazdı, zira fetva mensıbı haiz ve şerif ve güzide-i menasib-ı ilmiyedir.”*²⁹⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere şeyhülislam olarak atanacak kişilerin ulemanın en bilgini, en erdemlisi, en takvalısı, en yenilikçisi, en salih gibi üstün özellikleri şahsında taşıyarak ulemanın en seçkini olduğunu ortaya koymalıdır. Kazıcı, Gökbilgin ve Yakut gibi araştırmacılar ilmiyenin reisi durumundaki şeyhülislamın Ebüssuûd dönemine kadar belli bir tayin kriteri olmadığını, bu devreye kadar şeyhülislamlar yüksek derecede müderrislik ve kazaskerlik gibi makamlardan belirlense de, Ebüssuûd devrinden sonra tayin işleminin Rumeli kazaskerlerinden gerçekleşmesi birkaç istisna dışında neredeyse kanun haline geldiğini belirtmişlerdir.³⁰⁰ Bununla birlikte zaman zaman Anadolu kazaskerlerinden veya padişah hocalarından şeyhülislam atanmıştır.³⁰¹

²⁹⁹ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Ali Kemali Aksüt, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939, s. 33.

³⁰⁰ Gökbilgin Tayyip, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihine Genel Bir Bakış*, s. 107; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 250; Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 133; Topal, Hasan Fehmi, *19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 22; Başar, Serhat, *Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Anonim Şirketi Yayınları, İstanbul 2017, s. 22.

³⁰¹ Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 135; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 30; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar*

Sarıkcıoğlu, şeyhülislamlık makamına atama işini ekseriyetle Sultan'ın yaptığını, bazen de sadrazamı davet ederek istişarelerde bulunduğunu belirterek eğer sultan küçük yaşta ise kararı sadrazamın verdiğini ifade eder.³⁰² Uzunçarşılı ve Akgündüz araştırmalarında, sadrazam, kazasker veya görevden alınmış kazaskerler arasından uygun gördüğü kişiyle ilgili düşüncelerini padişaha sunar, padişahın onayını alır ve hatt-ı hümayun ile şeyhülislamın atamasının yapıldığını belirtir.³⁰³ İpşirli makalesinde, Osmanlı tarihi boyunca meşihat makamına tayin konusunun padişah ve vezîriâzamı doğrudan ilgilendiren bir konu olduğundan, 16. yüzyılın sonlarından itibaren belli bir eğitim ve kariyere sahip ilim erbabı olmasının yanında siyasi ve idari uyum arayışının ön plana çıktığını ifade ederek kariyer sahibi, ilim erbabı âlimler arasından seçilen şeyhülislamın, sadrazamın arzı ve padişahın onayı ile atandığını belirtir.³⁰⁴ Yakut ise araştırmasında başta vezîriâzamların bu atamalarda etkisi varken daha sonra padişah kendi uygun gördüğü kişileri şeyhülislam olarak atadığını ifade eder.³⁰⁵

Netice olarak padişah uygun gördüğü bir kişiyi kendisi şeyhülislam olarak atayabileceği gibi, sadrazamından da kendisine tayin edilebilecek birisini bulmasını isteyebilirdi. Kimi zaman da şeyhülislam, sadrazamların atanmasında belirleyici unsur olmuştur.³⁰⁶ Şeyhülislam, Müslüman ailelerin içinde doğmuş ve kendini yetiştirmiş kişilerden atanmaktaydı. Bu yönüyle şeyhülislam devşirme usulünden gelen devlet ricalinden ve yüksek rütbeli ordu mensuplarından ayrılmıştır.³⁰⁷

1.2. Şeyhülislamların Görev Süreleri ve Azledilmeleri

İlk dönemlerde şeyhülislam atandıktan sonra vefat edinceye kadar görevde kalırken, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin

Osmanlı Devletinde Şeyhül-Islamlık, 112; Turan, Ahmet Nezihi, "Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, s. 167, ss. 161-178, Kırıkkale 1998.

³⁰² Sarıkcıoğlu, Ekrem, "Şeyhülislamlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, s. 200, ss.197-218, Erzurum 1982.

³⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 196; İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, s. 72; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-Islamlık*, 114.

³⁰⁴ İpşirli, "Şeyhülislam", 92-93.

³⁰⁵ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 30; Arı, M. Salih, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, I, s. 174, ss. 170-178, Van 1994.

³⁰⁶ 1628 yılında Yeniçeri ağası ilk defa şeyhülislamın desteği ile sadrazam tayin edildi. Bkz. İncalcık, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 44-45; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 250.

³⁰⁷ Topal, *19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Baba-ı Meşihat*, 22.

(ö.954/1547)³⁰⁸ alışla gelmiş düzene muhalif fetvalar vermesi neticesinde bu gelenek bozuldu. Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi azledilmekle kalmadı aynı zamanda tenzili rütbe verilerek Rumeli kazaskerliğine tayin edildi.³⁰⁹ Bu tarihten sonra şeyhülislamların azilleri artmıştır. Şeyhülislamların azil işlemleri, padişahla veya sadrazamlarla olan anlaşmazlıklar,³¹⁰ isyanlara doğrudan veya dolaylı karışma, yüksek makamlara yapılan atamalara veya yüksek makamlarda bulunanların azledilmelerine yapılan müdahaleler, siyasi çekişmeler, görevi ihmal etme, görevine uygun davranışlar sergilememe,³¹¹ hastalık ve yaşlılık gibi nedenlere dayandırıldı.³¹²

Devlet idaresinde rakip kabul etmek istemeyen sadrazamlar kendi görüş ve siyasetine zıd davranışlar sergileyen ve karakter olarak uyuşmadıkları şeyhülislamların azledilmesi için padişaha telkinlerde bulunmuşlardır: III. Mehmed (ö.1012/1603) devrinde Sun'ullah Efendi (ö.1021/1612)³¹³ ile Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa

³⁰⁸ Çivizâde başta Ebüssuûd Efendi olmak üzere birçok âlimle fikir ayrılığına düşmüştür. Rumeli kazaskeri olan Ebüssuûd Efendi, önceki fakihlerin görüşlerine aykırı bulduğu Şeyhülislâm Çivizâde'nin bazı fetvalarını Dîvân-ı Hümâyûn'a getirerek ilmî açıdan reddetmiştir. Bu gelişmeleri yakından takip eden Kanûnî, vezirlere emir verip bu konuları görüşmek üzere ulemâyı toplantıya çağırmasını istemiştir. Devrin âlimleri toplantı sonucunda Çivizâde'nin hatalı olduğu kanaatine varmıştır. Böylece Çivizâde görevden azledilen ilk şeyhülislâm olmuştur. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 348-349, İstanbul 1993.

³⁰⁹ Ali Emîrî, "Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi", 308; Halaçoğlu, XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, s. 131-132.

³¹⁰ I. Mahmud dönemi Şeyhülislamı Pasmakçızâde Abdullah Efendi İran ile yapılması düşünülen antlaşmaya muhalif olduğu için huzurda padişahla tartışır. Sert mizacı, uzlaşmaz tavrı bu durumu etkiler. Bunun üzerine görevden azledilir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Pasmakçızade Abdullah Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 185, İstanbul 2007.

³¹¹ IV. Mehmed dönemi Şeyhülislamı Memekzâde Mustafa Efendi, yeniçeriler tarafından kabul görmemesi, "aşçıların bile onun görevini yapabilir" söylentisi üzerine göreve geldikten 13 saat sonra azledilmiştir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Mustafa Efendi, Memekzâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 300, İstanbul 2006; III. Ahmed devri şeyhülislamlarından Ataullah Mehmed Efendi, rüşved aldığı, cahil kimseleri müderris yaptığı iddiaları ile azledilmiştir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Ataullah Mehmed Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 45-46, İstanbul 1991; II. Ahmed dönemi şeyhülislamlarından Şeyhülislam Sadreddinzâde Sâdık Mehmed Efendi (ö.1121/1709), yaşlılığı ve II. Ahmed'in kızının cenaze namazını bayram namazı gibi her tekbirde elini kaldırması gibi nedenlerle azledilmiştir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Sâdık Mehmed Efendi Sadrendinzâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 395, İstanbul 2008; II. Mahmud dönemi şeyhülislamı Şeyhülislam Sâmânîzâde Ömer Hulusi Efendi (ö.1812), yaşının ilerlemesi, sert mizaçlı olması, atamalarda liyakat araması nedenleri ile azledilmiştir. Bkz. Özcan, Tahsin, "Ömer Hulusi Efendi, Sâmânîzâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 72-73, İstanbul 2007.

³¹² Pakalın, Tarihi Deyimler ve Terimler, III, s. 350; Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, s. 199; Halaçoğlu, XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, s. 134; Akgündüz, XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-İslamlık, 120; Topal, 19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Baba-ı Meşihat, 23; Kramers, "Şeyh-ül-İslam", 487; İpşirli, "Şeyhülislam", 93; Sarıkcıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", 199-206; Arı, Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi, s. 176; Turan, "Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?", 758.

³¹³ İpşirli, Mehmet, "Sun'ullah Efendi" *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 530-537, İstanbul 2009.

(ö.1012/1603),³¹⁴ IV. Mehmed (ö.1104/1693) döneminde Bursalı Esiri Mehmed Efendi (ö.1092/1681) ile Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa (ö.1087/1676),³¹⁵ II. Ahmed (ö.1106/1695) devrinde Sadrazam Sürmeli Ahmet Paşa (ö.1106/1695) ile Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1110/1698)³¹⁶ örnekleri bunlardan bazılarıdır.³¹⁷ Bazen de ayaklanan yeniçerilerin baskısı ile atanan şeyhülislam tayinleri de vardır. Yeniçeriler 1656 yılındaki Çınar Vak'ası³¹⁸ ayaklanmasıyla mevcut şeyhülislam, Memekzâde Mustafa Efendi'nin yerine Hocaâde Mesud Efendi'nin (ö. 1066/1656) şeyhülislam olarak atanmasını sağlamışlardır.³¹⁹

16. yüzyıl sonlarına kadar azledilen şeyhülisamların aynı makama tekrar getirilmemeleri bir gelenek iken, ilk defa 1593 senesinde Bostanzâde Mehmet Efendi (ö.1006/1598) azledildiği şeyhülisamlık görevine ikinci kez getirilerek bu gelenek bozuldu.³²⁰ Şeyhülisamlar, 1633 tarihine kadar idam cezasından muaftı. IV. Murad (ö.1049/1640) ilk defa 1633 tarihinde Şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi'nin (ö.1043/1634)³²¹ katledilmesinin emrini verdi. Hocaâde Mesud Efendi (ö.1066/1656)³²² ve Seyyid Feyzullah Efendi³²³ ile birlikte Osmanlı tarihinde üç

³¹⁴ Bkz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II, s. 33-34.

³¹⁵ Padişah huzurunda Şeyhülislam, "Şerrinden korkardım, onun için fetva verdim" deyince Fazıl Ahmed Paşa Şeyhülislam'a: "Sen Allah'tan korkmayıp mahlûktan korkmak ilm u diyanete layık mıdır?" karşılığını vermiştir. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XI, s. 84; İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II, s. 60-61.

³¹⁶ Shaw, Feyzullah Efendi'nin ulema sınıfı içerisinde bir haneden oluşturmaya çalışan ilk kişi olduğunu iddia eder. Bkz. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 309.

³¹⁷ Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhül-İslamlık*, 120.

³¹⁸ IV. Mehmed döneminde maaşlarını alamayan yeniçerilerin ve ulufelerini alamayan sipahilerin 1656 Mart ayında çıkardıkları isyanın adıdır. Bkz. Aktepe, M. Münir, "Çınar Vak'ası", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 301-302, İstanbul 1993.

³¹⁹ Sarıkçıoğlu, "Şeyhülisamlık Makamı", 200.

³²⁰ Ali Emîrî, "Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi", 308-309; Pakalın, *Tarihi Deyimler ve Terimler*, III, s. 350; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. XLIV; Yakut, *Şeyhülisamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 31.

³²¹ IV. Murad, Bursa'ya giderken halkın şikâyeti üzerine herhangi bir kovuşturma yapmadan İznik kadısını idam ettirmiştir. Bunun üzerine şeyhülislam, bu durumun ilmiye geleneklerine aykırı olduğunu, ulemaya riayet edilmesi gereken tezkereyi Kösem Sultan'a iletmıştır. Şeyhülislamın karşısında yer alanlar şeyhülislamın padişahın hal'i için toplantılar yaptığı söylentilerini yaymıştır. Akabinde IV. Murad Ahizâde Hüseyin Efendi'yi idam ettirmiştir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Ahizâde Hüseyin Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 548-549, İstanbul 1988; Fedayi, Cemal, "Osmanlı Devletinde Şeyhülisamlık Kurumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, s. 448, ss. 447-452, Ankara 1999.

³²² Şeyhülislam Mesud Efendi'nin devlet ricali ile olan mücadelesi, IV. Mehmed'in hal' edilip yerine Şehzade Süleyman'ı tahta çıkarmak için faaliyetlerde bulunuyor söylentileri, önce azledilmesine sonra öldürülmesine neden olmuştur. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, X, s. 264-265; İpşirli, Mehmet, "Mesud Efendi Hocaâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 345-346, Ankara 2004.

³²³ Feyzullah Efendi'nin II. Mustafa üzerinde artan nüfuzu, tayinlere, azillere müdahale etmesi, İstanbul yerine Edirne'yi payitaht yapacak söylentileri üzerine 1703 yılında İstanbul halkının ayaklanması ile başlayan isyanın neticesinde isyancılar tarafından feci bir şekilde katledilmiştir. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XIII, s. 84-85; Tayşi, Mehmet Serhan, "Feyzullah Efendi Seyyid", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 527-528, İstanbul 1995.

şeyhülislam katledildi. Şeyhülislamın itibarını zedeleyen katledilme olayları toplumda temsil edilen makama yapılan hürmetsizlik olarak algılanarak tepkilere neden olmuştur.

Şeyhülislamın azilleri Tanzimat dönemiyle birlikte mabeyinden yazılan hattı hümayun ile Meşrutiyetin ilanından sonra ise genellikle bulundukları kabineyle birlikte olmuştur.³²⁴ İlk dönem şeyhülislamlarının daha uzun süre görevde kaldıkları bilinmektedir. En uzun görevde kalan şeyhülislam, Ebüssuûd Efendi'dir ve kaynaklarda 28-30 yıl arası bir zaman zarfı zikredilmektedir. Bunun sebebi şeyhülislam makamının ve şeyhülislamın karakterinin etkili olduğu kadar, devlet yapısında var olan güç dengelerinin durumu da etkili olmuştur. Padişah, sadrazam ve şeyhülislam makamlarında bulunanların karakterleri, makamların birbirinin etki alanına girmesine neden olmuştur. Şeyhülisamlık makamının siyasi yapılarla, güç dengeleri ile iletişiminin artması, istikrarsız bir görev süresi tablosunun ortaya çıkmasını sebep olmuştur. Şeyhülisamlık makamına yapılan atamaların ve azlin belirleyicisi bizzat padişah olduğundan, şeyhülislamın görev süreleri padişahlarla kurdukları ilişkiler ve padişahlarda bıraktıkları güven duygusu ile doğrudan ilişkili olmuştur.³²⁵

Şeyhülislamın azilleri kendilerine Çavuşbaşı vasıtası ile bildirilirdi. Azil nedeni yaşlılığı, hastalığı veya çevresindeki kişilerin tesiri ile olmuşsa azillerinin tebliği Reisülküttaplar tarafından yapılırdı.³²⁶ Cevdet Paşa, şeyhülislam azledilince konağının kapısındaki fenerin söndürülmesinin adet olduğunu aktarır.³²⁷ Böyle bir uygulama ile İstanbul halkının şeyhülislam değişikliğinden haberdar olması amaçlanmıştır.

1.3. Şeyhülislamın Teşrifattaki Yeri

Şeyhülislam, maddi anlamda ve yetkiler bakımından XVI. yüzyılın ortalarına kadar kazaskerlerden geride olsa da, *unvan* ve *onur* tarafından değerlendirildiğinde sembolik manada şeyhülislamın önde oldukları söylenebilir. Şeyhülislamın devlet hiyerarşisindeki ve protokoldeki üstün konumunu gösteren ilk

³²⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, s. 350; Fedayi, "Osmanlı Devletinde Şeyhülisamlık Kurumu", 449.

³²⁵ Topal, *19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülisamlık Kurumu Baba-ı Meşihat*, 25.

³²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 198-199; Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık*, 124; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 93; Sarıkçıoğlu, "Şeyhülisamlık Makamı", 206.

³²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, haz. Ahmet İzci, II, İlgi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 310.

resmi belge Kanunnâme-i Âl-i Osman'dır. Kanunnamede, şeyhülislamın ulemanın reisi olduğu, şeyhülislamın ve padişah hocasının vezirlerin önüne geçebileceği, vezîriâzâmın bunlara teşrifatta kendisinden önde yer vermesi gerektiği vurgulanmıştır. Protokolde sadrazam padişahın sağında, şeyhülislam ise solunda yer alırdı.³²⁸

Kanunnâme-i Âl-i Osman'da şeyhülislamlar için, A'lemül'-ulemâi'l-mütebahhirîn (âlimlerin en âlimi) efzalül'-fuzalâi'l-müteverri'n yenbû'ul-fazl (fazilet sahibi insanların en faziletlisi, Allah'tan en çok korkanı) ve'l-yakin (tam ve doğru bir şekilde bilen) vârisü ulûmî'l-enbiyâ ve'l-mürselin (Resul ve Nebilerin ilmi varisi olan) keşşâfî'lmüşkilâti dîniyye ve sahhâhu müte' allıkâti'l-yakîniyye keşşâfu rûmûzi'd-dekâyık hallâlu müşkilâti'l-halâyık (manası gizli olan, anlaşılması güç olan sözleri aydınlatan, hakikate ulaşmakta zor işleri çözen) şeyhülislâm ve'l-müslimîn (İslamın ve Müslümanların şeyhi) müfti-i enâmi'l-mü'minîn (müminlerin müftüsü) el-müstagnî ani't-tavsîf ve't-tebyîn, hocam mevlânâ ve evlâna... unvanı kullanılırdı.³²⁹

16. yüzyıl Osmanlı Devleti'yle ilgili görüşlerini yazan Hazerfan Hüseyin Efendi; "*Devlet-i 'aliyyede makam-ı şeyhülislam, mertebe-i vekâlet-i kübra yani vezaret-i uzmadan 'a'la değil ise, bari beraber ve ba'zı hususa nazar olunsa ondan bâlâterdir.*" diyerek şeyhülislam ile sadrazamın aynı seviyede bulundukları hatta bazı durumlarda şeyhülislâmın daha yüksek olduğunu belirtir.³³⁰

16. yüzyılın sonlarında ehemmiyeti artış gösteren şeyhülislamların sadrazamla olan ilişkileri de belirlenmiştir. III. Murad'ın emri ile ilk defa 1584 yılında Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa (ö.993/1585), Şeyhülislam Çivizâde Mehmet Efendi'nin (ö.995/1587) ziyaretine gitmesiyle sadrazamların şeyhülislamları ziyareti kanun halini almıştır. Olağanüstü bir durum olmadıktan sonra sadrazamların şeyhülislamları ziyareti Ramazan ayında Kadir gecesi iftara gitmek suretiyle gerçekleşirdi.³³¹ Şeyhülislamlar ise sadarete değişiklik olduğunda sadece yeni sadrazamı tebrik için Paşakapısı'na yani

³²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 185; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. XLIV; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 22; İpşirli, "Şeyhülislam", 93; Ekrem, "Şeyhülislamlık Makamı", 198; Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", 30; Sarıkçioğlu Ekrem, *Osmanlı Devletinde Dini İdare Şeyhülislamlık*, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu (Ankara 17-18 Haziran 1995), s. 152, ss. 151-156, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

³²⁹ Kanunname--i Âl-i Osman, haz. Abdulkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 22.

³³⁰ Anhegger, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları" 389; Sarıkçioğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", 197; Turan, "Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?", 168; Boyacıoğlu, "Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti", 163.

³³¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 194.

Bâbîâli'yi ziyaret ederlerdi.³³² Sadrazam veya şeyhülislam atandığında uygulanan protokolün benzer ve farklı yanları bulunmaktadır:

Şeyhülislam ataması yapılacağında, şeyhülislam olacak zat Topkapı Sarayı'na veya icabına göre Paşakapısı'na davet olunup vezîriâzamla birlikte saraya giderlerdi. Bunlar Arz Odası'nda huzura girince padişah üç adım yürüyerek bunları karşılar ve şeyhülislam namzedi padişahın elini öperek yere serilen ehram üzerine otururdu. Vezîriâzam ayakta beklerdi. Padişah o zata şeyhülislam olarak atayacağını söyler, zat kabul edince şeyhüislama mahsus giysi olan ferve-i beyza denilen beyaz samur kürk giydirilirdi.³³³ Saraydan çıkan şeyhülislam ve vezîriâzam alayla at başı beraber Bâbîâli'ye giderlerdi. Bâbîâli'de ikramlarda bulunulur, hükümet erkânı şeyhülislamı tebrik ederdi.³³⁴

Sadrazam tayinlerinde ise 17. yüzyıldan itibaren şeyhülislamın yeni sadrazamla birlikte padişahın huzuruna kabul olunmaları kanun halini aldı. Sadrazam biri sade diğeri serase kaplı iki samur kürkü giydikten ve sadaret mührünü aldıktan sonra şeyhülislamla birlikte hazırlanmış olan solak, peyk ve çavuşlardan oluşan alayla Paşakapısı denilen sadrazam konağına gelirdi. Evvela şeyhülislam sonra teşrifatta hazır bulunanlar sadrazamı tebrik ederdi. Sadrazam şeyhüislama bir ferve-i samur giysi hediye ederdi ve şeyhülislamın hizmetine takımları muntazam bir at verirdi. Yeni sadrazam birkaç gün sonra şeyhülislamı ziyarete giderdi.³³⁵ Bu yüzyıldan itibaren şeyhülisamlık makamının önemine binaen padişahlar sefere çıktıkça, şeyhülisamlarda padişahla birlikte sefere çıkardı.³³⁶

Padişahların tahta çıkma merasimleri olan cülûs törenlerinde şeyhülislamın dua etmesi ve padişaha biat ederek ilmiye sınıfı adına onu tasdik etmesi önemli bir husustur. Ramazan bayramının dördüncü Kurban bayramının beşinci günü devlet ricali ile

³³² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 193; Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 135; Arı, "Osmanlılarda Şeyhülisamlık Müessesesi", 174; İmamoğlu, "Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülisamlığın Etkisi", 758.

³³³ Mustafa Nâimâ, *Nâimâ Tarihi*, haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1996, s. 2590; Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 135; Şeyhülislamın yaz kış kıyafetleri farklıdır. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. XLV; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, s. 196-197; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 250-251; Yakut, *Şeyhülisamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 31.

³³⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 197.

³³⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 123-124; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, s. 350.

³³⁶ Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamı", 34.

padişahın huzuruna çıkılırdı. Bayramlaşma merasimlerinde devlet ricali ve şeyhülislam sarayda hazır bulunurdu. Padişah ile bayramlaşmada devlet ricali sırayla el öptüğü, sıra şeyhüislama geldiğinde padişahın saygıdan dolayı ayağa kalkması Kanunname-i Âl-i Osman'da geçmektedir. Ayrıca şeyhülislamın padişahın elini, omuzunu veya elbisesinin yakasını öptüğü zikredilmektedir.³³⁷ Padişahların cenaze merasimlerinde de şeyhülislam hazır bulunarak cenaze namazını kıldırırdı.³³⁸ Şeyhülislamın vefatında cenaze merasimi düzenlenir ve cenaze namazları Fatih Cami'nde kılınırdı.³³⁹

1.4. Şeyhülislamın Görev ve Yetkileri

17. yüzyılda yaşamış Osmanlı tarihçisi Hazerfan Hüseyin Efendi şeyhülislamın vazifesini kısaca şu şekilde özetlemiştir:

*“Nasihât padişahlara lazımdır ki ahyânen Şeyhülislamı davet edib müsahibet eyleye, bu ahval-i âlemi kendinden sual eyleye: Taşrada zulm-u te'addi olurmuş, niçün beni' ikaz eylemezsin, Şeyhülislam umum- ı ehl-i İslamın şeyhi demektir, İmdi tarikden ivicac üzere olanları ni'çün bana bildirmezsin. Rûz-ı cezada vebalı senin boynuna diye buna benzer sözler söylemek lazımdır.”*³⁴⁰

Şeyhülisamlık makamı, adaletin tesis edilmesini sağlamak ve bu husus da padişahın, sadrazamın, devlet adamalarının haktan hakikatten ayrılmaması için önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Şeyhülislam makamına gelen kimsenin asıl görevi dini, siyasi, idari ve şahsi mevzularda sorulan suallere Hanefî fıkı çerçevesinde fetva vermektir. Şeyhülislamın verdiği fetvalar özel ve genel fetvalar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Özel fetvalar, halktan birinin fetvahaneye başvurarak aldığı fetvadır. Genel fetvalar ise padişahların ve vezîriâzamların istekleri üzerine şeyhülislamın verdiği fetvalardır. Şeyhülislam tarafından hazırlanır ve imzalanırdı. Genel fetvalar daha çok iktidarın aldığı kararları, yaptıkları veya yapacakları işleri İslam hukuku ve örf ile bağdaştırmak için verilen fetvalardır. Fetvalar devletin zaruri açılımı olmuştur. Buradaki

³³⁷ Namık Kemal, tarihinde Zenbilli'nin Kanuni Sultan Süleyman'ın cülus töreninde vüzerayla birlikte elini öptüğünden bahsetmiştir. Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 144; Sarıkçıoğlu, “Şeyhülisamlık Makamı”, 216.

³³⁸ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, haz. Ulviye Ilgar- İhsan Ilgar, Yelken Matbaası, İstanbul 1974, III, s. 301; Topal, *19. yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülisamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, 29; Kramers, “Şeyh-ül-İslam”, 487.

³³⁹ İpşirli, “Şeyhülislam”, 94.

³⁴⁰ Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları”, 391.

amaç devlet siyaseti ile şer'i hukuku bağdaştırıp yapılacak olanı meşru hale getirmektir.³⁴¹ Şeyhülislamın devlete zararlı olan kişilerin öldürtülmesiyle ilgili verdiği fetvalar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bazen şeyhülislam padişahların istekleri üzerine en sadık arkadaşlarının katline fetva vermişlerdir.³⁴² Bazen de devlet adamlarıyla veya yeniçerilerle işbirliği yaparak padişahın hal'ine ve katline fetva vermişlerdir.³⁴³ Kimi zaman da padişahlar savaş, barış gibi devleti ve toplumu ilgilendiren konularda şeyhülislamlardan fetva almışlardır.³⁴⁴ Ortaylı bu durumu “*Osmanlı Padişahı, bazı konularda, (katl, harp ilanı) müftü fetvasına muhtaçtır. Bunun dışında mevcut kanunlar, örf ve adet de ilk anda onu bağlar. Böylelikle mutlak otoritesi ulemanın reyi, kurulu düzen ve gelenek tarafından sınırlandırılmıştır. Kuşkusuz Osmanlı şeyhülislamlık 'ifta' makamı özerk bir muhalif organ değildir; devletin siyasetini temellendiren bir organdır.*” şeklinde değerlendirmiştir.³⁴⁵

Devletin adalet ve eğitim gibi asli görevlerinin sorumluluğu şeyhülislama verilmiştir. 982/1574 tarihine kadar yüksek rütbeli kadıların, müderrislerin, müftülerin, müezzinlerin, hatiplerin, imamların, mevalinin tertip ve tayinleri hususu vezîriâzama ait iken vezîriâzamların yetersizliklerinden ve bilgi düzeylerinin eksikliğinden dolayı haksızlıkların önüne geçmek için şeyhülislamlara bırakıldı.³⁴⁶ Şeyhülislam, atama yapacağı yerleri ve görevlendireceği kişileri usul olarak belirlerken önce vezîriâzamlarla anlaşarak belirlemekte sonra ataması yapılacak müderris ve mevalinin³⁴⁷ listesini hazırladığı listeyi vezîriâzama resmi yollarla bildirip onun aracılığı ile padişaha arz edilerek padişahın onayı alınırdı.³⁴⁸ Ancak bu haksızlıklar önlenemediği gibi, vezîriâzamlar ile şeyhülislamlar arasında yetki ve nüfuz mücadelesine dönüştü.³⁴⁹

³⁴¹ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 33-35; İpşirli, “Şeyhülislam”, 94; Ortaylı, şeyhülislam için, “*Şeriatı ait olan sorunları çözmekle görevlidir*” der. Bkz. Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 202.

³⁴² Şeyhülislam İsmail Asım Efendi'nin (ö.1173/1760) III. Mustafa'nın emri üzerine sadık arkadaşı Halimi Paşa için fetva vermesidir. Bkz. Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 35.

³⁴³ Şeyhülislam Abdürrahim Efendi (ö.1066/1656) Ocak ağalarını ve ulemayı yanına alarak I. İbrahim'in önce hal' edilmesine sonra katiline fetva vermiştir. Bkz. İpşirli, Mehmed, “Abdürrahim Efendi, Hoca”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 289, İstanbul 1988.

³⁴⁴ İpşirli, “Şeyhülislam”, 95.

³⁴⁵ Ortaylı, *Türkiye'nin Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 202.

³⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 186; Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 135-136; Boyacıoğlu, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti”, 163; Fedayi, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu”, 448.

³⁴⁷ Mevali: Kadılık pâyesine ulaşmış ilmiye sınıf mensuplarıdır. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 3178.

³⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 186-187.

³⁴⁹ II. Mustafa, vezîriâzamanın gayretleriyle şeyhülislamın tasarrufunda bulunan kadı ve müderrislerin atanma yetkisi sadece şeyhülislamın yetkisinde iken Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine de yetki

Örneğin, III. Mehmed dönemi şeyhülislamı Bostanzâde Mehmed Efendi'nin yaptığı atamalarla ilgili padişahın ifadesi şu şekildedir: “*Şeyhülislam cahil kardeşini Rumeli kazaskeri, tahsili kötü olan oğlunu da Selanik kadısı, padişahın babasının hocası da bir oğlunu Anadolu kazaskeri bir oğlunu da Edirne kadısı olarak atadı.*”³⁵⁰

Şeyhülislamlar, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmamasına rağmen gerek gördüğünde divan’a çağrılıp önemli devlet işlerinde padişah ve sadrazam tarafından şeyhülislamların görüşlerine müracaat edilmiştir.³⁵¹ 17. yüzyıldan itibaren şeyhülislamlar yönetimin içerisinde fiilen bulunarak devlet yönetimini etkileyen padişahların hal’ine karar veren tertiplerin içerisinde yer almıştır. Dîvân-ı Hümâyûn’un önemini yitirdiği 17. ve 18. yüzyıllarda olağanüstü meselelerin görüşüldüğü bir dayanışma meclisi olan Meclis-i Meşveret’de³⁵² şeyhülislamlar önemli görevleri yerine getirmişlerdir. Bazı zamanlar Meclis-i Meşveret çalışmaları şeyhülislamın konağında yapılırdı.³⁵³ İstanbul’da, Rumeli’de ve Anadolu’daki sorunlar, bütçe açıklarının kapatılması, düzenlenecek seferler, savaş ilanı, barış antlaşmaları, padişahın hal’i gibi hususlarla ilgili toplanan meşveret meclislerinde bulunmuş alınan kararları etkilemiştir ve verdikleri fetvalar ile belirleyici olmuştur.³⁵⁴ İnalçık, özellikle 18. yüzyılda yönetim ile ilgili her önemli konuda şeyhülislamın fikrini sormanın yerleşmiş bir teamül halini aldığını belirtmiştir.³⁵⁵

II. Mahmud döneminde 1246/1830’dan itibaren şeyhülislamın heyet-i vükela toplantılarına aralıksız olarak katılmaları usul şeklini almıştı.³⁵⁶ Tanzimat’ın ilanından sonra da devletin dini ve ilmi bakımından en yüksek otoritesi olan şeyhülislam, bir nevi

verilmiştir. Atamalar Şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin reyî ile gerçekleşecekti. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XIII, s. 117.

³⁵⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 135; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, s. 186-187; Hammer eserinde, şeyhülislamların yetkilerinde bulunan atamalarda para karşılığı vazife satıldığı ve bu vazifelerin satılması işi Şeyhülislam Mirzâ Mustafa Efendi döneminde yasaklanmıştır. Sınırlamalarda getirilmiştir. Şeyhülislama 16, Rumeli kazaskerine 8, Anadolu kazaskerine 6, Kudüs ve Mekke kadılarına 5, Veziriazamın ve saray imamının 4’er namzed dağıtma yetkisi verilmiştir. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XIII, s. 171.

³⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, s. 193.

³⁵² Meclis-i Meşveret: İslâm devlet geleneğinde önemli bir yeri olan meşveret usulü Osmanlı Devleti’nin hemen her devrinde sıkça başvurulan bir uygulamadır. Osmanlı Devleti’nde önemli ve olağan üstü konuların görüşüldüğü, padişahın başkanlığında, o olmadığında sadrazamın başkanlığında toplanan danışma meclisidir. Bkz. Akyıldız Ali, “Meclis-i Meşveret”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 248-249, Ankara 2003.

³⁵³ Akgündüz, “Şeyhülislâm’ın Meclis-i Vükelâ’daki Yeri”, 268.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, s. 195; Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 30-41; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 83-84; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 22; İpşirli, “Şeyhülislam”, 95.

³⁵⁵ İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmalar*, s. 44-45.

³⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, s. 195.

bakanlar işlevini görmeye başlayan Meclis-i Vükelâ'nın üyesi oldu. Meclis-i Vükelâ içinde devletin bütün işlerinin şer'î-şerîfe uygun düşmesini sağlamakla vazifeli olan şeyhülislâm özel bir konuma sahipti. Genellikle sadrazamın ve bazen de pâdişâhın başkanlığında devletin önemli işleri görüşülürdü. Mecliste kararlar oy birliğiyle alındıktan sonra altında bütün azâların imzâsının bulunduğu bir Meclis-i Vükelâ mazbatası hazırlanarak sadrazam tarafından pâdişâha arz edilirdi. Pâdişâh irâdesi çıktıktan sonra kararlar uyulması gereken *kanun* şeklini alırdı.³⁵⁷ Bu dönemde oluşan nâzırlıklarla aynı makamda sayılması sonucu şeyhülislamlar hükümet azası olarak sayıldığından görev süreleri ya hükümetlerin görev süreleriyle ya da azledilmesiyle şekillendi. Fakat diğer hükmet azalarından farklı olarak şeyhülislamlar sadrazam tarafından atanmayıp, sadrazam gibi bizzat padişah tarafından seçilmişlerdir.³⁵⁸ Abdülmecid Han ve Abdülaziz Han dönemlerinde şeyhülislâmın Meclis-i Vükelâ içindeki etkinliği giderek artmıştır. Meclis-i Vükelâ'da fetvâ verme hakkını muhâfaza eden şeyhülislâm siyâsî, mali, adlî, idârî ve eğitimle ilgili meselelerde geniş yetkileri olan bir nâzır sıfatını kazanmıştı.³⁵⁹

Şeyhülislamların atama işlerinin yanında müderris ve kadıların terfi, görev süresinin uzatılması, arpalıkların verilmesi, müderris, kadı, naiblerin³⁶⁰ yanlış-haksız uygulamalarından dolayı cezaların hafifletilmesi, kaldırılması, denetim, teftiş gibi yetki ve görevleri bulunmaktaydı.³⁶¹ Ruus³⁶² imtihanları şeyhülislamların sorumluluğundaydı. Şeyhülislam gibi ilmiyenin üst düzey memurlarının da ruus verme hakkı vardı.³⁶³

Şeyhülislamlar Cihet beratları Ruûs-u Hümâyûn Kalemi tarafından yazılan büyük vakıflara nezaret ederdi.³⁶⁴ Her yıl Ramazan ayının ilk on günü boyunca padişahın

³⁵⁷ Akgündüz, “Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri”, 271-272.

³⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 193; Topal, *19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, 31.

³⁵⁹ Akgündüz, “Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri”, 268.

³⁶⁰ Nâib: medrese eğitimi olarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdi. Osmanlı adli teşkilatında kadı yardımcısı veya vekilidir. Bkz. İpşirli, Mehmet, “Nâib” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 312-313, İstanbul 2006.

³⁶¹ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 37.

³⁶² Ruûs: Vezir, Beylerbeyi, Timar ve Zeamet sahipleri müstesna olmak üzere bütün Devlet hizmetleriyle Hazine ve Evkaf'tan maaş alan her türlü Devlet memurlarının inha kâğıdı yerinde kullanılır bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, s. 71.

³⁶³ Yurdakul, İlhami – Aydın, Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Defterleri”, *Din ve Hayat*, 24, s. 21, ss. 100-107, İstanbul 2015.

³⁶⁴ Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 23.

huzurunda icra edilen huzur derslerini³⁶⁵ ya şeyhülislam icra ederdi ya da şeyhülislamın seçtiği hocalar tarafından huzur dersleri icra edilirdi.³⁶⁶

1.5. Şeyhülislamların Maaşları ve Gelirleri

Din ve devlet teşkilatında önemli fonksiyonu bulunan şeyhülislamların/müftülerin/kadılarının en istikrarlı gelir kaynağı hazineden verilen yevmiyelerdi. Şeyhülislam ilk dönemlerde az denilecek kadar maaş almıştır. Örneğin Fahreddin Acemi günlük 30 akçe ile müftü olarak vazifelendirilmiştir.³⁶⁷ II. Murad Han maaşını arttırmak istediğinde Fahreddin Acemi, “*Beytü'l-mal helaldir. Fakat hacet ve kifayetten fazlası helal değildir.*” diyerek teklifi kabul etmemiştir.³⁶⁸ Şeyhülislamların gelirlerin miktarı devlet teşkilatının büyümesi, refahın artması, şeyhülislamların kişiliklerine, ilimlerine verilen değere ve teşkilatlanma yapısına göre farklılık göstermiştir.³⁶⁹

15.ve 16.yüzyılda sadece iki kalemden ibaret olan gelirler kaynakları sonraki zamanlarda artış göstermiştir.³⁷⁰ II. Beyazıt (ö.918/1512) döneminde Arabi Efendi (ö.901/1496) 80 akçe yevmiye ile şeyhülislam olmuştur. II. Mehmed döneminde Molla Gürani (ö.893/1488) 200 akçe yevmiye, ayda 20 bin akçe ve her yıl da 50 bin akçe maaş almıştır. Ebüsuûd Efendi 200 akçe yevmiye alırken Kanuni ile birlikte bu miktar 600 akçe olmuştur.³⁷¹ 16. yüzyılın sonlarına doğru şeyhülislamlara maaşlarıyla birlikte arpalık³⁷² tahsisi usulüne başlanmıştır. Düzenli olarak ilk arpalık iki defa şeyhülislamlık makamına gelen Bostanzâde Mehmed Efendi'ye (ö.1006/1598) verilmiştir.³⁷³ 1603

³⁶⁵ Sultan III. Mustafa 1172/1259'da bir kanunla huzur dersleri denilen bir ders ihdas etmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 221-227.

³⁶⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 221-222; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamaları*, s. 23.

³⁶⁷ Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 261.

³⁶⁸ *İlmiye Salnâmesi*, s. 327.

³⁶⁹ Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 262; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 40-41.

³⁷⁰ İpşirli, “Şeyhülislam”, 95.

³⁷¹ *İlmiye Salnâmesi*, s. 377; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 262; Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 40-41.

³⁷² Arpalık: Osmanlı Devleti'nde devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terim. Baltacı, Cahit, “Arpalık”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, ss. 392, İstanbul 1991; Memurlara bir nevi munzam tahsisat ve azil, yahut tekaüt edilen mülki ve ilmi memurlara mazuliyet ve tekaüt maaşı kabilinden erilen şey hakkında kullanılır bir tabirdi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, I, s. 84.

³⁷³ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, s. 160; İpşirli, Mehmet, “Bostanzade Mehmed Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, ss. 311, İstanbul 1992.

yılında Ebülmeyâmin Mustafa Efendiye (ö.1015/1606) 60.000 akçelik zeamet arpalık olarak verilmiştir. İlmiye teşkilatında arpalıklarda en üst sınır 75.000 akçeydi.³⁷⁴

17.ve 18. yüzyıllarda şeyhülislamın maaş ve arpalıklarının yanında nezaret ettiği vakıfların gelirleri, aynî tayinatlar, atıyyeler, hediyeler, göreve atanan kişilerden almış oldukları bohçabeha,³⁷⁵ muhızır müjdeleri, tayin-tevcih (rütbe, makam) harçları gibi gelirleri vardı.³⁷⁶ Tanzimat döneminde ise diğer memurlar gibi belirli maaş tahsisine gidilmiştir. Mazuliyet durumunda kendilerine maaş veya arpalık şeklinde ödeme yapılırdı ve vefat ettiğinde ise bu ödemenin bir kısmı ailesine geri kalanı hazineye devredilirdi.³⁷⁷

1.6. Şeyhülislamın Biyografileri

II. Abdülhamid Han döneminde görev yapan şeyhülislamın biyografilerini incelerken II. Abdülhamid Han döneminde şeyhülislamlık makamına tayin sırasına göre inceleme yapılmıştır. Ayrıca *İlmiye Salnâmesi*’ndeki şeyhülislam sıralamasına göre kaçınıcı şeyhülislam olduğu belirtilmiştir.³⁷⁸ Ulu Hakan döneminde en uzun süre görev yapan şeyhülislam, Mehmed Cemâleddin Efendi, en kısa süre görev yapan şeyhülislam ise Ahmet Muhtar Beyefendi olmuştur.

1.6.1. Şeyhülislam İmâm-ı Sultanî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi (ö.1316/1898)

Osmanlı Devleti’nin 113. şeyhülislamıdır. 1250/1834 yılında İstanbul’un Kasımpaşa semtinde doğdu. Kasımpaşalı Osman Efendi’nin torunu ve tersane yoklamacılarından Hamdullah Efendi’nin oğludur. Dört kardeşli bir ailenin üçüncü çocuğudur, iki kardeşi bir ablası vardır. Mütevazı bir ailenin mensubu olması nedeniyle hayatının ilk yıllarına ait bilgiler kısıtlıdır. İlk eğitimini Eminönü’nde Bahçekapı Araplar Caminin hocası Nakşibendi Tarikatı hulefasından Hacı Hafız Ahmed

³⁷⁴ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 41-42.

³⁷⁵ Şeyhülislamın ilmi memuriyetlere atama yapmaları sırasında göreve atananlardan almış oldukları tayinat (erzak ve yiyecek için verilen para) bedelidir. Bkz. Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 42.

³⁷⁶ İpşirli, “Şeyhülislam”, 93.

³⁷⁷ Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 42-43; İpşirli, “Şeyhülislam”, 93.

³⁷⁸ Kazıcı ve Başar’ın Osmanlı şeyhülislamı sıralamalarında araştırmamız içerisinde yer alan şeyhülislamın sıralaması bir sayı fazladır. Mesela, Hasan Hayrullah Efendi İlmiye Salnâmesi sıralamasında 113. sırada yer almakta iken Kazıcı ve Başar’ın sıralamalarında 114. sırada yer almaktadır. Bkz: Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 264-266; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 29-33.

Efendi'den aldı. Ardından Beyazıt Camii Dersiâm³⁷⁹ Eğinli Mehmet Kasım Efendi'den eğitim aldı. İlk hocası Hacı Hafız Ahmed Efendi'ye damat oldu. 1269/1852-1853 yılında Sultan Abdülmecid Han'ın ikinci imamı ahirete intikal ettiğinden onun sesinin ve kıraatinin güzelliğinde dolayı padişaha haber verildi. Padişahın huzurunda kıraat ve tecvit konularında sınav edilerek, beğenildi. Genç yaşta ikinci imam olarak sarayda görev yapmaya başladı. Akabinde İstanbul ruusunu aldı. Sarayda görev yaparken bir yandan da Eğinli Mehmed Kasım Efendi'den ders almaya devam etti. 1272/1856 yılında 22 yaşında iken mahreç pâyesini³⁸⁰ almaya hak kazandı. 3 yıl sonra Haremeyn pâyesine³⁸¹ çıkarıldı. 1275/1859'da arpalık olarak Muğla verildi. Dokuz yıl kadar Sultan Abdülmecid döneminde ikinci imam olarak sarayda görev yaptı.³⁸² Hayrullah Efendi, V. Murad ve Abdülhamid'in çocukluklarında onların hüsnü hat ve İslam'ın ibadetleri derslerinin hocalıklarını yapmıştır.³⁸³

Sultan Abdülmecid Han'ın vefat etmesi üzerine 26 Haziran 1861 yılında Sultan Abdülaziz Han padişah oldu. 3 gün sonra İmam-ı Şehriyari Hacı Mehmed Şükrü Efendi'nin azledilmesi ile birinci *İmam-ı Sultani* olarak görev verildi. Arpalık olarak Gemlik ve Molava kazaları kendisine verildi. Bir zaman sonra İstanbul pâyesini, 1877/1861'de Bayramiç kazasını, 27 Mayıs 1865'te Şarköy kazasını ve Şubat 1866'da Mihaliç kazasını arpalık olarak aldı.³⁸⁴

Hasan Hayrullah Efendi, 1855 yılında meydana gelen ve “*kıyamet-i suğra*” olarak adlandırılan büyük depremde hasar gören Bursa Ulu Camii'nin 1278/1862 yılında Sultan Abdülaziz Han'ın ile birlikte açılışına katıldı. Sultan'ın maiyeti şahaneleri şerefine nail oldu. Yıldırım Bayezid Han'ın (ö.805/1403) yaptırdığı cami-i kebirde “*Al-i Osman'ın Faziletleri*” hakkında hutbe irad eyledi. Bu hutbenin Sultan Abdülaziz'in hoşuna gitmesinden dolayı Hasan Hayrullah Efendi'nin padişahın gözüne

³⁷⁹ Dersiâm: Halka açık ders verme yetkisi alan müderrisler için kullanılan unvan. Bkz. İpşirli, Mehmet, “Dersiâm”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 185-186, İstanbul 1994.

³⁸⁰ Pâye: Unvan, rütbe, derece. İlmiye sınıfındakilere verilen rütbe. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 3803; Mahreç pâyesi, ilmiye sınıfının rütbeleridir. Askeri olarak miralaylık rütbesine eşittir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, s. 300.

³⁸¹ Haremeyn pâyesi, ilmiye sınıfının rütbeleridir. Askeri olarak mirlivalık (Tümgeneral) rütbesine eşittir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, s. 300.

³⁸² *İlmiye Salnâmesi*, s. 606; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 261; Akkurt İbrahim, *Fetvanın Gücü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 24-27; İpşirli, Mehmet, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, s. 75, ss. 75-76, İstanbul 1998.

³⁸³ Öztuna Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamani ve Şahsiyeti*, s. 216.

³⁸⁴ Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 261; Akkurt, *Fetvanın Gücü*, s. 29; İpşirli “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

girdiği söylenir. 1279/1863'te Anadolu kazaskerliği pâyesine³⁸⁵ nail oldu. 1863-1864'de 29 yaşında iken Yavuz Sultan Selim'den sonra ilk defa bir Osmanlı padişahının 1863-1864 yıllarında düzenlediği Mısır seyahatine katıldı. 1283/1867 yılında ilk defa bir Osmanlı padişahının yurt dışına düzenlediği Avrupa seyahatinde yine birinci imam katıldı. Seyahat esnasında Napolyon'dan hediye olarak çok değerli taşlarla süslü enfiye kutusu almıştır. 1284/1868 yıllarında Anadolu kazaskerliğine getirildi. Üsküdar arpalık olarak kendisine verildi. 1287/1870'de Rumeli kazaskerliği pâyesine nail oldu³⁸⁶ ve tekrardan Hasan Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz'in birinci imamlığı vazifesine getirildi.³⁸⁷

Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'den (ö.1875), 11 Haziran 1874'te boşalan meşihat makamına Sultan Abdülaziz, “*Bizim imamı Şeyhülislam yaptım biraz onlar (bakanlar) kahrını çeksinler*” diyerek Hasan Hayrullah Efendi'yi 40 yaşında şeyhülislam olarak atadı. İlk meşihat makamı bir ay sekiz gün sürdü ve 19 Temmuz 1874'te azledilerek kendisine 2500 lira ihsan verildi. Yerine Hasan Fehmi Efendi ikinci defa şeyhülislam oldu.³⁸⁸

Hasan Fehmi Efendi'nin (ö.1298/1881) azli sonucu 12 Mayıs 1876'da ikinci kez şeyhülislâmlık makamına tayin edildi. İpşirli makalesinde tekrardan meşihat makamına atanmasını daha önce sebepsiz yere azledilmesine üzülen Sultan Abdülaziz'in yeniden meşihata getirerek Hasan Hayrullah Efendi'nin gönlünü almak istediğini belirtmiştir.³⁸⁹ Sultan Abdülaziz'in ve V. Murad'ın saltanattan indirilmesi için gerekli hal' fetvalarını Hasan Hayrullah Efendi vermiştir. 7 Haziran 1876'da Murassa Osmânî ve Murassa Mecîdî nişanlarıyla taltif edilmiştir. 26 Temmuz 1877 yılında kendisine duyulan güvensizliklerden dolayı şeyhülislâmlık görevinden azledilmiştir. 1296/1878 yılında Medine'ye şeyhülharem³⁹⁰ görevine ataması yapılmıştır.³⁹¹ Mekke

³⁸⁵ Anadolu kazaskerliği pâyesi, ilmiye sınıfının rütbeleridir. Askeri olarak Birinci Ferik(Orgeneral) rütbesine eşittir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, s. 300.

³⁸⁶ *İlmiye Salnâmesi*, s. 606.

³⁸⁷ Arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre Hüsameddin Efendi'den boşalan imam-ı saniliğe tayin edilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH.), 641/44613; *İlmiye Salnâmesi* s. 606.

³⁸⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 248; *İlmiye Salnâmesi*, s. 606; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 15; Akkurt, *Fetvanın Gücü*, s. 35; İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

³⁸⁹ İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

³⁹⁰ Mekke'de Osmanlı otoritesi, merkezî hükümetin tayin ettiği *şeyhülharem*'le her yıl Mısır'dan gönderilen askerî birlik tarafından, mahallî otorite ise Osmanlı Sultanı'nın muvafakatiyle göreve gelen Mekke emîrleri vasıtasıyla temsil ediliyordu. İstanbul'dan Hicaz valisi ile birlikte mutlaka *şeyhülharem* tayin edilmiştir. Bu uygulama 1701'den 1916'ya kadar devam edilmiştir. Bkz. Öztuna, Yılmaz, *Büyük*

Emiri Abdulmuttalib Efendi (ö.1886), Sultan Abdülhamid'e Şeyhülharem Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in hal'inde Sultan Abdülaziz'le ilgili olumsuz düşüncelerini jurnallemiştir.³⁹² Bunun üzerine 1297/1880'de şeyhülharem vazifesinden azledilerek, insanların arasına karışması, görüşmesi engellenerek ve tevfiik edilerek Mekke'de bir evde gözaltına alınmıştır.³⁹³

1881 yılında Sultan Abdülhamid Han, Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilişi ve ölümünün arkasındaki sır perdesinin açığa kavuşturmak için yargılamaların başladığı Yıldız mahkemelerinde ismi birçok defalar geçmesine rağmen Hasan Hayrullah Efendi yargılanmadı. Yakut, bu durumu şeyhülislamın dini konumu, Abdülhamid'in İslamcı politikası, ulemâ ve halkta ters tepki oluşturacağı için yargılanmadığı şeklinde değerlendirir.³⁹⁴ Sabık şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülhamid Han'ın iradesi ile tutuklandı, 1882 yılında Taif Kalesine Mithad Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Nuri Paşalarla birlikte hapsedildi. Eşi ve çocukları için ev tutularak hizmetlerine uşak tayin edildi. Midhat Paşa *Tabsıra-i İbret, Mirat-ı Hakikat* isimli hatıralarını ve bazı notlarını Hasan Hayrullah Efendi'ye emanet etmiştir. Hasan Hayrullah Efendi, 1884 yılında Midhat Paşa ve Mahmud Paşa'nın ölüm haberini Mithat Paşa'nın haremine yazdığı mektupla bildirmiştir.³⁹⁵ Hasan Hayrullah Efendi 1316/1898 yılında Taif kalesinin hapishanesinde vefat ederek cenazesi Taif'te İbn Abbas mescidi haziresine defnedildi.³⁹⁶

Basit bir eğitim olarak ilmi açıdan yetersiz olan ancak sesinin güzelliği ile meşhur olan Hasan Hayrullah Efendi'nin kaynaklarda eseri olduğuna dair bir kayda rastlanılmamıştır.³⁹⁷ Sadece Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesiyle ilgili bir hatıratı vardır. Bu hatırat daha çok kendini savunmak ve temize çıkarmak için kaleme alındığı

Türkiye Tarihi, XIV, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, s. 23; Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Şeyhülharem", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 90-91 İstanbul 2010.

³⁹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), 782-63603.

³⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 88-54; Akkurt *Fetvanın Gücü*, s. 98-99.

³⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 78-18; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, s. 132.

³⁹⁴ Yakut, *Şeyhülislamın Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 184.

³⁹⁵ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 393; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, s. 57-58; Mektup için bkz. Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım*, Güler Basımevi, İstanbul 1946, s. 132-133.

³⁹⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, s. 132; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 208; Akkurt, *Fetvanın Gücü*, s. 125; Çubuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 95-99.

³⁹⁷ *İlmiye Salnamesi*, s. 607; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 577; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 208.

belirtilir. Hatırat Sultan Abdülaziz Han'ın Mabeyincisi Fahri Bey'in hatıralarını kaleme aldığı *İbretnümâ*³⁹⁸ adlı eserinin sonunda yayımlanmıştır.³⁹⁹

1.6.2. Şeyhülislam Amasyalı Hacı Kara Halil Efendi (ö.1298/1880)

Osmanlı Devleti'nin 114. şeyhülislamıdır. 1804 yılında Amasya sancağı, Mecitözü kazası, Varay bucağı Kürt köyünde doğdu.⁴⁰⁰ Babasının adı Mustafa Efendi'dir. Amasya'da bir süre eğitim görüp ardından orta ve yükseköğrenimini yapmak için Konya'ya gitti. Burada Sultan Abdülaziz döneminde şeyhülislâm olacak olan Hasan Fehmi Efendi ile aynı medresede eğitim aldılar ve arkadaş oldular. Konya'da eğitim gördüğü medresede icâzet alarak birlikte İstanbul'a geldiler. İstanbul'da Vidinli Hoca Mustafa Efendi'nin ve Kürd Hoca namı Dersiâm Abdurrahman Efendi'nin derslerine girdi. 1250/1835 yılında ulum-ı aliye ve aliye mezun olarak icâzet aldı. 1835 yılında ruûs sınavını kazanarak esatize-i izam (büyük usta), fudala-yı benam (meşhur kimseler) arasında gösterilerek ilmiye sınıfına girdi. Birçok talebeye eğitim vererek onlara icazet verdi. 1255/1839'da medrese sisteminde ilk kademeyi oluşturan ibtidâ-i hâric⁴⁰¹ derecesiyle Sırrîzâde Mescidi'nde Vahîd Bey Dersiyesi müderrisliğine getirildi. Daha sonra fetvahaneye devam ederek müsevvid⁴⁰² oldu.⁴⁰³

³⁹⁸ Bu hâtıratta Hayrullah Efendi, kendini temize çıkaran, kendi penceresinden bakış açısıyla Abdülaziz'in hal'inin safhalarını, Mekke Şerifi Şerif Abdulmuttalib Efendi'nin kendisine zulmünü, II. Abdülhamid Han hakkındaki görüşlerini anlatmaktadır. Bkz. Fahri Bey, *İbretnümâ: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yayınları, Ankara 1968, s. 121-137.

³⁹⁹ İpşirli, "Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani", 75.

⁴⁰⁰ Altunsu, Çorum ili Mecitözü ilçesi diye belirtir. Amasya sancağına bağlı olan Mecitözü 1916 yılında Çorum iline bağlanmıştır. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 209; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 577; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 213; Günümüz araştırmacılarından H. İbrahim Zeyrek ve Kemal Saylan günümüzde doğduğu yerin Turhal sınırları içerisinde kalan Çamlıca köyü olduğunu belirtirler. Bkz. Saylan Kemal – Zeyrek H. İbrahim, "Şeyhülislam Kara Halil Efendinin Hayatına Dair Bazı Tespitler (1804-1880)", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî Ve Kültürel Hayat Sempozyumu (Tokat, 18-20 Ekim 2018)*, ed. Hanifi Vural v.dğr., s. 468, ss. 468-480, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat 2018.

⁴⁰¹ Osmanlı medrese sisteminde ilk kademeyi oluşturan hâric medresesinde müderrislik yapanların derecesidir. Bkz. İbtidâ-i Hâric, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibtida-i-haric> (erişim: 11 Ekim 2019).

⁴⁰² Müsevvid: Resmi dairelerde müsvedde kaleme alan kâtipler hakkında kullanılan tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 629.

⁴⁰³ *İlmiye Salnâmesi*, s. 213; İpşirli, Mehmet, "Kara Halil Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, s. 361, ss. 361-362, İstanbul 2001.

Kara Halil Efendi, 1278/1861'de İstanbul kadılığı Bab Nâibi,⁴⁰⁴ 1279/1862 yılında Fetva Emaneti Aliyyesi başmüsevvidliğine atandı. 1863 yılında padişah iradesiyle Huzur Dersi müderrislerinden sekizinci meclis müderrisi Karinâbâdî Abdurrahman Efendi'nin vefatı üzerine onun yerine tayin edilmiştir.⁴⁰⁵ 1281/1864'te Mahreç mevalisinden oldu. 1282/1865'te Kassâm-ı Askerîlik⁴⁰⁶ görevine getirildi, o yılın Ramazan ayında kendisine Yenişehir mevleviyeti⁴⁰⁷ verildi. Rebiulevvel 1283/1866'da adaşı olan Filibeli Halil Efendi'nin ders vekâletine tayin olması nedeni ile münhal olan Fetva Emanet-i Aliyyesi'ne tayin olundu ve Edirne mevleviyetiyle ödüllendirildi.⁴⁰⁸ 1284/1867'de Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine, 1285/1868'de İstanbul pâyesine⁴⁰⁹ ulaştı. Aynı yılın sonunda bütün vakıfların idaresinden ve denetiminden sorumlu olan Evkâf-ı Hümâyun Nezareti'nde, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği'ne tayin edildi. 1286/1869-1870'te görevinden ayrılarak hacca gitti. Hac'dan döndükten sonra önce Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye⁴¹⁰ ve ardından Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'yi hazırlama komisyonu olan Mecelle Cemiyeti üyeliklerine getirildi. Bu arada cemiyet başkanı Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) ile uzun süre birlikte çalışıp bilgisinden istifade etti.⁴¹¹ 1288/1871'de ikinci defa Fetva Eminliği görevine tayin edildi.⁴¹² Ardından şer'i hâkimlerin seçilmesi ve göreve atanması işlerini yapan Şer'i Hâkimler Seçim Meclisi azalığına getirildi. Şeyhülislâm oluncaya kadar yedi yıl boyunca görevlerini sürdürdü. Bu arada 1290/1873'te Anadolu kazaskerliği pâyesini sonra da Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı.⁴¹³ 1294/1877 yılının başlarında oluşturulan

⁴⁰⁴ Büyükşehirlerdeki kadıların yardımcısıdır. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Bab Mahkemesi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 362, İstanbul 1991.

⁴⁰⁵ Yurdakul, *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878)*, s. 467-468.

⁴⁰⁶ Kassâm-ı Askerîlik: Bâb-ı Fetvâ memurluklarından olup vefat eden askerlerin terekelerini taksim eden şer'i memurdur. Tereke üzerinde alacak dava edenlerin davalarına bakar. Bkz. Öztürk, Said, "Kassam", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 579-582, İstanbul 2001.

⁴⁰⁷ Mevleviyet: Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Mevleviyet, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevleviyet>, (erişim: 21 Aralık 2019).

⁴⁰⁸ *İlmiye Salnamesi*, s. 608.

⁴⁰⁹ İstanbul pâyesi, ilmiye sınıfının rütbeleridir. Askeri olarak Ferik (Korgeneral) rütbesine eşittir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, s. 300.

⁴¹⁰ Osmanlı adliye teşkilâtında şer'iyye mahkemelerinden gelen dosyaları istinaf veya temyiz mahkemesi olarak incelemekle görevli yüksek yargı organı. Bkz. Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-tedkikat-i-seriyye>, (erişim: 22 Kasım 2019).

⁴¹¹ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 209-210.

⁴¹² 6 yıl süren bu görevi sırasında Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasını yazdı, IV. Murad'ın hal' fetvasını okumuş ve Abdülhamid in tahta çıkması için kararın alındığı toplantıya katılmıştır. Başar *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 213.

⁴¹³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 577.

genel mecliste, Meclis-i Âyan üyesi olarak görev yaptı.⁴¹⁴ 15 Recep 1294'te (26 Temmuz 1877) II. Abdülhamid tarafından İmâm-ı Sultânî Hayrullah Efendi'den boşalan şeyhülislamlık makamına getirildi.⁴¹⁵

8 ay 23 gün bu makamda kaldıktan sonra 1295/18 Nisan 1878 tarihinde azledildi.⁴¹⁶ Kara Halil Efendi Meclis-i Âyan üyeliği devam ederken 27 Muharrem 1298'de (30 Aralık 1880) İstanbul'da vefat etti.⁴¹⁷ Fâtih Camii bahçesindeki eski şeyhülislamlardan El-Hac Mehmed Refik Efendi (ö.1871) ve Ömer Hilmi Efendi'nin (ö.1889) mezarları yakınında Ahmed Cevdet Paşa'nın mezarının baş tarafındaki hazîresine Kara Halil Efendi defnedildi.⁴¹⁸

Kara Halil Efendi, usul ve fûruu fıkıhta üstad olarak bilinen bir kişiydi. Fâtih Câmii'nde İsamüddin İsferrâinî'nin *Vaz'îyye-i Isam* isimli eserinden dersler okutmaya başlayınca Ahmed Efendi'nin⁴¹⁹ de bulunduğu Ehl-i kıyam denilen talebinin ilmi itirazlarını verdiği mantıklı cevaplarla boşa çıkararak onları razı etmiş kıymetli hocalardandır. Bu durum onun şanının ve şöhretinin artmasına sebep olmuştur.⁴²⁰ Aldığı eğitim ve öğrenme azmi ile ilmi tartışmalarda daha icazet almadan dördüncü tabakada bulunan hocaları münazaralarda yenmiştir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti üyeliği zamanında Cevdet Paşa ile birlikte çalışan Kara Halil Efendi *Mecelle*'nin hazırlanmasında ve vücuda gelmesinde büyük katkılar sağlamıştır.⁴²¹ Cevdet Paşa, kendisine bir süre hocalık da yapmış olan Halil Efendi'nin fıkıh bilgisinden çok yararlanmıştı. Yakından tanıdığı, büyük ihtimam gösterdiği, evinde misafir ettiği, Kara Halil Efendi'yi Cevdet Paşa anlatırken, ulemâdan bir zat olduğu halde dışarıda olup

⁴¹⁴ *İlmiye Salnâmesi*, s. 609; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 210; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 213; İpşirli, "Kara Halil Efendi", 361.

⁴¹⁵ *İlmiye Salnâmesi*, s. 609; Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 577.

⁴¹⁶ *İlmiye Salnâmesi*, s. 609; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 210; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 213; İpşirli, "Kara Halil Efendi", 361.

⁴¹⁷ Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 577.

⁴¹⁸ İpşirli, "Kara Halil Efendi", 361, Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202.

⁴¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa'dır.

⁴²⁰ Şeyhülislam Kezubi Hasan Efendi de bir ara bu derslere çıkmışsa da Ahmed Efendi'nin sual ve cevapları üzerine üç dersten sonra meşgul olduğunu bahane edip af dileyerek ders vermeyi bırakmıştır. Bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 29-30; Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa*, TDV Yayınları, Ankara 2009, s. 20-21; Şimşirgil, Ahmet-Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları İstanbul 2008, s. 15.

⁴²¹ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 14; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa*, s. 20-21.

bitenden haberi olmayan, çocuk gibi saf ve kolay aldanan, devlet erkânı tarafından aldatılabileceğine ihtimal vermeyen bir kişi olarak tanımlamıştır.⁴²²

Derin bir hukuk bilgisine sahip olan Kara Halil Efendi'nin bazı muteber fıkıh kitaplarına Arapça takrizler yazarak yorum ve tenkitleri yaptığı telif yazıları vardır.⁴²³ Mecelle'nin hazırlanmasında büyük katkıları olan Kara Halil Efendi'nin 17 ciltlik Mecelle'nin 7.-11. kitaplarında fetva emini unvanı ile 13.-16. kitaplarında “*Eminül Fetva*” unvanı ile unvansız, 12. kitapta mührü bulunmaktadır.⁴²⁴

1.6.3. Şeyhülislam Ahmet Muhtar Beyefendi “Molla Bey” (ö.1300/1882)

Osmanlı Devleti'nin 111. şeyhülislamıdır. I. Abdülhamid (ö.1203/1789) ve III. Selim (ö.1223/1888) dönemlerinde Sadrazamlık yapmış kölelikten gelme Gürcü Koca Yusuf Paşa (ö.1800) ile Sadâret Kethüdâsı Ahmed Nazıf Efendi'nin (ö.1824) torunu, Mekke pâyesi ulemadan, Müderris Mahmud Bey'in oğludur. 5 Cemaziyelevvel 1222/10 Temmuz 1807 yılında İstanbul'da doğdu.⁴²⁵

Dönemin ünlü bilginlerden Şerhî Hâfız Ahmed Efendi'den aldığı öğrenimle icâzet aldı. Tefsir, hadis gibi şer'i ilimleri Evliya Hoca ile Arap Hoca'dan aldı. Hızır Ağazâde Said Bey'den (ö.1836) Farsça lisanını öğrendi. 1242/1826'da Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne memur olarak girdi, 1830'da ruûs imtihanını kazanarak ruûs almaya hak kazandı. 1845-1855 yılları arasında musahhih⁴²⁶ olarak Takvîm-i Vekayî' gazetesinde çalıştı. 1272/1855'te Selânik kadısı oldu; bir yıl sonra Haremeyn, 1278/1861'de İstanbul pâyesini aldı, İstanbul kadılığına atandı. 1285/1868'de Anadolu kazaskerliği pâyelerini aldı. 1286/1869'da Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye üyeliğine tayin edildi, ancak bir süre sonra ayrıldı. Mâzul olduğu yıllarda Karabiga, Gördes, Bayramiç gibi yerler kendisine arpalık olarak verildi.⁴²⁷

⁴²² Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 230.

⁴²³ *İlmiye Salnamesi*, s. 609; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 211; İpşirli, “Kara Halil Efendi”, 362.

⁴²⁴ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa*, s. 164; Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 53; İpşirli, “Kara Halil Efendi”, 362.

⁴²⁵ *İlmiye Salnâmesi*, s. 602; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1100; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202; Başar ve İpşirli doğum tarihini 10 Ağustos 1807 olarak belirtmiştir. Bkz. Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208.

⁴²⁶ Yayımlanacak bir yazı veya kitabın matbaada basılmış provaalarını aslı ile karşılaştırarak okuyup yanlışlarını düzelten, tashih eden kimse. Bkz. Musahhih, <http://www.lugatim.com/s/musahhih>, (erişim: 10 Ocak 2020).

⁴²⁷ *İlmiye Salnamesi*, s. 602; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1100-1101; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208.

Sadrazam Gürcü Mahmud Nedim Paşa, Gürcü Koca Yusuf Paşa'nın torunu Ahmed Muhtar Beyefendiyi Sultan Abdülaziz Han'a önermiş ve Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin ilk meşihat makamından ayrılması üzerine 17 Eylül 1871'de şeyhülislâm oldu.⁴²⁸ 8 Aralık 1871'de Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nezareti'ne atanmasıyla, Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırlığı, Ahmed Muhtar Beyefendi'ye ikinci görev olarak verildi.⁴²⁹ Mahmud Nedim Paşa'nın Sultan Abdülaziz tarafından sadrazamlık görevinden alınmasından kısa bir süre sonra, 1 yıl 1 ay 18 gün süren görevi 5 Kasım 1872 tarihinde son buldu.⁴³⁰

II. Abdülhamid Han'ın saltanatının ilk yıllarında kabinede değişiklikler yapılırken Ahmed Muhtar Beyefendi, 18 Nisan 1878'de Abdülhamid döneminde birinci, kendi hayatında ikinci defa şeyhülislamlık makamına atandı.⁴³¹

Hatt-ı Hümâyûn Sureti

Veziri meali semirim Sadık Paşa,

Nezdimizde tahakkuk eden bazı esbab üzerine heyeti vükelânın tebdiline lüzum görüldüğünden ehliyet ve hüsni sülûk ve siyretinize ve vaz etdiğimiz kanuni esasının ehemmiyetine göre harekete iktidarınıza mebni riyaseti meclisi vükelâ, ehemmiyeti derkâr olan Nafia Nezareti inzımamivle uhdenize ve mesnedi meşihati islâmiye Ahmed Muhtar Beye ihale olundu. Memleketimizin hüsni idaresine delâlet eden eshabdan ve sunufi tebeamızın vücuhi saadet ve bahtiyariye nailiyetle mutmainülbâl olmalarından gayri emelim olmadığından indimizde ve efkârı ammede mütehakkakullüzum olan ıslahatın husuli için heyetçe ve kemâli hüsni niyetle çalışılmasını tenbih ve tavsiye ederim. Cenabı hak, muvaffak buyura.

15 Rebiulahir 1295⁴³²

⁴²⁸ *İlmiye Salnamesi*, s. 602; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1101; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208.

⁴²⁹ İbnülemin, Mahmud Kemâl İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin Târîhçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335, s. 154; İpşirli, Mehmed, "Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 105, İstanbul 1989.

⁴³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH), 658-45822; *İlmiye Salnamesi*, s. 603; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202.

⁴³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 190-45; *İlmiye Salnamesi*, s. 603; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1101.

⁴³² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 760.

7 ay 16 gün süren görevi sonunda Sadrazam Savfet Paşa (ö.1883) ile birlikte 4 Aralık 1878 tarihinde yeniden azledildi.⁴³³ Şeyhülislâmlık makamında toplam görev süresi 1 yıl 9 ay 4 gündür.

Ahmed Muhtar Beyefendi'nin yalısı Üsküdar Salacak'ta bulunmaktaydı. Celveti tarikatına mensup, güzel muhabbeti, şiire ve edebiyata karşı ilgili ve İstanbul'un Osmanlı mutfağı konusunda büyük bir gastrolog olduğu ifade edilen Ahmed Muhtar Beyefendi 22 Aralık 1882'de (11 Safer 1300) İstanbul'da vefat etti. Üsküdar'da Celvetî Dergâhı'nda İbn-i Şeyh Yusuf Nizameddin'in mezarının yakınına gömüldü. Daha sonra mezarı Küçük Selimiye Camisine defnedildi.⁴³⁴

Murassa Osmânî ve Birinci Mecîdî nişanlarına sahipti. Sadrazam torunu olduğu için “Bey”, ilmiye mesleğinden olduğu için de “Efendi” denilmiştir ve “Beyefendi” sıfatıyla anılmıştır.⁴³⁵ Adaletli, hakkaniyete riayet eden verdiği kararlarda isabet eden, devrinin fakihleri ve takva sahibi insanları arasında ender bir kişiydi. Büyük oğlu amedi hulefasından Ali Haydar Bey'dir. Küçük oğlu Mustafa Hâşim Paşa (1843-1920) ise Said Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı yapmıştır ve Sultan Abdülaziz döneminde Sadrazamlık yapmış Mahmud Nedim Paşa'nın torunu ile evlenmiştir. Torunları Mecid Hiçsönmez Deniz Albayı, Necib Kocayusufpaşaoğlu Medeni Hukuk Profesörü, Nazif Kocayusufpaşaoğlu bürokrat ve siyasetçidir.⁴³⁶

Tuhfetü'l Muhtar, Tefsir-i Celâleyn Hâşiyesi (Cemel Vak'asının özetidir), şair sahâbi Ka'b bin Zuheyr'in Hz. Peygamber (sav) Efendimize sunduğu Kasîdetü'l-Bürde'nin şerhi olan Şerh-u Kasîde-i Banet Suad (İstanbul 1324),⁴³⁷ Şerh-u Risale-i Şeyh Raslan Dimeşki, Mine't-Tasavvuf isimli yayınlanmış eserleri vardır.⁴³⁸

⁴³³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1101; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 202; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208; İpşirli, “Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey”, 105; İlmiye Salnâmesinde 19 Zilhicce 1295 olarak geçmektedir. Hata yapılmış olması muhtemeldir. Çünkü Ahmed Muhtar Beyefendi'den sonra şeyhülislam olan Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'yi 9 Zilhicce 1295 de meşihat makamına başladığı belirtilmiştir. Karşılaştırmak için bkz. *İlmiye Salnâmesi*, s. 603, 610.

⁴³⁴ *İlmiye Salnâmesi*, s. 603; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 203; Mehmed Süreyyâ ve İpşirli, İnadiye tekkesine defnedildiğini belirtir. Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1101; İpşirli, “Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey”, 105; Bandırmalı türbesine defnedildiğini belirten Başar, araştırmasında mezarının Küçük Selimiye Camisine nakledilen sandukalarının pehle kalıntıları bulunduğu için hangi mezarın Ahmed Muhtar Beyefendi'ye ait olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Bkz. Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208-209 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 203.

⁴³⁵ İpşirli, “Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey”, 105.

⁴³⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1101; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208.

⁴³⁷ Bkz. Demirayak, Kenan, “Kasîdetü'l-Bürde”. *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 566-568, İstanbul 2001.

⁴³⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 203; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 208.

1.6.4. Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi (ö.1306/1889)

Osmanlı Devleti'nin 115. şeyhülislamıdır. 1229/1813-1814 yılında İstanbul'da doğdu.⁴³⁹ Sultan II. Mahmud zamanı kadılarında Mevaliden Mehmed Said Efendi'nin oğlu ve fetva eminlerinden Mehmed Raşid Efendi'nin torunudur. 17. yüzyılda Kilis'ten İstanbul'a gelip yerleşen Kilisli meşhur âlim Osman el-Uryânî'nin (ö.1168/1755) soyundan geldiği için *Uryânîzâde* lakabıyla anılır. Ahmed Esad Efendi, Reîsülkurrâ Hoca Abdullah Efendi, Hattat Eminbey-zâde Abdülkadir Bey ve Ahıskalı dersiam Hoca İsmâil Efendi'den dinî, edebî ve aklî ilimleri tahsil edip, hat dersleri aldı. 19 Muharrem 1246/1830'da Fetvahane yazıcıları arasına katıldı. Babasının 1835'te Serez,⁴⁴⁰ ardından sırasıyla 1251'de Halep, sonra Kastamonu, Manastır ve 1262/1845-1846'da Şam kadılıkları sırasında beraberinde bulunarak, kadı yardımcılığını yaptı. Babasının 1264/1848'te Şam'da vefat etmesinden sonra İstanbul'a döndü. 1270/1853'te Eyüp, bir yıl sonra Üsküdar ve bir yıl sonra tekrar Eyüp kadılıklarında bulundu. 1273/1856 yılında bilâd-ı hamse pâyesiyle⁴⁴¹ Edirne kadısı ve 1275/1858'de Medine kadısı oldu. Daha sonra Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın (ö.1871) ve şeyhülislamın uygun görmesi ile mukaddes bir vazife olan Harem-i Şerif tamirat müdürlüğü görevi verildi. O sırada on yıldır devam etmekte olan tamir işlerini 1278/1861'de tamamladı.⁴⁴² Bu başarısından dolayı kendisine 1278/1861'de İstanbul pâyesi verildi. 1279/1862'de İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'îye üyesi, 1280/1863'te Kassâm-ı Askerî, 1281/1864'te Sadreyn (Anadolu ve Rumeli kazaskerliği) müsteşarı ve

⁴³⁹ *İlmiye Salnâmesi*, s. 610; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 212; Buzpınar, Ş. Tufan, "Esad Efendi, Uryânîzâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 346, ss. 346, İstanbul 1995; Mehmed Süreyyâ 1223/1808 olarak doğum tarihini belirtir. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 485.

⁴⁴⁰ Şiraz, Şiroz isimleri ile de anılmaktadır.

⁴⁴¹ Bilâd-ı Hamse: İlmiye sınıfının rütbeleridir. Askeri olarak Miralaylık (Albay) rütbesine eşittir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, s. 300.

⁴⁴² Harem-i Şerif'in on senedir tamir işleriyle uğraşan Tamirat Emîni Ömer Cemâleddin Efendi'nin ölümü üzerine Sultan Abdülmecid Han, tamirat işlerinin bu kadar uzun süre aksadığını, gönderilen kişilerin layıkıyla çalışmadıklarını, ulemadan bir kişinin görevlendirilmesi, bunun içinde Medine kadısı olan ve halen Mekke'de bulunan Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'ye vazifenin havale edileceğini belirtmiştir. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın ve Şeyhülislam Sa'dü'd-din Efendi'nin uygun bulmaları üzerine atanan Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi, tamir ve tazyinat (süsleme) işlerine olağanüstü itina göstermiştir. Harem-i Şerif'e gönderilmek için hazırlanan kıymetli kumaşlar, levhalar avizeler ve kitabeler vardı. Bu süs eşyalarının arasında yazılan bir levha padişahın dikkatini çekti. Bu levhada "*Şâh-ı Şâhân'ı Cihan Abdü'l-Mecid*" yazısıydı. Sultan Abdülmecid, "*Ben kimim ki; Sultânü'l Enbiyâ Efendimiz Hazretlerinin, taht-gâh-i risâlet-penâhilerinde, böylece evsaf ile yâd olunayım.*" diyerek, aynı vezin ve kafiye "*Çâker-i Fahr-i Resûl Abdü'l-Mecid*" (Fahr-i Resûlün kölesi Abdülmecid) mısrasının yazılmasını emretmiştir. Bkz. *İlmiye Salnâmesi*, s. 611; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 485-486; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 212-213; Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 25.

1283/1866'da İstanbul kadısı olarak atandı. Bu görevleri sırasında ilaveten Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îye üyeliği de uhdesine verildi.⁴⁴³

İstanbul kadılığından sonra Bursa'da hâkimler müfettişliğine getirildi ve bu görevi sırasında 1287/1870'de yaptığı hizmetlerdeki başarılı çalışmalarından dolayı kendine Anadolu pâyesi verildi.⁴⁴⁴ Aynı yıl İstanbul'da Şer'i Hâkimler Seçim Meclisi Başkanlığına ve buna ilâve olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îye Başkan Vekilliğine tayin edildi. 1292/1875'te Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı. 1293/1876'da bütün görevlerinden istifa ederek sakin bir hayat yaşamak istediye de çok geçmeden Meclis-i Âyan üyeliğine seçildi.⁴⁴⁵

Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Beyefendi'nin ikinci meşîhatından azledilmesi üzerine 9 Zilhicce 1295 (4 Aralık 1878)'de Sultan II. Abdülhamid Han tarafından Hayreddin Paşa Sadrazam, Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi şeyhülislam tayin edildi.⁴⁴⁶

Hatt-ı Hümayun Sûreti

Veziri meali semirim Hayrüddün Paşa,

Hey'eti vükelamızca bazı tebeddül icrası lüzumuna mebni hidmeti sadaret, uhdei liyakatinize ve mesnedi meşîhat sudur ve âyandan uryani zade Ahmed Esad Efendiye tensib kılınmağla babı âlimizce dahi iktizalarının icrası ve muharebeî sabıkanın iras eylediği müşkilâtın izalesile memleketimizin fevaidi âsaişden ve hal ve zamanın icab ettirdiği tanzimatdan temamile ve bilâ te'hîr müstefid olması akdemi âmelimiz olub bir müddetden beru babı âlimizce mevkii bahs ve tezekkürde olan ıslâhatı lâyhalarının tesrii filiyatı hakkındaki evamirimizin kariben diğer hattı hümayunumuzla ısalî mukarrer olmağla ol babda dahi vükelâmızla bilittihad tedabiri lâzime ve âcilenin ittihazı matlubumuzdır. Cenabı hak, mazharı tevfiğ buyursun. 9 Zilhicce 1295

Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'ye padişah tarafından Nakkaştepe korusunda kırk dört odalı bir köşk hediye edildi. Uryânîzâde, sultanın ilmiye sınıfı hakkındaki evhamlarını ortadan kaldırarak jurnalcileri meşîhat makamından uzak tuttu. 10 yıl 1 ay 14 gün görev yaptıktan sonra 15 Cemzaiyelevvel 1306'da (17 Ocak 1889) bu görevde

⁴⁴³ *İlmiye Salnâmesi*, s. 610; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 212-213; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 214; Buzpınar, "Esad Efendi, Uryânîzâde", 346.

⁴⁴⁴ Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 486.

⁴⁴⁵ *İlmiye Salnâmesi*, s. 610; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 212-213; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 214; Buzpınar, "Esad Efendi, Uryânîzâde", 346.

⁴⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 75-24.

iken vefat etti ve Eyüp'te Ebüssuûd Efendi hazîresi karşısındaki Abdülhamid Han tarafından yaptırılan kabrine defnedildi. Daha sonra padişahın buyruğu ile üzerine bir türbe yapıldı. Murassa İmtiyaz, Murassa Osmanî, Murassa Mecidî nişanlarını almış halim, selim, cana yakın güler yüzlü, alçakgönüllü, doğru ve hoş sohbet biriydi. 1860 yılında Üsküdar Kuzguncuk sahilinde Nakkaş'taki yalılarının önünde küçük bir cami yaptırdı. İlk zevcesi Bîcan Paşa'nın kızımdan bir oğlu iki kızı oldu. Oğlu Sudurdan⁴⁴⁷ Mehmed Hâlid kazaskerliğe kadar yükselmiş olup babasından bir buçuk yıl sonra vefat edince babasının türbesine defnedildi. Şair damadı Süleyman Celaeddin Bey, Şurâ-yı Devlet (Danıştay) üyeliği yapmıştır. Şurâ-yı Devlet Reisi ve Adliye Nazırı Cemil Molla torunudur.⁴⁴⁸

Ahmed Esad Efendi'nin fetvalarının bir kısmı İlaveli Mecmûa-i Cedîde'de bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Hamidiye Medresesi imtihanları için emriyle Gümülcineli Ahmed Asım Efendi'ye "*Risâletü'l-imtîhâni'l-Hamîdiyye*" adlı Arapça risaleyi hazırlatmıştır.⁴⁵⁰

1.6.5. Şeyhülislam Bodrumlu Hacı Ömer Lütfî Efendi (ö.1314/1897)

Osmanlı Devleti'nin 116. şeyhülislamıdır. Menteşe sancağının, Bodrum kazasında Çıralus nahiyesine bağlı Sandîma (Sayzima) köyünde 1233/1817-1818 yılında doğdu.⁴⁵¹ Bodrum'lu Müftü Hacı Ömer Efendi'nin torunu, Hacı Mehmed Efendi'nin (ö.1269) oğludur.⁴⁵² İlk eğitimini memleketinde aldı. Ardından İstanbul'a giderek ünlü âlim Akşehirli Ömer Efendi'nin (ö.1267/1851) derslerine devam etti ve ondan icâzet aldı. 1266/1850'de imtihana girerek Fethü'l-Gâzi Medresesi'nde *ibtidâ-i hâric* derecesiyle müderrisliğe başladı. Ömer Lütfî Efendi 1851'den itibaren huzur derslerinde önce muhataplık yaptı sonra 1866 yılında huzur derslerinde mukarrirlik (reislik) yaptı. Müderrisliği süresince Arapkirli Hüseyin Avni'nin (ö.1954) de bulunduğu çok sayıda talebeye icâzet verdi. Abdülaziz Han'ın tahta çıkmasından sonra

⁴⁴⁷ Sudur: Kazaskerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 262.

⁴⁴⁸ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 486; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 213; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 214; Buzpınar, "Esad Efendi, Uryânîzâde", 346.

⁴⁴⁹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 909-911; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 214; Buzpınar, "Esad Efendi, Uryânîzâde", 346.

⁴⁵⁰ Engin, Nihat, "Ahmed Asım Efendi Gümülcineli", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 45, İstanbul 1989.

⁴⁵¹ *İlmiye Salnâmesi*, s. 612; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Özcan, Tahsin, "Ömer Lütfî Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, s. 73, ss. 73-74, İstanbul 2007.

⁴⁵² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1322.

Sultan'ın büyük oğlu veliaht şehzade Yûsuf İzzeddin Efendi'nin muallimliği ile müşerref oldu.⁴⁵³

Ömer Lütî Efendi 1282/1865 yılında Tophane müftülüğüne tayin edildi. Ertesi yıl bilâd-ı hamse mevleviyetine ihraz etti. 1284/1867'de memuriyeti Tophane azalığına nakledildi. Bir yıl sonra Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî⁴⁵⁴ müftülüğüne getirildi. Kendisine aynı zamanda hürmet ve tazim gösterilmek üzere Şer'i Hâkimler Seçim Meclisi azalığı verildi. Bu sırada Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesini aldı. Ömer Lütî Efendi 1286/1869 yılında İstanbul pâyesi ile mümtaz oldu, becerikliliği ile Meclis-i İmtihân-ı Kur'a azalığına (Sınav Meclisi Kur'a üyeliği) getirildi. Ertesi yıl bütün memuriyetlerini bırakarak üzerinde sadece Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'iyeye azalığı kaldı. 1290/1873'te Üsküdar Bidâyet Mahkemesi Başkanlığı'na tayin edildi.⁴⁵⁵ 1874'te Temyîz-i Hukuk Dairesi Başkanlığı'na getirildi. 1292/1875'te bilfiil İstanbul kadılığına getirildi. Bu sırada Anadolu kazaskerliği pâyesin erişti. Ardından fiilen Anadolu kazaskeri oldu. Bu görevini ifa ederken hac farızasını yerine getirdi.⁴⁵⁶

Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin vefatı üzerine 17 Ocak 1889 yılında Ömer Lütî Efendi'nin şeyhülislamlık makamına ataması yapıldı 18 Ocak tarihinde görevine başladı.⁴⁵⁷ 1864'te Nizami mahkemelerin yürüttüğü huzur murafaalarını⁴⁵⁸ tekrar uygulamaya başlattı.⁴⁵⁹ Mecelle Cemiyeti Aliyesi'ni kaldırdı.⁴⁶⁰ İki buçuk yıldan fazla görev yaptıktan sonra Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa (ö.1913) hükûmetiyle birlikte

⁴⁵³ *İlmiye Salnamesi*, s. 613; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1322; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 216; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Maden, Fahri, "Şeyhülislam Ömer Lütî Efendi (1817-20 Nisan 1897)", *History Studies*, 5, 3, s. 175-176, ss. 175-189, Mayıs 2013; Tahsin Özcan, Bodrum'un Saravolos nahiyesinde doğduğunu belirtmiştir. Bkz. Tahsin, "Ömer Lütî Efendi", s. 73.

⁴⁵⁴ 1296 yılında lağvedilen yüksek askeri meclis II. Mahmud döneminde ordu için yeni düzenlemeler yapmak ve ordunun problemlerini çözmek için. 7 Şubat 1837 tarihinde kurulan yüksek askeri meclistir. Askeri ve mülki ricâlden on bir daimi, altı tane ise geçici azası bulunan bu mecliste bir reis ve bir de müftü yer alıyordu. Bkz. Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 7-19.

⁴⁵⁵ *İlmiye Salnâmesi*, s. 612; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 216; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütî Efendi", 176; Özcan, "Ömer Lütî Efendi", 73.

⁴⁵⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1322; Tahsin, "Ömer Lütî Efendi", s. 73.

⁴⁵⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 75-39; *Sicill-i Osmanî*'de verilen tarihte hata vardır. Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, s. 1322.

⁴⁵⁸ Anadolu ve Rumeli kazaskerleriyle, İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp (İstanbul ve bilâd-ı selâse) kadıları huzurunda bakılan bir davayı taraflardan biri kabul etmezse davanın, sadrazamın huzurunda yeniden görülmesi gerekir ve buna "huzur mürâfaası" veya "huzur muhâkemesi" denilmiştir. Bkz. İpşirli, Mehmet, "Huzur Mürâfaası", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, ss. 444, İstanbul 1998.

⁴⁵⁹ *Sicill-i Osmanî*'de 15 Muharrem 1309 da şeyhülislamlıktan ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 132; Tokat Mebusu Sabri Efendi 13 Mart 1909 yılında Meclis' de yaptığı konuşmada bu durumu teyit etmiştir. Bkz. Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, 1/1, 2, s. 264, 28 Şubat 1328.

⁴⁶⁰ Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, 1/1, 2, s. 251, 28 Şubat 1328.

Maksudiye Hanı Bey'i davasından dolayı 29 Muharrem 1309'da (4 Eylül 1891) görevinden alındı.⁴⁶¹

Ömer Lütfî Efendi'nin mezar taşında bulunan bilgilere göre 20 Zilkade 1314'te (22 Nisan 1897) ikamet ettiği Bağ Köşkünde vefat etmiş ve Küçük Çamlıca'da yaptırdığı Bodrumî Camii'nin hazîresine defnedilmiştir.⁴⁶² Murassa İmtiyaz, Murassa Osmânî, Murassa Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyaz madalyalarına sahipti. Oğlu Mekke pâyesi Fâik Ahmed Efendi'nin kendisinden önce vefat ettiğinden geride Zeynep Cemile ile Ayşe Refia adında iki kızı ile Ahmed Selahaddin adında bir torunu kaldığı belirtilir.⁴⁶³

Ömer Lütfî Efendi âlim, hayırsever, fazilet sahibi bir kişiydi ve iyi derecede Arapça ve Farsça bilirdi. Küçük Çamlıca'nın doğu yamacında bir cami yaptırdı. Kitabesinde II. Abdülhamid'in inayeti ile 1891'de ihya edildiği bilgisi yer almaktadır. Camiinin mevcut binası artan ihtiyacı karşılayamadığı için mevcut binaya ilâveten 350 m² alan üzerinde yeni bir cami inşa edilerek 1999'da ibadete açıldı. Avlu kapısından girildiğinde sol tarafta ve caminin giriş kapısının karşısında Ömer Lütfî Efendi'nin mermer lahdi yer almaktadır.⁴⁶⁴ Caminin karşısında Ömer Lütfî Efendi'nin eşi Fatma Hanım tarafından 1893 yılında mekteb-i ibtidai yaptırdıysa da bu mektep günümüze ulaşmamıştır.⁴⁶⁵ 10 Mart 1894 yılında mektep ve mescidin giderleri için⁴⁶⁶ kurduğu vakfa servetinden 1000 adet yüzlük mecdi altınını vakfetmiştir. Bu vakfın kuruluş işlemlerini sağlığında tamamlayamamıştır.⁴⁶⁷ Kurulan vakıf tarafından mektep ve mescid, mektep ve vakıf eserlerinde çalışan imam, müezzin, hatip, muallim, müderris gibi görevlilerin barınması şartıyla 1925 yılından itibaren meşrûta olarak tahsis edilmiştir.⁴⁶⁸ Ömer Lütfî Efendi şeyhülislam olmasında 5 ay sonra, 5 Mayıs 1889'da doğduğu köy olan Sandima'ya annesi ve babası adına dairesel planda sarnıçla,

⁴⁶¹ *İlmiye Salnamesi*, s. 613; Sicill-i Osmanî'de 15 Muharrem 1309 da şeyhülislamlıktan ayrıldığı belirtilmiştir. Karşılaştırmak için bkz. Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 1322.

⁴⁶² *İlmiye Salnamesi*, s. 613.

⁴⁶³ Mehmed Süreyyâ, "Sicill-i Osmanî", s. 1322; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 180; Özcan, "Ömer Lutfî Efendi", 73-74.

⁴⁶⁴ Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 179.

⁴⁶⁵ Maden, mektebin Ömer Lutfî Efendi tarafından yapıldığını iddia eder. Bkz. Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 179.

⁴⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 130-36.

⁴⁶⁷ Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 179.

⁴⁶⁸ Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 179; Özcan, "Ömer Lutfî Efendi", 74.

namazgâh yaptırmıştır ve aynı yıl dedesi Hacı Ömer Efendi'nin Farilya'daki sarnıcını tamir ettirmiştir.⁴⁶⁹

Ömer Lütfî Efendi'nin en önemli eseri, *Akâ'idü'n-Nesefî* üzerine *Teftâzânî'nin* yazdığı şerh ile ilgili Fâtih Sultan Mehmed Han dönemi ulemâsından Hayâlî'nin yazdığı *Şerh-i Akâid Hâşiyesi*'nde tespit ettiği hataları düzeltmek amacıyla yazdığı *Münehhevâtü Hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id*'tir. Ömer Lütfî Efendi 1291/1874'te eserini telif etmiş, 1875 yılında eserini temize çekmiştir. İstanbul'da 1293/1876'da yılında ise eserin basımı gerçekleşmiştir. Ayrıca Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁷⁰

Ömer Lütfî Efendi'nin bu eserinin dışında "*Risâle fî Duhûli Benâti'l-ibn Fi'l-Vakf*" adlı çalışmasıdır. Eser vakıftan hak sahibi olan erkek evlâtların kız çocuklarının hak sahibi olup olmayacağıyla ilgilidir. 1876 yılında Ömer Lütfî Efendi'nin konuyla ilgili verdiği fetvaya, Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi (ö.1298/1881) karşı görüş beyan etmiş ve görüşüne uygun olarak Dârülfetvâ'dan fetva çıkarılmıştır. Bu hadise üzerine risale kalem alınmıştır.⁴⁷¹

İlmiye salnamesinde Ömer Lütfî Efendi'ye gayri matbu Arapça *Emsile Şerhi* adlı bir eser nispet edilmektedir. Ayrıca zamanında telif edilen bazı kitaplar üzerine Arapça ta'rizleri⁴⁷² bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷³

1.6.6. Şeyhülislam Hâlid Efendi Zâde Mehmed Cemâleddin Efendi (ö.1337/1919)

Cemâleddin Efendi, Osmanlı Devleti'nin 117. şeyhülislamıdır. Kazasker Hâlid Efendi'nin (ö.1882) oğlu, II. Mahmud devri kazaskerlerinden Şeyh Yûsuf Efendi'nin (ö. 1808) torunudur. Bundan dolayı hem babasının hem de dedesinin isimleri ile

⁴⁶⁹ Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Gürbıyık, Cengiz, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi'nin Bodrum'daki İzleri", *Muğla Değerleri Sempozyumu (Muğla, 26-28 Eylül 2013)*, ss. 6-16, Muğla Üniversitesi Matbaası, Muğla 2013.

⁴⁷⁰ Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 181; Özcan, "Ömer Lütfî Efendi", 74.

⁴⁷¹ Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 182; Özcan, "Ömer Lütfî Efendi", 74.

⁴⁷² Ta'riz: 1) Üstü kapalı ve dokunaklı söz; kapalı itirâz etmek; bir tarafı gösterip diğer tarafı kasd etmek. 2) Dokunaklı söz söylemek, kapalıca yapılan sitem, kinaye ile söylemek. Bkz. Ta'riz, <https://www.luggat.com/ta'riz/1/1/>, (erişim: 8 Aralık 2019).

⁴⁷³ İlmiye salnâmesinde "ta'riz", Altunsu ve Maden in araştırmasında takriz ifadesi geçmektedir. Bkz. *İlmiye Salnamesi*, s. 613; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 217; Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfî Efendi", 182.

künyelenir.⁴⁷⁴ Rumgelenbevi İsmail Efendi'nin kızı büyükannesidir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)'e kadar inen Kevâkibîye soyundan Vezir Abdülbaki Efendi'nin oğlu Mehmed Said Efendi'nin (ö.1854) kızı da annesidir.⁴⁷⁵ Annesinin babası Mehmed Said Kevâkibî (ö.1854) de Rumeli kazaskerliği yapmıştır. 31 Mart 1264/1848 yılı Nisan ayında İstanbul'da doğdu.⁴⁷⁶

Cemâleddin Efendi, ilk eğitimini özel hocalardan ve babasından düzenli ve tertipli bir şekilde ders aldı. 1275/1858 yılında ruûs-ı hümâyûn defterine kaydedildiğinde daha on yaşındaydı ve aylık 150 kuruş maaş tahsis olunmuştu. 1283/1867'de Konevî Ahmed Efendi dershanesinden ibtida-i hariç rütbesi alınca İstanbul müderrisliğine atandı.⁴⁷⁷ Babasının görevi sebebiyle Kayseri, Sivas ve Mekke'ye gitti. 1288/1871'de hareket-i haric rütbesine erişti aynı yıl 24 yaşında Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemi'nde vazifeye başladı. İki ay sonra 591,5 kuruş maaşla Mektubî yardımcılığına, ardından ibtidâ-i dâhil rütbesine ulaştı. 1289/1872'de hareket dâhil rütbesine ulaşarak aynı yıl Anadolu Kadiaskeri Müteveffâ Arabzâde Atâullah Efendi'nin mektupçuluğuna ve ardından Adliye Nezareti Dersaadet Birinci Mahkeme-i Ceza Dairesi Muharrerat Şubesi Muavinliğine tayin oldu. 1292/1875'te ilmi derecesi ile Osmanlı eğitim sisteminde yüksek tahsile hazırlayan mûsıla-i sahn⁴⁷⁸ derecesi ne ulaştı. 1293/1876 Muharrem ayında Mahkeme-i Ceza Dairesi Kalemi Müdüriyyeti'ne atandı aynı yılın Cemaziyelahir ayında sahn-ı seman ve hareket-i altmışlı pâyelerine ulaştı. 1294/1877 Adliye Nezareti Dersaadet Ceza Dairesi Muharrerat Şubesi Mümeyyizliği'ne⁴⁷⁹ ve ardından Temyiz Mahkemesi Beşinci Hukuk Mümeyyizliği'ne atandı ve rütbesi mûsile-i Süleymâniye pâyesine ulaştı.⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 158; İpşirli Mehmet, "Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss, 309-310, s. 309, İstanbul 1993; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 218

⁴⁷⁵ Cemâleddin Efendi, *Siyas-i Hatırat*, s.nşr. Ziyaeddin Engin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978, s. 9; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 218; *İlmiye Salnâmesi*, s. 615.

⁴⁷⁶ Cemâleddin Efendi, *Siyas-i Hatırat*, s. 9; Başar, kitabında 2 Nisan 1948 olarak belirtir. Bkz. Başar, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 220.

⁴⁷⁷ *İlmiye Salnâmesi*, s. 615; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 218.

⁴⁷⁸ Mûsıla-i sahn veya Tetimme medreseleri Osmanlı eğitim sisteminde yüksek tahsile hazırlayan, Sahnı Seman medresesine öğrenci yetiştirirdi. Mûsıla-i sahn hareket-i dâhilden sonra gelen Sahn-ı Semân medrese derecesidir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 18.

⁴⁷⁹ Mümeyyiz: Bir dâirede kâtiplerin yazılarını ve evrâkı inceleyip tashih eden memur. Bkz. Mümeyyiz, <http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm>, (erişim: 02 Ocak 2020).

⁴⁸⁰ Cemâleddin Efendi, *Siyas-i Hatırat*, s. 10; *İlmiye Salnâmesi*, s. 615; Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Medrese Yayınevi, İstanbul 1980, III, s. 140-141; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 218; Başar, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 220.

1295/1878 senesinde Meşihat-i Ulyâ mektupçusu oldu. Birbiri ardınca aynı yıl mahreç, 1296/1879'da bilâd-ı hamse mevleviyetleri, Haremeyn-i Muhteremeyn, 1302/1885'de İstanbul, 3 Cemaziyelevvel 1306/1889'da Anadolu kazaskerliği ve 28 Ramazan 1308/1891'de Rumeli kazaskerliği pâyeleri verildi. Bu görevde iken yazdığı hususi maruzatları ve meşihat makamında olup bitenleri saraya bildirerek, II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiştir.⁴⁸¹ Meşihat mektupçuluğu görevini yaparken saraya gönderdiği özel maruzatlarla padişahın güvenini kazanan Cemâleddin Efendi, Şeyhülislam Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi'den boşalan meşihat makamına 04.09.1891 tarihinde “*mizac ve meşreb-i zamaneye tamamıyla vukuf peyda etmiş olduğu*” gerekçesiyle Sultan Abdülhamid Han tarafından tayin olundu.⁴⁸²

İbnülemin, Sadrazam Cevad Paşa'ya, onun gibi yakışıklı ve genç olan şeyhülislama bakarak, “*Böyle genç bir asker ile genç bir molla bu koca devleti nasıl idare ederler.*” diyerek şaşkınlığını gizleyemediğini belirtir.⁴⁸³

İpşirli, II. Abdülhamid Han'ın, Cemâleddin Efendi'yi mektupçuluktan şeyhülislamlık makamına atamasını, “*yerleşmiş ilmiye geleneğine aykırı olarak*” olarak değerlendirir. Meseleleri en ince teferruatına ve ihtimallerine kadar ince eleyip, sık dokuyan II. Abdülhamid Han'ın, döneminde Cemâleddin Efendi'nin on yedi yıl altı ay gibi uzunca bir süre meşihat makamında kalması, teveccühünü Sultan'ın, karakterini, huyunu, mizacını, hassasiyetini ve zaaflarını çok iyi bildiğini, son derece dikkatli davrandığını göstermektedir. Zaman zaman Cemâleddin Efendi hakkında şüphelere neden olabilecek jurnaller ortaya çıksa da bu jurnaller pek itimat edilmedi. Abdülhamid Han, meşihat makamına getirdiği Cemâleddin Efendi'ye Kuruçeşmede bir sahilhane yaptırarak şeyhülislâmın Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde oturması sağladı.⁴⁸⁴

II. Meşrutiyetin ilanından sonra istifa etmek istemişse de II. Abdülhamid Han, “*Benimle beraber ayrılacaksın.*” diyerek engel olmuştur. Said Paşa'nın 13 gün süren yedinci kabinesinde de şeyhülislam kalmış ve kabine ile birlikte 4 Ağustos 1908'de

⁴⁸¹ İpşirli, “Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde”, 309.

⁴⁸² *İlmiye Salnâmesi*, s. 615; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, III, s.141; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 218-219; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 220; İpşirli, “Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde”, 309.

⁴⁸³ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1513.

⁴⁸⁴ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 219; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 220; İpşirli, “Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde”, 309.

istifa etmiştir.⁴⁸⁵ Bu ilk meşîhatı Ahmed Cevdet Paşa, 5.,6.,7. Said Paşa, 2. Kamil Paşa, Halid Rıfat Paşa ile Avalonyalı Ferid Paşa'nın sadaretleri zamanına rastlar. Cemâleddin Efendi 5 Ağustos 1908 tarihinde üçüncü defa sadrazam olan Kamil Paşa kabinesinde şeyhülislam olarak görevine devam etti. Kamil Paşa kabinesinin mecliste çoğunluğu ellerinde bulunduran İttihad ve Terakki vekilleri tarafından güvensizlik oyu verilerek düşürülmesi üzerine Kamil Paşa'nın istifasıyla birlikte Cemâleddin Efendi ikinci meşîhatından istifa etti, 14 Şubat 1909 tarihinde görevinden ayrıldı.⁴⁸⁶ Yerine halef göstermesi şartıyla Abdülhamid Han, Cemâleddin Efendi'nin istifasını kabul etti ve kendinden sonra Mehmed Ziyâeddin Efendi şeyhülislâm oldu.⁴⁸⁷ Cemâleddin Efendi fetvalarında *Hâlid Efendi Zâde* lakabını kullanmıştır.⁴⁸⁸

Cemâleddin Efendi 1910-1914 yılları arasında Mülkiye Mektebi'nde arazi hukuku dersleri verdi. Daha sonra 22 Temmuz 1912'de tekrar şeyhülislâmlığa getirilerek Gazi Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşaların sadareti dönemlerinde altı ay kadar görev yaptı.⁴⁸⁹ Cemâleddin Efendi ittihatçılarla anlaşamayıp onlara karşı aleni olarak cephe aldığı için İttihatçıların 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleşen Bâbîâli Baskını'ndan⁴⁹⁰ sonra siyasî ve idarî hayattan tamamen çekildi.⁴⁹¹ II. Beyazîd, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde yaklaşık olarak 24 yıl şeyhülislamlık yapmış Zenbilli Ali Efendi'den sonra en uzun meşîhat süresi 17 yıl 10 aylık süre ile Cemâleddin Efendi'ye aittir.

⁴⁸⁵ Kabinenin müştereken yazdığı istifanın sureti için Bkz. Said Paşa, *Küçük Mehmed Said Paşa'nın Hatıratı*, II-III, s. 688-690.

⁴⁸⁶ Sadrazam değişikliğinin gece kararlaştırılması üzerine tarihlendirme karışıklık olduğu kanısındayız. Hatt-ı Hümayun incelendiğinde Ziyaeddin Efendi'nin ataması 22 Muharrem 1327 'de yapılmıştır. İlmiye Salnâmesi'ndeki tarih de aynıdır. İbnülemin hicri takvim olarak aynı tarihi vermiştir. Rumi takvimi hatalı vermiştir. Danişmend ise 23 Muharrem 1327 (14 Şubat 1909) tarihini vermiştir. Altunsu ve Yakut'ta 14 Şubat 1909 tarihini vermiştir. Bayur, Meclisin 13 Şubat 1909'da açıldığını Kamil Paşa kabinesini beklediğini, Kamil Paşa'nın meclise yazdığı cevap tezkiresinin ve hükümetinin meclisten güvensizlik alarak düşürüldüğü gün olarak 13 Şubat 1909/31 Kanunisanı 1324 tarihini aktarır. Karşılaştırmak için bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 159; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223; Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 247; Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, s. 295-301; Şen, *Kıbrıslı Kamil Paşa*, 223-226.

⁴⁸⁷ *İlmiye Salnâmesi*, s. 618; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XIII, s. 260; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 21; İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâililefendizâde", 309-310.

⁴⁸⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 221.

⁴⁸⁹ *İlmiye Salnâmesi*, s. 616.

⁴⁹⁰ 8 Ekim 1912'de çıkan Balkan Harbi sırasında Enver ve Talat Beyler gibi İttihatçılar tarafından 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbâli'yi basarak gerçekleştirilen, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü, Sadrazam Kamil Paşa'nın silah zoru ile istifa ettirildiği darbedir. Bkz. Küçük, Cevdet, "Bâbâli Baskını", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 389-390, İstanbul 1991.

⁴⁹¹ İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâililefendizâde", 309.

Cemâleddin Efendi, Balkan savaşlarının ağırlığının hissedildiği bir dönemde II. Abdülhamid'in tahta tekrardan çıkacağı söylentileri üzerine yurt dışına çıkışını biraz bekletmiştir.⁴⁹² Bâbîâli baskını ile iktidara gelen İttihatçılar, Cemâleddin Efendi'nin İstanbul'da kalmasını sakıncalı gördükleri için, muhaliflere yaptıkları gibi onun da üzerinde baskı kurarak, ihtarlarda bulunarak yurt dışına çıkmasını sağladı.⁴⁹³ Cemâleddin Efendi, Fransa'nın Nice şehrine küçük oğlu Ahmed Muhtar Bey'in yanına gitti. Oradan 6 ay sonra da Mısır'ın Remle kasabasına yerleşti. Burada Cemâleddin Efendi 1909-1913 yıllarına ait *Hatırât-ı Siyâsiye* adlı anılarının yer aldığı hatıratını yazdı. Bu hâtırat 1919 yılında önce gazetede tefrika edilmiş, bir yıl sonra da basıldı. Cemâleddin Efendi'nin vefat tarihi üzerinde ihtilaflar vardır. Vefatını İpşirli 4 Nisan 1919, Başar 5 Nisan 1919, Altınsu ise Rumi 1335 Nisan olarak belirtir.⁴⁹⁴ Vasiyeti üzerine cenazesi İstanbul'a getirilerek Fatih Otlukçu Yokuşu'nda yaptırmış olduğu aile mezarlığına gömüldü. Mezarı daha sonra Edirnekapi Şehitliği'ne nakledildi. Ölümü üzerine İstanbul gazetelerinde kendisini tanıtan pek çok yazı yayımlanmıştır. Çocukları, Anadolu Kazaskeri Gelenbevi Mahmud Kemaleddin Molla Bey (1868-1954), Şûrây-ı Devlet Başkanı olan Kevâkibî Ahmed Muhtar (1878-1943) ve Ayşe Aliye Topuzlu'dur (1872-1965).⁴⁹⁵ İstanbul Şehremini Operatör Cemil Topuzlu (1868-1958) damadıdır.⁴⁹⁶

Hayatının sonlarına doğru Mısır'da anılarını kaleme aldığı *Hatırât-ı Siyâsiye* ve yine Mısır'da kaleme aldığı Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi sarf-nahiv kitabı olan "*Lisan-ı Azbû'l-Beyan-ı Osmani*" isimli eseri vardır. Bu eser, Cemâleddin Efendi'nin el yazısıyla yâni müellif hattıyla olup yazma hâlinindedir.⁴⁹⁷ İmzaoğlu, Abdullah Uğur'un şahsi arşivinde bulunan eserin son sahifesinde İskenderiye'de Remle 21 Şabanü'l-muazzam sene 1334 yazdığını aktarır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Cemâleddin Efendiye ait olduğu iddia edilen iki eser daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Mısır'a tayin edilen kadılar 1246-1292" diğeri de "II.

⁴⁹² Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, haz. Hasan Babacan - Servet Avşar, I, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 473.

⁴⁹³ Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 220.

⁴⁹⁴ Bkz. Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 220-221; Cemâleddin Efendi, *Siyas-i Hatırat*, s. 13; Başar, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 220-223; İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâlelefedizâde", 309.

⁴⁹⁵ Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 221; Başar, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223.

⁴⁹⁶ Bkz. Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.

⁴⁹⁷ İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (TAE), İstanbul 2019, s. 121.

Abdülhamid'e gönderilen şifre ve arızalar"⁴⁹⁸dır. İmzaoğlu, araştırmasında bu eserlerin Cemâleddin Efendiye ait olmadığını belirtir.⁴⁹⁹

1.6.7. Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi (ö.1336/1918)

Osmanlı Devleti'nin 118. şeyhülislamıdır. 1263/1847'de Ramazan ayında İstanbul'da doğdu. Fetvahâne-i Ali'de Reisül-müsevvidîn iken ahirete irtihal eden Ezinelî Osman Nûrî Efendi'nin oğludur.⁵⁰⁰ Eyüp'te önce ibtidâî mektebine başladıktan bir müddet sonra Şehzâdebaşı rüşdiye okuluna devam etti. 18 Ağustos 1858'de kendisine 91,5 kuruş ruûs maaşı almaya başladı. 1277/1861'de rüşdiye mektebini iyi derece bitirdi. Devrin önde gelen âlimlerinden Fetva Emini Mehmet Nuri Efendi'nin derslerine devam etti. 1278/1862'de ilk görevine Fetvahâne'nin pusula odasında başladı. 1280/5 Haziran 1864'te imtihanla fetva odasına memur olarak tayin edildi ve 1282/1866 yılında mülâzim⁵⁰¹ sınıfına terfi etti. Ziyâeddin Efendi'ye ilâve memuriyet olarak fetva musahhihliği (tashih eden, yanlışları düzelten) görevi uhdesine verildi. 1283/1867 yılında müsevvidlikle birlikte fetvahanenin İ'lâmât-ı Şer'îyye Odası'nda mübeyyizlik (müsveddeleri temize çeken kâtip) hizmetine girdi ve 1285/1869'da İstanbul ruûsuna erişti. 3 Nisan 1870 tarihinden itibaren *Kapı Naibi* unvanı ile Mekke-i Mükerreme şehrine kadı vekili olarak tayin edildi ve aynı yıl mûsile-i Süleymaniye⁵⁰² derecesine terfi etti. 1287/1872 yılında görev süresini tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra önceki görevi olan Fetvahâne'de mübeyyizlik hizmetine devam etti. Derslerine devam ettiği Fetvâ Emini Mehmed Nûrî Efendi'den 11 Rebiülevvel 1290/ 9 Mayıs 1873'te icâzet aldı. Ziyâeddin Efendi, iyi derecede Arapça'ya hâkimdi.⁵⁰³

Ziyâeddin Efendi 1291/ 1874'te Urfa sancağına kadı vekili olarak atandı. İki yıl sonra istifa ederek İstanbul'a döndü. İ'lâmât-ı Şer'îyye Odası'ndaki önceki görevi

⁴⁹⁸ İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, 121.

⁴⁹⁹ İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, 122-123.

⁵⁰⁰ *İlmiye Salnâmesi*, s. 618; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, s. 144; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 159; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 222; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 224; Özcan, Tahsin, "Ziyâeddin Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLIV, s. 490, ss. 490-491, İstanbul 2013.

⁵⁰¹ Medrese eğitimini tamamlayıp "icâzet" alanlar hakkında kullanılan tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, s. 611- 612; Osmanlı ilmiye teşkilâtında müderris olabilmek için belli bir süre staj yapan medrese mezunu. Stajer. Bkz. Mülâzim, <http://www.lugatim.com/s/M%C3%9CL%C3%82Z%C4%B0M>, (erişim: 8 Aralık 2019).

⁵⁰² Osmanlı eğitim sisteminde yüksek tahsile hazırlayan Süleymaniye medresesi'nin ilk derecesi. Bkz. Mûsile-i Süleymâniyye, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musile-i-suleymaniyye>, (erişim: 8. Aralık 2019).

⁵⁰³ *İlmiye Salnâmesi*, s. 618; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, s. 144-145; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 222; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 224; Özcan, "Ziyâeddin Efendi", 490.

olan müsevvidlik vazifesine devam etti ve bu görevine ek olarak pusulacılık hizmeti de uhdesine bırakıldı. 1294/1877’de Fetvâhâne-i İ‘lâmât-ı Şer‘iyye Mümeyyizliği Muavinliğine tayin edildi ve Zilhicce 1294/3 Ocak 1878’de başmüsevvidliğe terfi etti. Zilhicce 1302/1885’te hâmise-i Süleymaniyye pâyesine ulaştı, Ramzan 1303/ Haziran 1886 yılında bilâd-ı mahreç mevleviyetlerinden Trabzon mevleviyetine getirildi. 1304/1886 tarihinde İstanbul’a dönünce Meclis-i İntibah Hükkâmü’l Şer‘i (Şer‘i Hâkimler Seçim Meclisi) azalığına alındı. Muharrem 1305/1887’de bilâd-ı hamse pâyesine taltif edildi ve yaklaşık on ay sonra Temmuz 1888’de Kassâm-ı Askerî memuriyetine geçti. 1307/1889 Ağustos’unda Fetvâhâne-i Âlî İ‘lâmât-ı Şer‘iyye mümeyyizliğine atandı. 1309/ 1891’de Mekke-i Mükerreme kadılığına getirildi. Muharrem 1310/26 Temmuz 1892’de süresini tamamladı. Zilkade 1310/Mayıs 1893’te Trablusgarp kadı vekilliğine gönderildi. Ancak 1313/1895 yılında Ziyâeddin Efendi buradaki görevinden istifa ederek ayrıldı ve tekrar İstanbul’a döndü. 12 Temmuz 1896’da ikinci defa Fetvâhâne-i Âlî İ‘lâmât-ı Şer‘iyye mümeyyizliğine tayin edildi, aynı yıl Sadreyn (Anadolu ve Rumeli kazaskerliği) müsteşarı oldu, bu göreve ek olarak Meclis-i İntibah Hükkâmü’l Şer‘i üyeliği görevi verildi. 27 Ekim 1896’da İstanbul pâyesini aldı. 24 Haziran 1897’de sadreyn müsteşarlığından ayrıldı ve uhdesine İstanbul kadılığı tevcih edildi. Bu göreve geldikten birkaç gün sonra kendisine Anadolu kazaskerliği pâyesi verildi.⁵⁰⁴

18 Muharrem 1327/ 9 Şubat 1909 tarihinde Rumeli kazaskerliğine tayin edilen Ziyâeddin Efendi, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi’nin istifa etmesi üzerine ve Cemâleddin Efendi’nin tavsiyesi ile 22 Muharrem 1327 tarihinde meşihat makamına ataması yapıldı. 14 Şubat 1909 tarihinde şeyhülislamlık görevine başladı.⁵⁰⁵

Hatt-ı Hümayun Sureti

Veziri meâli semirim Huseyn Hilmi Paşa,

Kamil Paşa’nın hasbellüzûm vukû infisâline (!) mebni mesnedi sadâret sadâkât ve ehliyyetinize binâen uhdenize ve mesnedi meşihât dâhi Rum ili kadıaskeri Ziyâeddin Efendi uhdesine ihâle ve tevcih kılınmakla diğer vukelanın bil-intihâb me’muriyetleri

⁵⁰⁴ *İlmiye Salnâmesi*, s. 618; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, s. 145; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 222-223; Özcan, “Ziyâeddin Efendi”, 490.

⁵⁰⁵ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 190-63; *İlmiye Salnâmesi*, s. 618; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1666; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 159; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223; Başar, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 224; Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 247; Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, ss. 550-551, İstanbul 1998.

icra olunmak üzere arzı ve Kânûn-ı Esâsî'nin muhafazası ve memleketin idâmesi asâyiş ve emniyeti ve Devlet-i Aliyye ve memâlikî şahânemizin imrân ve terakkîsi ve kaffe i tebeâmızın seadeti hâlu refâhi esbâbının istikmâli matlûbı kat'ii şahânemizdir.

Cenâbı hak, tevfiâtı ilâhiyyesine mâzhar buyursun. 22 Muharrem 1327

Kamil Paşa'nın sadaretten çekilesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ile birlikte şeyhülislâmlık makamına atanan Ziyâeddin Efendi'yi çağırmak için özel memur gönderildiğinde Ziyâeddin Efendi önce bulunamamış bulunup da getirildiğinde ise tereddüt edip sağlık sorunlarını ileri sürerek yapmak istemediği belirtmiş olmasından dolayı sadaret alayı icrası ertelenmiştir. Ancak fikrini değiştirmesi üzerine meşihat makamına ataması kabul etmesi üzerine başka bir engel ortaya çıkmıştır. Şeyhülislâmın giymesi âdet olan ferve-i beyzâ Cemâleddin Efendi'nin eşyaları ile birlikte gönderildiğinden ferve-i beyzâ bulunamamış onun yerine Ziyâeddin Efendi siyah lâta üzerine nişan ve kordon takarak sadaret alayına katılmıştır. Bu tayin esnasında II. Abdülhamid'in kendisine bir kupa (kapalı fayton) hediye ettiği, ancak padişah tahttan indirilince arabanın atlarını saraya iade etmiştir.⁵⁰⁶

Ziyâeddin Efendi'nin ilk şeyhülislâmlığı 13 Nisan 1909'da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesinin istifasıyla birlikte sona erdi. Ancak Ahmed Tevfik Paşa'nın kabinesinde Ziyâeddin Efendi tekrar şeyhülislâm olarak atandı. Ziyâeddin Efendi 31 Mart Vak'ası olaylarında halkı ve askeri yatıştırmaya çalıştı ise de başarılı olmadı.⁵⁰⁷ Elmalılı Küçük Hamdi'nin müsveddesini yazdığı, Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi'nin önce karşı çıktığı sonra şartlı kabul ettiği, Şeyhülislâm Ziyâeddin Efendi'nin imzaladığı tutarsız hal' fetvası mecliste Meclis Başkanı Said Paşa'nın oylamaya tabi tutması ile kabul edilmiştir.⁵⁰⁸

5 Mayıs 1909'da Ziyâeddin Efendi, 21 gün kaldığı ikinci şeyhülislâmlık görevinden Tevfik Paşa kabinesinin istifası üzerine ayrıldı. Yerine Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (ö.1910) getirildi. Toplam Meşihat süresi iki ay yirmi bir gündür.

⁵⁰⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 24-25; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223; Özcan, "Ziyâeddin Efendi", 490.

⁵⁰⁷ Özcan, "Ziyâeddin Efendi", 490.

⁵⁰⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 376-377; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 37-38; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223; Georgeon *Sultan Abdülhamid*, s. 583-584; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 222-223; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 320-322; Özcan, "Ziyâeddin Efendi", 490.

Ziyâeddin Efendi şeyhülişlâmlıktan ayrıldıktan sonra Meclis-i Ayân üyesi oldu, vefatına kadar bu görevde kaldı. 2 Ramazan 1336 (11 Haziran 1918) tarihinde vefat etti.⁵⁰⁹

Mehmed Ziyâeddin Efendi vasiyeti üzerine Eyüp'te bulunan aile mezarlığına defnedildi. Birinci dereceden Mecîdî ve Osmânî nişanlarına sahip olan Ziyâeddin Efendi'nin kızı Mürşide Hanım Sami Paşazâde Selahaddin Bey ile diğer kızı Ayşe Naime Hanım ise Doktor Mustafa Münir Paşa ile evlendi. İstanbul tüccarlarından Yektâ Fırat Bey (ö.1982) ve Fatma Feride Korkut (ö.1959) torunlarıdır.⁵¹⁰ Ziyâeddin Efendi kendi halinde sessiz bir insandı. Hüseyin Hilmi Paşa, mecliste hiçbir işte ağzını açmayan Ziyâeddin Efendi'nin bu durumundan hoşlanmayarak, “*Cemâleddin Efendi'nin yerine şeyhülişlâm bulamadık*” diye şikâyetinde bulunduğru rivayet edilir.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, s. 145; Özcan, “Ziyâeddin Efendi”, 491.

⁵¹⁰ Başar, *Osmanlı Şeyhülişlamları*, s. 224.

⁵¹¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 27.

BÖLÜM II

ŞEYHÜLİSLAMLARIN II. ABDÜLHAMİD HAN'IN YÖNETİMİNE ETKİLERİ

2.1. II. Abdülhamid Han'ın Yöneticiliği

II. Abdülhamid Han'ın 1876-1909 yılları arasında Ortaylı'nın "*İmparatorluğun en uzun yüzyılı*" diye tanımladığı" bir zaman diliminde, zor koşullar altında Osmanlı Devleti'ni yönetmiş olması, onun yöneticilik alanında önemli vasıflara sahip olduğu yönünde değerlendirilir. Onun yönetim mantığını ve özelliklerini anlaşılabilmesi, kişiliğinin, dönemin şartlarının doğru analiz edilmesine bağlıdır. Bu bağlamda onun yönetim anlayışının; şehzâdeliği, saray psikolojisi, Sultan Abdülaziz'in hal'i, ağabeyi V. Murad'ın akıl rahatsızlığı ve hal'i, Meşrutiyet'in ilanı, Midhat Paşa sorunu, 93 Harbi trajedisi, Çırağan Vak'ası, emperyalist devletlerin saldırgan tutumları gibi döneminde yaşanan önemli olaylarla birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde II. Abdülhamid Han'ın yönetimini genel anlamda üç döneme ayırabiliriz.⁵¹² İlk dönem daha çok iktidarının ilk 4-5 yılını kapsayan Abdülhamid Han'ın iç ve dış politikaları, devlet kadrolarını test ettiği, 93 Harbi neticesinde Rus askerlerinin ve İngiliz donanmasının çekildiği, Berlin antlaşmasından arta kalan meselelerin müzakere edildiği, iç ve dış politikada Balkan milletlerinin, azınlıkların hamiliğini üstlenerek İngilizlerle, Fransızlarla, Ruslarla mücadele edilen, Sultan'ın kendi gözlem ve tecrübelerine dayanarak, güvenini kazanan, sadakatini gösteren, muhafazakâr, hal tertiplerine karışmayanları etrafına toplayarak kendi kadrosunu oluşturduğu, hal tertibine karışan devlet adamlarının tasfiye edildiği, dönemdir.⁵¹³ Abdülhamid Han bu dönemde aldığı dersler çıkardığı sonuçlar üzerinden kendi iktidarının temellerini atmaya, kendi ilkelerini, kadrolarını ve politikalarını oluşturmaya başladığı gözlemlenir.⁵¹⁴ İkinci dönem ise iktidarının geri kalan yaklaşık 20-23 yıllık dönemini kapsayan, eğitim, sağlık, mali, askeri vb. alanlarda yeniliklerin

⁵¹² İdari, siyasi, ekonomik vb. kriterlerin mukayese edilmesi ile II. Abdülhamid Han saltanatının dönemlendirilmesi değişebilir. Araştırmanın sınırlılıkları nedeniyle II. Abdülhamid Han saltanatını genel hatlarıyla üç dönem ayırmayı uygun bulduk.

⁵¹³ Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLVII, s. 360-371, ss. 353-409.

⁵¹⁴ Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 357.

yapıldığı, ekonominin güçlendirilmek istendiği, iç istikrarı bozamamak için dış politikada krizlerde temkinli davranan, emperyalist devletlerle karşı karşıya gelmekten çekinen, devlet kurumlarında istikrarın sağlandığı, Yıldız Sarayı'nın devlet yönetiminin merkezinde yer aldığı, merkezileştiği, özellikle Ermenilerin isyanları ve dış müdahaleler neticesinde Abdülhamid yönetimine karşı muhalefettin canlandığı, Sultan'ın mutlak otoritesinin ve baskı, jurnal, sürgün, sansür, gibi uygulamaların arttığı, Osmanlı-Yunan savaşı sonunda kazanılan zafer ile Sultan Abdülhamid Han'ın büyük bir prestij kazandığı, Abdülhamid Han'ın gerçek saltanatının yaşandığı dönemdir.⁵¹⁵ Üçüncü dönem ise Abdülhamid Han'ın iktidarının son 5-6 yılını kapsayan, Sultan'ın kendi oluşturduğu sisteme yavaş yavaş teslim olduğu, Yıldız Saray'ında Tahsin Paşa ve İzzet Holo Paşa arasında sadarete zorla hükmetmek için güç savaşlarının yaşandığı,⁵¹⁶ aşiretlerde ve sınır bölgelerinde sorunların yaşandığı, İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü parçalamaya yönelik tecavüzlerine karşı mücadelelerin yapıldığı, eşraf hareketlerinin arttığı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin harekete geçmesiyle önce meşrutiyetin tekrar ilan edildiği sonra ise 31 Mart ayaklanması ile Abdülhamid yönetimin sona erdiği bir dönemdir.⁵¹⁷ Tüm bu dönemlerin özelliklerini analiz ettiğimizde II. Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışı ve yönetiminin özellikleriyle ilgili yapılan tespitler aşağıda belirtilmiştir.

II. Abdülhamid Han döneminde sadrazamlar, nazırlar birçok defa değişmiştir. Bunlardan bazıları ise birçok defa aynı veya farklı görevlere atanmıştır. Abdülhamid Han döneminde devlet ricalinde meydana gelen atamalar ve azledilmeler yönetim sorunu olarak algılanabilmektedir. Nitekim onun 33 yıllık iktidarında 28 Sadrazam, 21 Adliye Nazırı, 18 Bahriye Nazırı, 19 Hariciye Nazırı, 22 Maarif Nazırı, 32 Maliye Nazırı değişikliği yapılmıştır.⁵¹⁸ Bu tabloya bakınca Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışında veya kişiliğinde problemler olduğunu düşünülebilir. Ancak dikkatli incelendiğinde kargaşa gibi görünen örüntü içerisine gizlenmiş bir düzenin varlığından söz edebiliriz. Belki de bu durum Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışının en yalın ifadesidir.⁵¹⁹

⁵¹⁵ Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 384- 392.

⁵¹⁶ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1607.

⁵¹⁷ Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 384- 392.

⁵¹⁸ Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi, <http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/devlet-adamlari/>, (erişim: 08.12.2019).

⁵¹⁹ Osmanoğlu Babası Abdülhamid Han'ın: "Kızım bizim memlekette kaht-ı rical vardır. Karşımda aklıma ve ilmine güvendiğim yalnız iki vezir görüyordum. Bunlardan birisi Said Paşa, biri de Kamil Paşa idi.

II. Abdülhamid Han, Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesi ve devrinin gerisinde kalmasıyla birlikte Avrupalı devletlerin şark meselesini kuvvetli bir şekilde uygulamak istemelerinin, Hristiyanların lehine, Türklerin ve Müslümanların ise aleyhine bir durum ortaya çıkardığının farkındaydı. Sultan bu durumu şu şekilde özetlemiştir: “*Dünyada yalnızız, düşman vardır fakat dost yoktur. Salib her zaman müttefik bulabilmekte fakat Hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir.*”⁵²⁰

Osmanlı-Rus savaşı öncesi Abdülhamid Han'ın Dolmabahçe'den Yıldız Sarayı'na taşınması, Sultan'ın Tanzimat'ın ve Meşrutiyet'in yönetim anlayışını terk ettiği şeklinde değerlendirilir. Yıldız Sarayı, kendine özgü mimarisi ve kontrol mekanizmaları ile Mabeyn-i Hümayun'da devletin her meselesinin tartışıldığı, devlete yön verildiği yönetim sarayı özelliği taşımaktaydı.⁵²¹ Georgeon araştırmasında, “*özellikle Mithat Paşa'nın azledilip sürgün edilmesi ile sadrazam ve vekillerin şaşalı devrinin sona erdiğini Bâbîâli devrinin kapandığını*” belirtir.⁵²² Tahsin Paşa, Abdülhamid Han'ın cülusundan itibaren Bâbîâli'nin bütün gücünü Yıldız'da toplama siyasetini benimsediğini,⁵²³ Başkitâbet Dairesi'nin, Bâbîâli ve diğer nezaretlerden üstün olduğunu, buraya ait meseleleri Abdülhamid Han'ın kontrol ettiğini aktarır.⁵²⁴ Danişmend'de ise Abdülhamid Han'ın kendisinde sabit hale gelen devlet adamlarının hal' edecek vehminden dolayı Bâbîâli'ye itimat etmeyip devlet idaresini Yıldız Sarayı'nda topladığını belirtir.⁵²⁵ Bâbîâli bu dönemde daha çok danışma meclisi görevini görmüştür. Bundan dolayı Abdülhamid Han, iktisadi, mali, siyasi, idari, mülki, askeri bütün meseleleri günü gününe takip etmiş, tayinlerle doğrudan ilgilenmiştir.⁵²⁶ Sultan idari kararlar alırken Yıldız Sarayı'nda her alanda oluşturduğu danışman

Her ikisi de çok değerli oldukları halde daima bir ipte oynayan iki cambaz gibiydiler. En sıkıştığım zaman bunlardan birini seçiyor tecrübelerinden istifade ediyordum.” dediğini belirtmiştir. Bkz. Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 175.

⁵²⁰ Bozdoğan, İsmet, “40 Yıllık Sır ve Kader”, *Tarih ve Medeniyet*, 35, s. 39, ss. 39-42, İstanbul 1999.

⁵²¹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 27.

⁵²² Georgeon, *Son Sultan Abdülhamid*, s. 94.

⁵²³ Tahsin Paşa, Sultan Hamid'in kuvvetli bir merkeziyetçi olduğunu ancak bu Yıldız'ın yegâne merci haline gelmesinin, merkeziyetçiliğin Yıldız'da hükümlan olmasının, memlekette hafiye tertibatı yapılmasının Said Paşa'nın eseri olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 69,75.

⁵²⁴ Tahsin Paşa *Yıldız Hatıraları*, s. 66-67; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 89-90.

⁵²⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 286.

⁵²⁶ Küçük, “Abdülhamid II”, 224; Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*, s. 18; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 258-259; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 228; Ergin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 69.

kadrosundan faydalandı. Abdülhamid Han, meselelerle ilgili danışmanların ve Bâbiâli'nin fikirlerini alıyor, onları mukayese ediyor ve son sözü Sultan'ın kendisi söylüyordu. Danışmanlar seçilirken belli bir ırkî, dinî ya da sosyal yaşantı tercihi yapılmadığı, öncelikle liyakate ve her şeyden önemlisi mutlak sadakate önem verildiği görülmektedir. Avrupalılar, yerli Hristiyanlar, kalem efendileri ve en muhafazakâr tarikat şeyhleri Yıldız'da birlikte çalıştılar. Çetinsaya bu durumu “*Saray merkezli danışmanlar ve bunların bir kısmının oluşturduğu komisyonları alternatif bir hükümet modeli*” olarak değerlendirir.⁵²⁷

Abdülhamid Han, çalışma sistemi, devlet meselelerine verdiği önem, mükemmeliyetçi kişiliği ile her şeye vakıf olmak istemiştir ve devlet işlerinin ayrıntıları ile ilgilenmiştir. Rumeli nizamnamesinin hazırlanmasıyla ilgili fermanda; “...nizamnamenin tedkîkat ve ta'dilatının zerre-nümâ gaflet olunacak olur ise bu eser-i gaflet hudânekerde eyâlâtın teşettüt ve merkez-i idâreden infikâk-ı tabiiyyet ve merbûtiyyetini istilzâm eyleyeceği cihetle mehâzir ve vehamet-i âtiye-i meşhûde bi'l-vücûh nazar-ı ehemmiyet ve i'tinadan dûr edilmeyerek...” ifadesi Sultan'ın mükemmeliyetçi ve titiz yönünü göstermektedir.⁵²⁸

II. Abdülhamid Han için kontrol ve düzen büyük önem ifade etmektedir. Her idari uygulamayı bir düzene, norma bağlamak en ideal tarzda yönetmek, nizâm, intizâm, lâyiha, cetvel ve çizelgeli açıklamalarla, ihtiyaç duyulan hususlarda uzman raporu almak Abdülhamid Han'ın merkeziyetçi idare tarzını pekiştiren araçlar olmuştur.⁵²⁹ Ulu Hakan, Harem-i Hümayun'da bulunan, görevli olan herkese nasıl giyinmeleri, nasıl davranmaları, ne şekilde dışarı çıkacakları, Harem-i Hümayun kapılarının ne zaman, ne şekilde kilitleneceği, kimlerin girmesinin yasak olduğu, belirtilen hususlara uymayanların cezalandırılacağı gibi hususlarda tenbihname yazdırmıştır.⁵³⁰

II. Abdülhamid Han'ın mütemadiyen tekrar edip durduğu bir söz vardır: “*Şüphe basiretin başıdır.*⁵³¹ *Basiret emniyetin babasıdır; evvelâ basîret, sonra emniyet.*”⁵³² Dönemin tanıkları ve araştırmacılar, II. Abdülhamid Han'ın en meşhur yanının, aynı zamanda bütün kusurlarının kaynağının vehmi olduğu hususunda ittifak

⁵²⁷ Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, 377.

⁵²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn İrade (MB. İ), 71-33.

⁵²⁹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 27.

⁵³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn İrade (MB. İ), 32-41.

⁵³¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 286.

⁵³² Tahsin Paşa *Yıldız Hatıraları*, s. 130-131.

etmiştir. Danişmend Abdülhamid Han'ın her şeyden ve herkesten her zaman şüphe ettiği için, devletini şüphelerinden aldığı ilhamlara göre idare ettiğini ifade etmiştir.⁵³³

İbnülemin, “II. Abdülhamid Han'ın vehmini daima körükleyen en önemli hususun Sultan Murad'ın varlığı olduğunu, kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyen melunların Murad'a ve taraftarlarına dair tasvir ve tasavvurun fevkinde hayali hadiseler icat ve diğer taraftan casuslar, aslı esası olmayan vak'alar ihdas ile padişahın 'esasen muhevveş olan' zihnini büsbütün teşviş ettiğini,⁵³⁴ vatan hainlerinin, lanetli en büyük sermayesinin V. Murad'ın validesiyle, taraftarlarının fitne ortaya çıkaracaklarına dair ihbarlar, birbiri ardına gerçekleşen iki hal' olayının faillerinin, taraftarlarının iş başında olması, bunların sultanı kendilerine minnet ettirmeye çalışmaları, yeri geldiğinde padişahı korkutacak şekilde tehditkâr olmaları, bunların bir gün üçüncü bir hal'de kıyam edebilecekleri düşüncesi, Osmanlı-Rus Savaşı'nın neticesinde düşmanın İstanbul'u istila edecek kadar yakınlaşması, on binlerce muhacirin can havli ile sahip oldukları mallarını mülklerini geride bırakarak Rumeli'den İstanbul'a gelmesi ve akabinde mahşeri kalabalığın oluşturduğu trajedi, Çırağan Vak'ası, Abdülhamid Han'ın bırakın bir kimseye güvenmesini evladına bile şüphe ile bakmasına neden olduğunu” ifade etmiştir.⁵³⁵

Vehmiyle ilgili çok sayıda örnek vardır: II. Abdülhamid Han, cülûs günü Sultan Murad'ın taraftarlarının kendisine suikast düzenleyeceğinden endişe ederek usule aykırı bir biçimde tahtın Babû's-saâde içindeki arz odasında olmasını istemişse de Sadrazam Rüşdi Paşa, Babû's-saâde önünde törenin icra edilmesini sağlamıştır.⁵³⁶ Sultan Abdülaziz'in hal'inde Şam'dan gelen askerlerin gemi içinde bulundurulmasından o kadar çok korkmuştur ve ürkmüştür ki Abdülhamid Han, vilayetlerden İstanbul'a asker gelecek olsa o askerlerin hal' tertibinde kullanılacağını düşünürdü. Bu sebeple Anadolu'dan Rumeli'ye asker sevk olacağı zaman İstanbul'a askerleri girdirmeden, askerlere cephane verilmeden ve talim yaptırılmadan askerler Anadolu yakasındaki iskelelerden vapurlara bindirilerek gidecekleri mahallere gönderilirdi.⁵³⁷ Kamil Paşa,

⁵³³ Tahsin Paşa Yıldız Hatıraları, s. 42; Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, s. 286;

⁵³⁴ İbnülemin, Son Sadrazamlar, s. 1267.

⁵³⁵ İbnülemin, Son Sadrazamlar, s. 1268; Mayakon'da Abdülhamid Han'ın dünyada itimat edilecek kimse bulunmadığı, her ferdin en büyük fenalıklara cüret edeceği fikrinde olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Mayakon, Yıldız'da Neler Gördüm?, s. 204.

⁵³⁶ İbnülemin, Sultan'ın daha tahta çıkmadan vehmi vesvese içerisinde olmasının tahta çıktıktan sonra bu vehmin ne derece yükseleceğini sorgulamıştır. Bkz. İbnülemin, Son Sadrazamlar, s. 1267.

⁵³⁷ İbnülemin, Son Sadrazamlar, s. 1271-1272.

İstanbul'da şiddetli fırtına çıksa, selden borular patlasa, Yıldız çevresi ve sarayı karanlıklar içerisinde kalsa Sultan Abdülhamid Han'ın hal' edileceği vehmine kapıldığını aktarmıştır.⁵³⁸ Mayakon'da suikast/ hal' endişesinin tahta çıktığı günden Beylerbeyi Sarayı'nda son nefesini verdiği güne kadar peşini bırakmadığını ifade etmiştir.⁵³⁹

Karal, Abdülhamid'in insanları kontrol altında tutmak için hafiyelik teşkilatını, fikirleri kontrol altında tutmak için de sansür teşkilatını oluşturduğu tespitinde bulunmuştur.⁵⁴⁰ II. Abdülhamid Han, kamuoyunun önemin farkındaydı. Abdülhamid Han, yurt içindeki ve yurt dışındaki muhalif Türklerin ve Avrupalıların yaptığı yıkıcı, bölücü, basın-yayın faaliyetlerine karşı sıkı bir sansür uyguladı. Bu amaçla gazeteler, kitaplar, dergiler gibi yurtiçinde basılacak olan yayınlar basılmadan önce nazırlıklar bünyesinde oluşturulan komisyonlarca, yurt dışından payitahta gelen yayınlar ise Hariciye Nezareti'ne bağlı komisyonlarca incelenirdi.⁵⁴¹ Georgeon, sansürün bu dönemde yavaş yavaş şekillendiğini belirtir.⁵⁴² Tahsin Paşa, Abdülhamid Han'ın saltanatının ilk başlarında basın-yayın organlarında sansüre başlamadığını, Rıdvan Paşa'nın (ö.1906) 1305/1888 tarihinde Dâhiliye Müsteşarlığı'na gelmesiyle birlikte sansürün korkunç bir vaziyet halini aldığını, baskıya girecek olan gazeteler yazılarının örneklerini Matbuat Müdürlüğü'ne getirilerek tab edilmeden önce sansür uygulandığını ifade eder.⁵⁴³ Lewis ise II. Abdülhamid döneminde basının önemli bir gelişme gösterdiğini belirtip komiklik derecesine varan sansür uygulamalarının olduğunu belirtir.⁵⁴⁴ Netice olarak sansüre takılan gazeteler, dergiler, kitaplar yasaklanır, toplatılır veya kapatılırdı. Kullanılan kelimelere dikkat edilirdi. Abdülhamid Han, kitaplar, dergiler, gazeteler gibi halka arz edilen evrakların yanında iki resmi daire arasındaki yazışmalardaki münderic kelimeleri inceden inceye araştırırdı. Yazılardaki münderic kelimelerle (mecnun, hürriyet, vatan gibi) hal' arasında bağlantı kurarak yasaklanması için girişimlerde bulunurdu.⁵⁴⁵

⁵³⁸ Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954, s. 158.

⁵³⁹ Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, s. 63-64.

⁵⁴⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 412.

⁵⁴¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 218.

⁵⁴² Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 222.

⁵⁴³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 232-233.

⁵⁴⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 185.

⁵⁴⁵ Cumhuriyet, İhtilal, kargaşa, suikast, Makedonya, Ermenistan, V. Murad, mecnun, hürriyet, anarşi v.dğr. gibi bazı kelimelerin basında yazışmalarda kullanılması yasak teşkil etmiştir. Bkz. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1272-1274; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 413; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 223.

Abdülhamid Han aynı zamanda yurt dışındaki basın yayın organlarını devletinin menfaatine kullanma yoluna giderek farklı bir yönünü ortaya çıkarmıştır. II. Abdülhamid Han, Avrupa’da Osmanlı aleyhine yazılan taraflı yazıların önüne geçmek, lehine kamuoyu oluşturmak için para karşılığı yazılar yazdırtırdı. Bazen de bu yazarlar, yazılarını Osmanlı aleyhine tehdit unsuru olarak kullanarak menfaat sağlamaya çalışırdı.⁵⁴⁶

II. Abdülhamid Han’ı dünyadaki, ülkesindeki ve sarayındaki her gelişmeden anbean haberdar eden sistem, onun kurduğu hafiye⁵⁴⁷ teşkilatı neticesinde oluşmuştur.⁵⁴⁸ Şimşirgil, “*Sultan’ın otuz bin kişilik muazzam bir istihbarat teşkilatı oluşturduğunu ve bu teşkilatın en mühim vasfının Sultan’ın doğrudan kendisine bağlı olmasını*” ifade etmiş ve en ciddi haber alma ağının yurtdışında olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁹ Abdülhamid Han kurduğu bu sistem ile yurt içindeki ve yurt dışındaki politikalarını belirlemiş ve hareket etmiştir.

II. Abdülhamid Han saltanat yapılarının, stratejik öneme sahip saray ve kasırların denetim altında tutulmasını, Yıldız Sarayı da dâhil olmak üzere kimlerin görüşmeye geldiği, niçin geldiği, kimleri ziyaret edecekleri, şehzâdelerin, devlet ricalinin kimlerle görüştüğü, hangi tür araçla geldikleri, geliş-gidiş saatleri jurnale bağlanarak görevliler tarafından cetvele işlenip kaydedilmesini ve kendisine sunulmasını istemiştir.⁵⁵⁰ Bu dönemde yıldız bürokrasisinde Mabeyn Şifre Kâtipliği ve Mabeyn telgrafhanesi’nin önem kazanmış Sultan, Bâbîâli’yi devre dışı bırakarak ordu kumandanlarıyla, elçilerle, mutasarrıflarla, konsolosluklarla doğrudan irtibat kurmuştur.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Mesela Reuter, Havas gibi ajanslardan para karşılığı hizmet satın alınmıştır. Gazetelerin yardım başvurusuna olumlu dönütler verilmiştir ya da bazı Debast, Orient gibi gazetelere ödenek çıkarılmıştır. Bkz. Engin, *II. Abdülhamid*, s. 173-178.

⁵⁴⁷ Hafiye: Gizli bilgi toplayan kişiler için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı padişahları, halkın şikâyet ve düşüncelerini öğrenmek için değişik kişi ve kuruluşlardan bilgi alırlardı. Bkz. Tekin, Emrullah, “Hafiye”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 115-116, İstanbul 1997.

⁵⁴⁸ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 29.

⁵⁴⁹ Fransız Diplomat Victor Berard (1864-1931) Abdülhamid Han’ın yurt dışındaki gücüne şu şekilde dikkat çekmiştir: “*O’nun Çin, Fas, Hindistan, Buhara ve bilhassa imparatorluğunun eski vilayetleri olan Mısır, Tunus, Bosna, Kafkasya gibi, gayr-ı Müslimlerin idaresi altına düşmüş yerlerde adamları vardır.*” Bkz. Şimşirgil, *Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han*, s. 70-72.

⁵⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE), 1/193; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH), 38/37; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 1/55; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 27-28.

⁵⁵¹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 28; Yasamee, A. K. Feroze, *Abdülhamid’in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 54-55.

İbnülemin, “*Abdülhamid Han döneminde casusluğun bir meslek haline geldiğini*” ifade eder.⁵⁵² Danişmend, Sultan’ın devlet adamlarının kendisini hal’ edecekleri fikrinin, sabit bir fikir haline geldiğini ve kendisi için tenezzül sayılacak önemsiz işlere karışarak hafiyeliğe de bu yüzden revaç verdiğini belirtir.⁵⁵³ Tahsin Paşa özellikle cuma selamlıklarında, Hırka-i Saadet ve bayram alaylarında jurnalcilerin marifetlerini göstermeye yarayan vesileler olarak niteler.⁵⁵⁴ Demiroğlu jurnalciliği şu şekilde değerlendirir: “*Garip olan şu ki jurnal yırtılıp atılmadığından, sahibi yalancılıkla, iftira cürmü ile cezalandırılmadığından, aksine jurnalcilerin tetikte, hazır ve tedbirli bulunduğu için yeni rütbe ve görevlerle taltif edildiğinden jurnalcilik bütün feyziyle gelişmiştir.*”⁵⁵⁵ Jurnallerin ortaya çıkardığı durumla ilgili olarak Tahsin Paşa, Sultan’ın sarayda iki kişinin sıkı fıkı dost olmasını, fikir birliği içerisinde bulunmasını ittifak ve ittihad olarak algıladığını, Sultan’ın bu duruma razı olmadığını ifade eder. Ayrıca Tahsin Paşa sarayda herkesin işitip gördüğünü Sultan’a yetiştirmeyi esaslı bir vazife olarak algıladıklarına, dost ve samimi olan kimselerin makam, mevki, atıyye için birbirlerine hasım olduklarına, birbirlerini şikâyet ettiklerine tanıklık etmiştir.⁵⁵⁶ Georgeon ise hafiyeliği her ne olursa olsun Abdülhamid istibdadının kusursuz bir simgesi olarak nitelemektedir.⁵⁵⁷

İbnülemin, “*Nazırlar ve yüksek devlet memurları şöyle dursun memurların hatta avamdan birilerinin bile bir evde toplanıp konuşmalarının yasak olduğunu, toplananların yakalandığını hatta zaman zaman sorguya çekildiklerinden bahsederek Sultan’ın bir kişiye, evladına, yakınlarına eski hizmetçilerine hiç güvenmediğini fakat güvenir gibi göründüğünü, Sultan’ın en güvendiği bendegânının dahi en adi bir menfaat karşılığında kendi aleyhine kıyam edeceğine kesin olarak inandığını*” aktarmıştır.⁵⁵⁸ Küçük Said Paşa’nın ilk sadaretinde Sultan Abdülhamid Han o günlerde devletlerce takip edilmekte olan ıslahat meselesinin Meclisi Vükelâ’da görüşülmesini emretmiştir. Bu irade üzerine toplanan meclis çalışmalarını gece geç saatlere kadar devam ettirmiştir. Bu arada meclisin hal’ çalışmaları yaptığına dair bir jurnalın Yıldız’a ulaşması üzerine meclisin görüşmeleri durdurulmuştur ve Said Paşa saraya çağrılarak sadrazamlıktan

⁵⁵² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1277.

⁵⁵³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 286.

⁵⁵⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 277.

⁵⁵⁵ Demiroğlu, Faiz, *Abdülhamid’e Verilen Jurnaller*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1955, s. 115.

⁵⁵⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 261-262.

⁵⁵⁷ Georgeon, *Son Sultan Abdülhamid*, s. 219.

⁵⁵⁸ İbnülemin *Son Sadrazamlar*, s. 1270.

azledilmiştir.⁵⁵⁹ Cemil Topuzlu, Abdülhamid Han'ın bir gün kedisine kötülük yapacağını düşünüp Said Paşa'yı çok sıkı gözetim altında bulundurduğunu ve padişahın başına gelmesinden korktuğu şeyin Said Paşa vasıtasıyla geldiğini ifade etmiştir.⁵⁶⁰

İstihbarat sistemi ile devlet ricali sıkı bir gözetim ve denetim altında tutulmuştur. Onlar hakkında verilen jurnaller bu dönemde devlet adamlarının bıkıp usandığı sürgün siyasetine dönüşmüştür. Özellikle sadrazamların Bâbîâli'nin yetkilerinin artırılması ile ilgili talep ettikleri ıslahatlar II. Abdülhamid Han'ın kuşkularını arttıran önemli bir husus olmuştur. Midhat Paşa'nın azledilmesindeki en önemli süreç II. Abdülhamid ile olan iktidar mücadelesi olduğu gibi⁵⁶¹ Tunuslu Hayredin Paşa'nın, Mehmed Kâmil Paşa'nın sadareten azledilmesindeki en önemli neden güçlü bir Vükela Heyeti oluşturmak istemeleri ve Bâbîâli'yi güçlü tutma istekleri olmuştur.⁵⁶²

Tahsin Paşa, “*Sultan Abdülhamid Han'ın en çok dikkat ettiği, gözaltında bulundurduğu kurumun meşihat dairesi olduğunu, bir fetva ile padişahların yarım saat içerisinde yuvarlandıklarını bildiğini*” aktarır.⁵⁶³ Mayakon'da bir fetva önünde bütün bir memleketin boyun eğeceğini bilen Abdülhamid'in, şeyhülislamı, meşihat dairesini sıkı bir şekilde kontrol ve gözetim altında tuttuğunu belirtir.⁵⁶⁴ Georgeon ise Sultan'ın en çok şeyhülislamlardan kuşkulandığını, onlara ihtiyatlı davranıp kontrol altında tuttuğunu, bol bol nişan ve ihsanlarda bulunduğunu ifade eder.⁵⁶⁵ Tahsin Paşa, meşihatla münasebette bulunmanın hatta burada bir tanıdığın olmasının tehlike olduğunu, meşihatla ilgili jurnallerin büyük bir ehemmiyetle telakki olduğunu, Şeyhülislam Efendi saraya geldiğinde bile yolunun üstünde olanlar selam verme mecburiyetinde olmamak için yolunu değiştirdiklerini, şeyhülslama selam vermenin birkaç kelime teati etmenin tehlikelere davet edeceğinden, şeyhülislam saraya gelince çit köşkü yanındaki odaya gittiğini, padişahın emir alınmayınca kimsenin

⁵⁵⁹ Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 36-37.

⁵⁶⁰ Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Dönemlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, s. 42.

⁵⁶¹ Koç, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1884)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 107-108.

⁵⁶² Çetin, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa Hayatı Hizmetleri Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 252-254; İsmail, Şen, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 87.

⁵⁶³ Tahsin Paşa *Yıldız Hatıraları*, s. 93.

⁵⁶⁴ Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*, s. 177-178.

⁵⁶⁵ Georgeon, *Son Sultan Abdülhamid*, s. 213-214.

şeyhülislamın yanına girmediğinden bahseder.⁵⁶⁶ Mayakon, bir konu üzerine bütün bakanların ittifakı olsa, o işe yalnız şeyhülislam muhalif olsa, o işin ya iptal olduğunu ya da şeyhülislamın ikna yoluna gidildiğini ifade eder.⁵⁶⁷

II. Abdülhamid Han devlet yönetiminde, devletin içindikileri devlete daha sadık hale, devletin dışındakileri de devlete daha az zararlı hale getirmek için kullandığı yöntem, nişan verme siyasetidir. Sultan devlet yönetimindeki paşalardan ilim adamlarına, Anadolu'dan Beyrut'a, Avrupa'dan, Afrika'ya hatta Çin'e kadar devlet adamlarına, bilim adamlarına, tüccarlara, ziraatçılara, aşiret reislerine, gazetecilere, bir memura varıncaya kadar çok değişik kişilere nişanlar vermiştir.⁵⁶⁸ Aynı zamanda Abdülhamid Han, sadrazama, şeyhülislama, devlet ricaline, askeri kumandanlara, bazı mühim memurlara hatta bazı ecnebi sefaretlerin ileri gelenlerine kendi kesesinden muntazam maaşlar vermiştir. Tahsin Paşa bu durumu şu şekilde değerlendirir: *Sultan'ın kanaatine göre para her vicdanı satın alabilir, hiç değilse bazı vicdanları yumuşatır.*⁵⁶⁹

Abdülhamid Han siyasi zekâsı dış politikada da kendini göstermiştir. Emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için kullandığı yöntem; ıslahat, muhtariyet, bağımsızlık⁵⁷⁰ siyasetiydi. Abdülhamid Han onların bu siyasetine karşı siyasi-diplomatik yeteneklerini, fonksiyonel ve pragmatik bir tarzda kullanarak Ulu Hakan yeni bir oyun kurucu olarak dünya siyaset sahnesine çıkmıştır. Abdülhamid Han, özellikle Tanzimatçı devlet adamlarının, devleti ayakta tutabilmek için başta İngiltere olmak üzere Fransa'ya veya Rusya'ya yakınlaşma çabalarının devleti teslimiyetçi bir hale ve aynı zamanda devleti yok olmanın eşiğine getirdiğinin farkındaydı.⁵⁷¹ Yasamee, Abdülhamid Han'ın dış politikasını, Osmanlı'nın varlığını devam ettirmesini sağlayacak, yeniden düzenlenme ve doğuşun tamamlanabilmesi için hayati önem arz eden dışarıdaki barışı ve güvenliği sağlamayı nihai hedef olarak belirlemiş bir politika olarak tanımlamaktadır.⁵⁷² II. Abdülhamid Han dış politikadaki siyasetini belirlerken sömürgeleşme yarışına giren emperyalist devletlerin zaaflarını takip edecektir. Bu devletlerin birbirleriyle olan çatışma noktalarını tespit ederek, aralarındaki rekabeti

⁵⁶⁶ Tahsin Paşa Yıldız Hatıraları, s. 93.

⁵⁶⁷ Mayakon en etkili ikna yolunun para, nişan veya bir imtiyaz olduğunu belirtir. Bkz. Mayakon, Yıldız'da Neler Gördüm, s. 181.

⁵⁶⁸ Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, s. 225.

⁵⁶⁹ Tahsin Paşa Yıldız Hatıraları, s. 97-98; Engin, Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid, s. 128; Mayakon, Yıldız'da Neler Gördüm?, s. 122-123; Öztuna, II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti, s. 1.

⁵⁷⁰ Engin, Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid, s. 212.

⁵⁷¹ Şimşirgil, Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han, s. 100.

⁵⁷² Yasamee, Abdülhamid'in Dış Politikası, s. 65.

arttırarak faydalanmayı⁵⁷³ bir yöntem olarak kullanarak, “*tarafsız, bağımsız, bazen tavizkar yeri geldiğinde de tehditkâr bir dış politika anlayışını* geliştirmiştir.”⁵⁷⁴ Abdülhamid Han, Balkan devletlerini mütemadi ihtilaflar içinde yaşatarak, Türkiye’ye karşı ittifak kurmalarına hiçbir zaman imkân vermediği gibi şark meselesinde Rusya ile Avusturya’nın anlaşmasına mütemadi bir maharetle mani olmuş, İngiltere ve Fransa’ya karşı gerektiğinde Almanya’yı kullanmış, bütün devletleri büyük bir ustalıkla idare ederek Osmanlı’nın son dönemlerinde en uzun sulh devrini temin ederek inhitat harplerinden sonra memleketi dinlendirmeye muvaffak olmuştur.⁵⁷⁵

Abdülhamid Han, devletin siyasi hayatına yön verirken kullandığı en önemli araçlardan birisi *İttihâd-ı İslam*⁵⁷⁶ siyasetidir. İngilizler, Fransızlar ve Ruslar Osmanlı Devleti’ne bir asırdır milliyetçi fikirlerle saldırmaktaydı. Emperyalist devletlerin baskı ve saldırılarına karşı Sultan Abdülhamid Han, hilafet statüsüyle emperyalist devletlerinin idaresi altındaki Müslümanlarla yakın temasa geçerek, dünyanın neresinde Müslüman varsa Osmanlı Devleti oradaki varlığını hissettirecekti. İhsan Süreyya Sırma Abdülhamid Han’ın bu siyasetini, “*Sultan II. Abdülhamid Han’ın parçalanmakta olan, bütün Avrupa’nın göz diktiği ve sömürgeleştirmek istediği Osmanlı Devleti’nin, kurtuluşunun tek ümidinin Müslümanların birleşmesinde gördüğünü, bunun için kendine özgü dini-siyasi faaliyet gösterdiğini, onun siyasi maksadının hilafet makamını kullanarak, Anadolu dışındaki bütün Müslümanların Batı emperyalizmine karşı yeniden örgütleyerek, kendine bağlamak istediği*” şeklinde değerlendirmektedir.⁵⁷⁷ Ziya Kazıcı’da, “Hristiyan Batı dünyasının kendi menfaatleri doğrultusunda Osmanlı ve İslam ülkeleri içerisindeki Hristiyanları kışkırtarak ayrılıkçı faaliyetlerde bulunması

⁵⁷³ Demiryolları projesi, değerli madenlerin bulunduğu yerlerin işletilme hakları vb. İngiltere, Fransa, Almanya arasında rekabet unsuru olarak kullanmıştır. Bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 130.

⁵⁷⁴ Bu siyasete denge politikası adı verilmektedir. Örnekler verecek olursak İngiltere, Fransa, Rusya’ya karşı Almanya’nın desteğini almıştır. Mısır’da Fransa ve İngiltere arasında oluşturulan rekabet, Basra’da Almanya ve İngiltere arasında oluşturulmuştur. Balkan devletçiklerini kendi aralarındaki anlaşmazlıklarla bir araya getirmemiştir. Sırları Bulgarlarla, Bulgarları Romenlerle, Romenleri de Bulgarlar ve Yunanlılarla karşı karşıya getirmiştir. Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 27-42.

⁵⁷⁵ Tahsin Paşa, hatıratlarında Sultan’ın dış siyasette islediği yolu şu şekilde ifade etmiştir: *Rusya’yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya’ya istinat etmek, Avusturya’nın gözünün Makedonya’da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yapmak*. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 135.

⁵⁷⁶ Avrupalıların “Panislamizm” diye adlandırdıkları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle II. Abdülhamid Han zamanında Osmanlı ülkesi dışındaki, bağımsızlıklarını kaybeden Müslümanların birlik sağlayarak emperyalizme karşı koymayı amaçlayan siyasetin adıdır. Bkz. Özcan, Azmi, “İttihâd-ı İslâm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 470-475, İstanbul 2001.

⁵⁷⁷ Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 26.

Sultan'ı '*İttihâd-ı İslam*' siyasetini uygulamaya mecbur bıraktığı" şeklinde değerlendirmektedir.⁵⁷⁸ Azmi Özcan, özellikle meşrutiyetin ilandan sonra Kânûn-ı Esâsî'nin üçüncü maddesinde yer alan "*Zât-ı hazret-i pâdişâhî hasbe'l-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bilcümle tebaa-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır.*" ifadesinin hilafetin ve İttihâd-ı İslam'ın resmi ve evrensel açılımı olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁹ Bu siyaset Osmanlı Devleti'nin dış politikasında Batılı devletlere karşı kullandığı en önemli unsurlardan biri olmuş⁵⁸⁰ özellikle bu devletleri tedirgin edip, korkutmuştur.⁵⁸¹ Abdülhamid Han'ın *İttihâd-ı İslam* faaliyetlerini yürüten adamlarının çoğu⁵⁸² Suriye ve Halep bölgesiyle bağlantı kuran Ebü'l Hüdâ Trablusgarp'la bağlantı kuran Şeyh Zafir Madeni, Güney Arabistan'la bağlantı kuran Şeyh Seyyid Fazıl gibi tarikat şeyhleridir.⁵⁸³ Bu kişilerin yanında Abdülhamid Han'ın din adamları, diplomatları, subayları, gönüllüleri; Cava'da, Singapur'da, Malezya'da, Sumatru'da, Çin'de, Habeşistan'da,⁵⁸⁴ Afrika'da⁵⁸⁵ Hindistan'da,⁵⁸⁶ Fas'ta, Türkistan'da ve İngiltere'de⁵⁸⁷ faaliyetlerde bulunmuşlardır⁵⁸⁸ ve ulaştıkları bölgelere halifenin selamını

⁵⁷⁸ Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 246.

⁵⁷⁹ Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, s. 245; Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 471.

⁵⁸⁰ İngiltere, kendi kontrolünde olmayan İttihâd-ı İslam'ın tehlikelerini gördüğü için İstanbul'daki halifenin gayri meşru olduğu tezini işleyip yerine kendi siyasetine alet edeceği Arap bir halife seçme yoluna gitmiştir. Bkz. Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 44.

⁵⁸¹ Abdülhamid Han'ın bu siyaseti Fransız ve İngiliz hariciye yazışmalarına yansımıştır. Bu devletler bu siyaseti sömürgeleri için büyük bir tehlike olarak görmüşlerdir. Bkz. Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 59-68; Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 95; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 93.

⁵⁸² Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî, bkz. Buzpınar, Ş. Tufan, "Sayyâdî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, ss. 217-218, İstanbul 2009.

⁵⁸³ Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 74; Georgeon, *Son Sultan Abdülhamid*, s. 288.

⁵⁸⁴ Sadık el-Müeyyed Paşa, itihad-ı İslam faaliyetler kapsamında Habeşistan'da ve Afrika'da faaliyetlerde bulunmuştur. Bkz. Bostan, İdris, "Sâdık-el Müeyyed Paşa", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 399-400, İstanbul 2008.

⁵⁸⁵ Güney Afrika'da Cava'ya Başşehbender olarak görevlendirilen Galip Bey, Binbaşı Aziz Bey, Sultan Abdülaziz devrinde Cape Town'a gönderilen ve burada ilk Müslüman kız mektebi olan, Cape Town Osmanlı Kız Mektebini açan Ebubekir Efendi (ö.1297/1880), Ebubekir Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi Kimberley Mekteb-i Osmanî'sinde muallim olarak, diğer oğlu Nimetullah Efendi ise Ümit Burnu'ndaki Paarl şehrinde Nur-i Osmaniye caminde imam olarak itihad-ı islam faaliyetlerinde bulunmuştur. Bkz. Baktır, Mustafa - Eraslan, Cezmi, "Ebubekir Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 276-277, İstanbul 1996; Şimşirgil, *Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han*, s. 115-116.

⁵⁸⁶ Nusret Ali, çıkardığı Peyk-i İslam gazetesi ile II. Abdülhamid'in fikirlerinin doğrultusunda yayın yapmıştır. Aktif çalışmalarda bulunmuştur. Bkz. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 168-169.

⁵⁸⁷ Liverpool doğan Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Abdullah Quilliam (1856-1932) Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerde İslam dinini tanımıştır ve 1887'de Müslüman olmuştur. Abdullah adını alır ve aynı yıl Liverpool İslam Cemiyeti'ni kurmuştur. 1891 yılında II. Abdülhamid Han ile görüşmüştür. Çıkardığı yayımlarla İngiltere'de, Afrika'da, Avusturya'da İttihad-ı islam faaliyetlerinde bulunmuştur. Bkz. Çiftçi, Recai Muhammed, "Abdullah Quilliam", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK-I, ss. 11-13, İstanbul 2016; Şimşirgil, *Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han*, s. 117-120.

⁵⁸⁸ İngilizler' de Abdülhamid Han'ı devirmek, Osmanlı'yı ve İslam dünyasını parçalamak için misyonerlik faaliyetlerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. "Vehhabiliği", "*Hilafetin Kureysliği*",

ve duasını iletmişlerdir.⁵⁸⁹ Georgeon, *İttihâd-ı İslam* fikrini, “gerçekleşmese bile bu fikir sebebiyle Müslümanların birbirlerine çok yaklaştığı şeklinde” değerlendirmiştir.⁵⁹⁰

II. Abdülhamid Han’ın kendine özgü kurduğu yönetim sisteminin en önemli unsurlarından biri de Hazine-î Hâssa Nezareti’dir. Hazine-î Hâssa Nezareti⁵⁹¹ yeniden düzenlenerek⁵⁹² gelirleri arttırılmıştır. Bu idarenin gelirleri daha önce padişah, Harem-i Hümayun ve saltanat giderlerine aktarılırken Abdülhamid Han döneminde maliye hazinesi niteliği kazanmıştır. Olası işgal durumunda özel hukuk statüsü kazandırmak için stratejik öneme sahip değerli madenlerin bulunduğu araziler bu idareye bağlanmıştır.⁵⁹³ Osmanlı ülkesinin en stratejik bölgelerinin padişahın şahsi mülkü haline getirilmesi ile buradaki ıslah olmayan aşiretlerin kontrol altında tutulması sağlanmış, aşiretlerinin bağlılığının devam etmesi için hazineden harcamalar yapılmış, ihtiyaç sahiplerine her türlü yardımda bulunulmuştur: Şişli’deki Bulgar Hastanesinin ekmek ihtiyacı, Bağdat’taki Alevi dergâhının yemek ihtiyacı,⁵⁹⁴ Sivas’taki Şems-i Sivâsî Dergâhının onarımı, yoksul çocuklara dağıtılacak kitapların masrafları, öksüz çocukların sünnet masrafları, hasta insanların hizmetinde kullanılacak kupa arabanın masrafları,⁵⁹⁵ Şam’daki Şeyh Nablusi Camisinin onarımı⁵⁹⁶ ve benzer yardımlara örnektir. Ulu Hakan, 93 Harbi sırasında Kafkaslardan ve Balkanlardan gelen milyonlarca muhacir için Dolmabahçe ve Beylerbeyi Sarayları ile savaşta yaralanan askerler için Beylerbeyi ve Çırağan Saraylarının yapıları hastane olarak tahsis ederek saltanat yapılarını kullandırmış, onlarla yakından ilgilenerek giderleri Hazine-i Hassa Nezareti’nden karşılanmıştır. Saltanat kurumunun böyle sıkıntılı süreçte, perişan halde

Panarabizm’i çıkarmışlar ve desteklemişlerdir. Bkz. Şimşirgil, *Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han*, s. 181-182; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 175.

⁵⁸⁹ Mirliya Enver Paşa, Muhammed Ali, İmam Wang Horaen, Muallim Ali Rıza Efendi, Bursalı Hafız Hasan Efendi, Çin’de Halife Sultan Abdülhamid Han adına ittihad-ı İslam faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Şimşirgil, *Kayı-X Osmanlı Tarihi II. Abdülhamid Han*, s. 70-71; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 102.

⁵⁹⁰ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 266.

⁵⁹¹ Osmanlının klasik döneminde Ceyb-i Hümayun denen Tanzimat’tan sonra Hazine-i Hassa Nezareti, Sultan Abdülaziz döneminde kurulmuş olup padişahların gelir ve giderlerini idare eden bir teşkilattır. Bkz. Terzi, Arzu, “Hazîne-i Hâssa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, ss. 137-141, İstanbul 1998.

⁵⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH.İ), 58-7.

⁵⁹³ Sultan Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol arazilerini kendi mülkü adına tapulamış ve Hazine-i Hassa Nezareti adına kaydettirmiştir. Bu arazilerin yönetimi/işletilmesi için Emlak-ı Hümayun Komisyonu kurulmuştur. *Osmanlı Arşivlerinde Sultan II. Abdülhamid*, s. 139-140; Georgeon, *Son Sultan Abdülhamid*, s. 229.

⁵⁹⁴ Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 122.

⁵⁹⁵ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 230-232.

⁵⁹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH.İ), 82/69.

ortada kalanlara, cepheden nakledilen yaralı harp gazilerine verdiği destek onun halk nezdinde itibarını ve etkisini arttırmıştır.⁵⁹⁷

2.2. Şeyhülislamların Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkileri

Bu kısımda yazılı kaynakların kısıtlılığından dolayı imkanımız ölçüsünde şeyhülislamların devlet ricali ile olan ilişkileri ve Abdülhamid Han'ın yönetimi üzerindeki etkileri lokal olaylar şeklinde incelenmiştir. Çalışmada araştırmanın daha iyi anlaşılması için II. Abdülhamid döneminde görev yapan sadrazamların görevdeyken uğraştıkları genel meseleler, azledilme nedenleri ve hangi şeyhülislam ile çalıştıkları ile ilgili hazırladığımız tablonun incelenmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Tablo hazırlanırken İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* adlı eseri ile *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddeleri esas alınmıştır.

S.N	TARİH	SADRAZAM	DÖNEMLERİNDEKİ GENEL MESELELER	AZLEDİLME NEDENLERİ	ŞEYHÜLİSLAM
1	12 Mayıs 1876 19 Aralık 1876	Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa	Rusya ile Savaş Ortamı, Tersane Konferansı	II. Abdülhamid Han'ın Kendisine Güven Duymaması, Yaşlılığını ve Hastalığını İleri Sürmesi	Mayıs 1876 Hasan Hayrullah Efendi
2	19 Aralık 1876 5 Şubat 1877	Ahmed Şefik Midhat Paşa	Balkan Krizi, Tersane Konferansı, Kanûn-ı Esasi'nin ilan edilmesi, Rusya'nın iç işlerimize karışması.	Bağımsız Siyasi Üslubu, Kendi Saltanatını İlan Edeceği Şayiası, Sadrazamdan Çok Millete Karşı Sorumlu Başbakan Gibi Davranması, Padişahın Güven Duymaması.	Hasan Hayrullah Efendi
3	5 Şubat 1877 11 Ocak 1878	İbrahim Edhem Paşa	Osmanlı – Rus Harbi	Siyasi Meselelerin Çözümünde Yetersiz Kaldı. Ağır Baskılar Sonucu Azledildi.	Hasan Hayrullah Efendi 26 Temmuz 1877 Kara Halil Efendi
4	11 Ocak 1878 4 Şubat 1878	Ahmed Hamdi Paşa	Osmanlı - Rus Harbi	1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Kaybedilmesinin Etkisi,	Kara Halil Efendi

⁵⁹⁷ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, s. 107-108.

5	4 Şubat 1878 18 Nisan 1878	Ahmed Vefik Paşa	Osmanlı-Rus Harbinin Sonuçları, Meclis-i Mebusan'ın Muhalefeti, Meclisin Kapatılması, Ekonomik Kriz.	Veliht Şehzade Reşad Efendiye Tahta Çıkarma Tertibiyle İlgili Jurnalın Etkisi	Kara Halil Efendi 18 Nisan 1878'de Azledildi.
6	18 Nisan 1878 28 Mayıs 1878	Mehmed Sadık Paşa	Berlin Kongresi	Çırağan Vak'ası Olayının Tertipçileri Gibi Görünmesi, Sultan'a V. Murad'ı Kaldırılma Teklifinde Bulunması vb.	Ahmet Muhtar Molla Bey 18 Nisan 1878
7/2	28 Mayıs 1878 4 Haziran 1878	Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa	Kıbrıs'ın İngilizlere Devri Meselesi,	Sadık Paşayı Dâhiliye Nazırı Yapmak İstemesi Ali Suavi'nin Adamlarını Affettirme Çabası Üzerine II. Abdülhamid'in Endişelerinin Artması	Ahmet Muhtar Molla Bey
8	4 Haziran 1878 4 Aralık 1878	Mehmed Es'ad Safvet Paşa	Kıbrıs'ın İngiltere'ye Terki Meselesi Berlin Görüşmeleri ve Antlaşması	Dış Siyasette II. Abdülhamid ile Ters Düşmesi	Ahmet Muhtar Molla Bey 4 Aralık 1878 Tarihinde Azledildi.
9	4 Aralık 1878 29 Temmuz 1879	Tunuslu Hayreddin Paşa	Osmanlı-Rus Savaşının ve Berlin Antlaşmasının Çözümlememiş Meseleleri, Mısır Hıdivi'nin Azli Devletlerin Nüfuz Mücadeleleri Maliye Sorunları Devlet İdaresinin Reformu	Sadaretin Saraya Karşı Yetki ve Sorumluluklarını Güçlendirmek İstemesi, Meclisin Tekrar Toplanmasını İstemesi, Hükümetin Meclise Karşı Sorumlu Olduğu Bir Sistem Önermesi, Şeyhülislam İle İhtilafa Düşmesi, İngiliz Elçisi Layard'ın Baskıları ve 17 Temmuz 1879 Tarihli Layihası	Ahmed Esad Efendi 4 Aralık 1878
10	29 Temmuz 1879 18 Ekim 1879	Ahmed Ârifi Paşa	Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşmasının Ortaya Çıkardığı Yunan ve Karadağ Sınırı Meseleleri	Mahmud Nedim Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine Getirilmesine Karşı Çıkması	Ahmed Esad Efendi
11	18 Ekim 1879 9 Haziran 1880	Küçük Mehmed Said Paşa	Mali Konularda Hizmette Bulundu	II. Abdülhamid'in Devletlere Karşı İzlediği Siyaset	Ahmed Esad Efendi
12	9 Haziran 1880 - 12 Eylül 1880	Cenanizade Mehmed Kadri Paşa	Berlin Antlaşmasının Akabindeki Arnavutluk, Karadağ, Ermeni Meseleleri	Meclisi Mebusan'ın Tekrarda Açılmasını İstemesi, Hariciyedeki Siyasi Konularda Uyuşmadığından Dolayı	Ahmed Esad Efendi

13/2	12 Eylül 1880 2 Mayıs 1882	Küçük Mehmed Said Paşa	Karadağ Meselesi, Duyun-u Umumiye, Rusya'ya Ödenecek Savaş Tazminatı, Tunus Meselesi	Urabi Paşa Hadisesinde II. Abdülhamid'in Öngördüğü Tedbirlere Karşı Çıkması	Ahmed Esad Efendi
14	2 Mayıs 1882 12 Temmuz 1882	Abdurrahman Nureddin Paşa	Urabi Paşa Olayları	Urabi Paşa Olaylarını Durdurulamaması	Ahmed Esad Efendi
15/3	12 Temmuz 1882 30 Kasım 1882	Küçük Mehmed Said Paşa	Mısır Meslesi	Kanuni Esasiyi Değiştirme Komisyonunda İleri Sürdüğü Görüşlerden Dolayı Padişah ile Ters Düşmesi, Padişahı Zehirleyecek Tertibin İçerisinde Yer Aldığı Jurnal	Ahmed Esad Efendi
16/2	30 Kasım 1882 3 Aralık 1882	Ahmed Vefik Paşa		Padişahın Yetkilerinin Kısıtlanıp Hükümetin Yetkilerinin Arttırılmasını İstemesi, Said Paşa Hakkında Söyledi İddia Edilen Jurnallerin İftira Olması, Şeyhülislamın Meclise Girmesini Yasaklaması	Ahmed Esad Efendi
17/4	3 Aralık 1882 25 Eylül 1885	Küçük Mehmed Said Paşa	Hariciye Konuları ile Uğraştı	Şarkı Rumeli Meselesinde Olaylara Askeri Müdahale Edilmesini İsteyerek Padişah ile Ters Düşmesi, Devletlerin Baskılarını Önleme Düşüncesi	Ahmed Esad Efendi
18/1	25 Eylül 1885 4 Eylül 1891	Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa	Yeni Eğitim Kurumlarının Açılmasına Önem Vermesi, Azınlıkların Çıkardığı İsyenlar,	Şarki Rumeli meselesinin çözüm yolu konusunda farklı düşünülmesi	Ahmed Esad Efendi 17 Ocak 1889'da Vefat Etti. Ömer Lütfi Efendi 17 Ocak 1889
19/2	4 Eylül 1891 8 Haziran 1895	Ahmed Cevad Paşa	Ermeni Meseleleri, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Kışkırtmaları ve Ortaya Çıkan Sonuçlar.	Sadaret Makamının Yetkilerinin Genişletilmesini İstemesi	Mehmed Cemâleddin Efendi 4 Eylül 1891
20/5	8 Haziran 1895 1 Ekim 1895	Küçük Mehmed Said Paşa (4 Aralık 1895 De Oğluyla Birlikte İngiliz Sefaretine Sığınmıştır.)	Islahatlar Konusunda Avrupalı Devletlerin Ültime Varmesi, Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi	Ermenilerin İstanbul'da Çıkardığı Ayaklanmayı Erkenden Haber Alıp Önleyememesi	Mehmed Cemâleddin Efendi

21/2	1 Ekim 1895 7 Kasım 1895	Mehmed Kâmil Paşa (Sadarete Gelmesinde İngiliz Yanlısı Politika İzlemesi Etkilidir)	Ermeni İsyanları	Islahatlar Yapılmasını, Hükümetin Yetkilerinin ve Sorumluluğunun Arttırılmasının İstenmesi, Sarayın Hükümet İşlerine Müdahalede Bulunmamasını İstemesi, Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın Babıâli'deki Gelişmelerden Padişahı Haberdar II. Abdülhamid Han'ın Kuşkullanması,	Mehmed Cemâleddin Efendi
22	7 Kasım 1895 9 Kasım 1901	Halil Rıfat Paşa	Ermenilerin Çıkardığı Banka Olayı, Yunan Savaşı, Makedonya Hadiseleri, Girit'in Osmanlı İdaresinden Çıkışı, Lorando ve Tobi'nin Alacakları Meselesi,..vb.	Vefatı	Mehmed Cemâleddin Efendi
23/6	18 Kasım 1901 14 Ocak 1903	Küçük Mehmed Said Paşa	Mali Meseleler Rumeli'de Anarşi ve İşsizlik Avrupalı Devletleri'nin Anadolu ve Rumeli için Islahat Baskıları	Serasker Rıza Paşa'nın Kendisine Muhalefet Etmesi Üzerine İstifası.	Mehmed Cemâleddin Efendi
24	14 Ocak 1903 22 Temmuz 1908	Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa	Arnavutluk ve Makedonya Karışıklıkları, Sason İsyanı, Borçların Birleştirilmesi	Meşrutiyete ve Muhalefete Taraftar Olması	Mehmed Cemâleddin Efendi
25/7	22 Temmuz 1908 4 Ağustos 1908	Küçük Mehmed Said Paşa	II. Meşrutiyetin İlk Sadrazamı (II Abdülhamid'in Hal' Kararını Veren Meclisin Başkanlığını Yaptı.)	İttihat Ve Terakkinin Muhalefetinden Dolayı İstifa Etti.	Mehmed Cemâleddin Efendi

26/3	7 Ağustos 1908 14 Şubat 1909	Mehmed Kâmil Paşa	İttihat ve Terakki Cemiyetinin Muhalefeti, Hükümet İşlerine Karışması, Avcı Taburlarının İstanbul Dışına Çıkarmak İstemesi vb.	Meclisin güvensizlik kararı vermesi üzerine görevden çekildi.	Mehmed Cemâleddin Efendi 14 Şubat 1909 İsteği ile Görevi Bıraktı.
					Mehmed Ziyaeddin Efendi 14 Şubat 1909 1 Mayıs 1909
27	14 Şubat 1909 13 Nisan 1909	Hüseyin Hilmî Paşa	Avusturya İle Bosna- Hersek Üzerine Çıkan Anlaşmazlıklar İttihatçıları Nüfuzuna Geçirmeye Çalıştı, Muhafiflerle Uğraştı.	31 Mart İsyanının Patlak Vermesi Üzerine İstifasını Sundu. İsyancıların Tehlikesinden Kendini Korumak için Yusuf Rıza'nın Evinde Gizlendi. 27 Nisan'dan Sonra Ortaya Çıktı.	Mehmed Ziyaeddin Efendi
28	14 Nisan 1909 6 Mayıs 1909	Ahmed Tevfik Paşa		II. Abdülhamid Han'ın Tahtan İndirilmesi V. Mehmed Reşad'ın Tahta Cülûsu	Mehmed Ziyaeddin Efendi 1 Mayıs 1909 Azledildi.

2.2.1. Şeyhülislam İmâm-ı Sultanî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi'nin Yönetime Etkileri

Hasan Hayrullah Efendi, tarihte eşine az rastlanır olaylar zincirinin aktörlerindendir. Sultan Abdülaziz'in ve V. Murad'ın hal' edilmelerinde etkili olan iki fetva ile iki padişahın tahtan inmesine Sultan Abdülhamid Han'ın tahta cülûs etmesine sebep olan şeyhülislamdır. Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, çok genç yaşta Abdülmecid döneminde sarayda ikinci imam olarak göreve başladı. 27 yaşında Sultan Abdülaziz'in birinci imamlığına getirildi. Sultan Abdülaziz'in yurt içi ve yurt dışı gezilerinde mahiyetinde bulundu.

Hasan Hayrullah Efendiyle ilgili Hüseyin Atıf Bey hatıratında, “Şehzade Abdülaziz Efendimiz, Beşiktaş tarafında Kızlar Ağası Dairesi'nde bulunan haznesine geldiğinde Hayrullah Efendi etrafı gezerek gözettiğinden, Şehzade Abdülaziz teşrif ederken ellerini havaya kaldırarak, ‘Ne vakit Efendimizin cülûsunu göreceğiz?’ diye dua eder ve Sultan Abdülmecid döneminin sona ermesi temennisinde bulunduğunu”

anlatır.⁵⁹⁸ Bu olay Hasan Hayrullah Efendi'nin nasıl bir karakter yapısına sahip olduğu hakkında ipucu vermektedir.

Hasan Hayrullah Efendi'nin ilk defa şeyhülislam olduğu Sultan Abdülaziz dönemindeki makamdan azline, sadrazam ve serasker olan Hüseyin Avni Paşa (ö.1876) ile aralarındaki anlaşmazlık sebep oldu. Meclis-i Vükelâ'da Bank-ı Osmânî'nin sahip olduğu imtiyazlarının genişletilmesine ve süresinin uzatılmasına muhalefet etmesi üzerine sadrazamla arası açıldı.⁵⁹⁹ 23 Haziran 1874 yılında Basîret gazetesinde Sultan Abdülaziz Han'ın tahta çıkışının 13. yılı için kaleme alınan yazıda; Abdülaziz Han'ın tahta çıkışının “*Kadir Gecesine*” benzetilmesi üzerine şeyhülislam bu yazıya şiddetle karşı çıkarak metni kaleme alan kişinin cezalandırılmasını isteyen bir yazıyı Bâbü'lî'ye yazdı. Akabinde gazete kapatıldı. Sadrazam bu durumu fırsata çevirerek, padişahın vasıflarının tanımlanmasına şeyhülislam tarafından yasak getirilmek isteniyor şayiasını çıkarttı. Hadisenin Mabeynci Fevzi Bey tarafından padişaha ulaştırılması üzerine Hasan Hayrullah Efendi 42 gün sonra şeyhülisamlıktan azledildi.⁶⁰⁰ Memduh Paşa (ö.1925) hatıratında, bu durumun neticesinde Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi daha önce birçok kez iyiliğini gördüğü Abdülaziz'e kin beslemeye ve Abdülaziz'e muhalif olanlarla bir araya gelmeye başladığını belirtir.⁶⁰¹

10 Mayıs 1876 tarihinde Midhat Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın kışkırtmaları ile sayıları üç-dört bin civarında olan ulemâ ve yüksek medrese öğrencileri Fatih Camii avlusunda ayaklandı. Göstericiler sadrazamın ve şeyhülislamın azledilmesini isteyerek geceleri sokaklarda geçirdi. Olayların ertesinde 12 Mayıs Cuma günü, Cuma namazına müteakip Yıldız Sarayı'na gelen Sultan Abdülaziz Han, saraya Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa'yı, Hüseyin Avni Paşa'yı, Hasan Hayrullah Efendi'yi ve Serasker Abdi (Abdülkerim Nadir) Paşa'yı (ö.1883) çağırdı. Sultan, Mehmed Rüşdi Paşa'ya “*Seni halk istediği için görevlendirdim.*”⁶⁰² diyerek sadrazam tayin etti.

⁵⁹⁸ İbnülemin, Mahmud Kemal, *Hatırat-ı Arif*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, XV/7, İstanbul 1341, s. 44.

⁵⁹⁹ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 496; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s.nşr. Hayati Develi, Nehir Yayınları, 1990, s. 103-104; Akgündüz, “Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri”, 273.

⁶⁰⁰ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 496, Akkurt, İbrahim, *Hasan Hayrullah Efendi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 39-40; İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

⁶⁰¹ Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 104.

⁶⁰² Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 254-255; Komisyon, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, Güven Basımevi, İstanbul 1972, s. 3203-3206; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 15; Saydam, Abdullah, “Mütercim Rüşdi Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 202, ss. 202-203, İstanbul 2006.

Serasker Abdi Paşa'ya da “*Serdarlık*” unvanı verilerek Rumeli'ye ordu ile birlikte gitmesi istendi. Hüseyin Avni Paşa seraskerlik makamına atandı. Mütercim Rüşdi Paşa'nın tensibi ile şeyhülislamlik makamına Hasan Hayrullah Efendi tayin edildi. Mehmed Memdûh Paşa, Başkâtip Âtîf Bey'den işittiğine göre Sultan Abdülaziz, Âtîf Bey'e şöyle demiştir: “*Hayrullah Efendi bizim dairede iken ona müfsit imam derler idi. Rüşdi Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislâm nasbeyledik. Allah vire bir halt itmeseydi.*”⁶⁰³

Dönemin devlet adamları, devleti içerisinde bulunduğu sorunlardan kurtarmak için sadece sadaret makamında değişiklik yapılmasının yeterli olmadığını, devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaracak reformların yapılmasının önündeki en önemli engeli bizzat padişahın oluşturduğunu düşünmeye başladı. Kısa bir süre içerisinde Veliaht Şehzade Murad Efendi ile temas kuruldu ve ondan meşrutî bir idare teşkiline engel olmayacağına dair söz alındı. Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin başını çektiği “*erkân-ı hal*”⁶⁰⁴ Sultan Abdülaziz'i saltanat makamından indirmek için harekete geçtiler.⁶⁰⁵ Bu süreç içerisinde Sultan Abdülaziz'i oyalama ve plandan haberdar olmasını önleme görevi Mütercim Rüşdi Paşa ile Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye verildi.⁶⁰⁶ Sultan Abdülaziz'in Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey'i Bâb-ı Meşihat'a göndererek ulema sınıfını tehdit etmesi, şeyhülislamı endişelendirdi.⁶⁰⁷ Şeyhülislamın olayı

⁶⁰³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 257; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 75-76; Komisyon, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, s. 3210; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 15; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, s. 44-46; Durdu, Mustafa, *Mütercim Rüşdi Paşa* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 104.

⁶⁰⁴ Bunlar daha önce birbirleri ile çatışma halinde iken çıkarları ve ikballeri gereği bir araya gelip Sultan Abdülaziz Han'ın düşmanlığında ittifak etmiş muhalif zümreye verilen isimdir. Erkân-ı erbea veya erkân-ı müttetika'da denilmektedir. Bunlar Rüşdi Paşa, Mithad Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Hasan Hayrullah Efendi dir. Avni Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen Rüşdi Paşa'nın tensibi ile Hasan Hayrullah Efendi'nin şeyhülislam yapılmasındaki gaye, Sultan Abdülaziz'e yapılacak bir darbede, darbenin meşruiyetini sağlamaktır. Bu sebeple Hasan Hayrullah Efendi, Erkân-ı Erbea'ya dâhil edilmiştir. Bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 255; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 98; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 29; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, 62.

⁶⁰⁵ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 508; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, s. 436; Engin, *Bir Devrin Son Sultani II. Abdülhamid*, s. 21; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, 62; Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, 183; Çetinsaya – Buzpınar, “Midhat Paşa”, 8-9.

⁶⁰⁶ Durdu, *Mütercim Rüşdi Paşa*, 97.

⁶⁰⁷ Başmâbeynci Hafız Mehmed Bey'i Bâb-ı Meşihat'a ilmiye sınıfının ileri gelenlerine Padişah'ın, “Devletin gücünü ve kutsal haklarını korumak için benzeri görülmemiş zırhlı bir donanma yaptırdım. Kara ordularının takviyesi için yeni icad top, tüfek ve mühimmat aldırđım. Emelim halkın huzurunu devam ettirip ülkenin bayındırlığını sağlamak olduğu halde bazı ulemanın dedikoduya yeltenmesi cezaya lâyık olduğu halde bu defa bağışlandılar. Lâkin tekrar bu işe kalkışarlarsa, düşmanlar için hazırlattığım silahları onların üzerinde kullanırım.” sözlerini bildirir. Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 77-78.

Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'ya bildirmesi üzerine sadrazam, bütün ulema adına padişahın güvenini ve merhametini sağlayacak, içerisinde sadakat yemini içeren bir yazı kaleme alınmasını emretti. Meclis-i Vukelâ'da hazırlanan içerisinde özür, güven, bağışlanma ve sadık olunacağına dair yeminler telkin eden yazı Bâb-ı Meşihat'ta hazırlanmış gibi mühürlenerek kazasker, müderris ve ulemanın ileri gelenlerince padişaha sunuldu.⁶⁰⁸ Erkân-ı erbea, Sultan Abdülaziz'i tahtan indirmek için planlarını uygulamaya koyduklarında hal' fetvası Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi adına Fetva Emini Kara Halil Efendi tarafından kaleme alındı.⁶⁰⁹ "Çürük hal' fetvası" olarak nitelendirilen hal' fetvasında⁶¹⁰ Sultan Abdülaziz ile ilgili şuursuz, cinnet hali, siyasi cehalet içerisinde olduğu, umur-u diniyyeyi ihlal ettiği, milletin mülkünü israf ettiği gibi muğlak, ağır ve asılsız iddialarda bulunulmuştur.⁶¹¹ Belirtilen bu gerekçelerle Sultan Abdülaziz Han 47 yaşında, 29 Mayıs'ı 30 Mayıs'a bağlayan gece sabaha doğru 1876 yılında hal' edilmiştir.⁶¹²

Fetva Sureti

Emirü'l-mü'minin olan zeyd muhtelü's-şuûr ve umûr-ı siyasiyeden bî-behre olub, emvâl-i miriyyeyi mülk ü milletin tâkat ü tahammül edemeyeceği mertebe-i masârîf-ı nefsânîyyesine sarf ve umur-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ve teşvîş ve mülk ü milleti tahrîb idüb, bekâsı mülk-ü millet hakkında muzır olsa hal' i lazım olur mu?

El cevab: Allahü Teâla Âlem OLUR.

*Ketebehu'l-Fakîr Hasan Hayrullah Ufiye Anhu*⁶¹³

⁶⁰⁸ Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 77-78; Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 39-40.

⁶⁰⁹ Abdurrahman Şeref Efendi hal' fetvası ile ilgili olarak, "Hasan Hayrullah Efendi ilmi yetersizliğinden dolayı hal' fetvasını Bağdat ulemasından olup Meclisi Maarif üyeliğinde bulunan Fasih Efendi ile görüşerek hazırlandığı ve Fetva Emini Kara Halil Efendi tarafından kaleme alındığı belgelere dayanmaktadır." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 248.

⁶¹⁰ Armaoğlu, Avni Paşa'nın baskısı ile şeyhülislam'ın hal' fetvası yazdığını iddia eder. Ancak son dönemde yapılan araştırmalar neticesinde Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin erkân-ı hal içerisinde yer aldığı kesinleşmiştir. Bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 504.

⁶¹¹ Erkân-ı Hal' in en önemli isimlerinden Mithad Paşa daha sonra Taif'e yazdığı hatıratında Sultan Abdülaziz'den bahsederken; her şekilde hakkında saygı ve hürmet duyulması gereken kişi olarak niteler. Yine Sultan Abdülaziz'in kendi el yazısı ile Sultan Murad'a yazdığı yazı onun şuursuz ve cinnet halinde olmadığını ortaya koymaktadır. Bkz. Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret* s. 189-191; Yine Midhat Paşa *Mirat-ı Hakikat* adlı hatıralarında Sultan Abdülaziz'le ilgili olarak; Zeki ve akıllı bir zat olmasıyla mülkün ve devlet tebaasının eski zamanlardaki gibi idaresinin mümkün olmayacağını bilmez değil dedikten sonra halkın bir kısmının padişahın bu yoldaki niyet ve çalışmalarını desteklediğini belirtir. Bkz. Midhat Paşa, *Mirat-ı Hayret*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 27

⁶¹² Mahmud Celaledin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, s. 107; Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 1-3; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 260-261.

⁶¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 21-28.

Danışmend, Topkapı Sarayı'nda ikamete mecbur edilen Sultan Abdülaziz'in, Feriye Sarayı'nda ikamet etmek istemesiyle ilgili bizzat kaleme alıp Sultan Murad'a yazdığı mektup⁶¹⁴ ile daha sonra dönemin gazetelerine yansıyan mektubun içeriğindeki düzgünlük ve mantıklılık, Hasan Hayrullah Efendi'nin aktif rol oynamasıyla Bab-ı Fetva makamının “*Sultan Abdülaziz'in ölümünün intihar mı yoksa cinayet mi?*” olduğuyla ilgili düzenlediği raporlarda⁶¹⁵ Sultan'ın hal'inde sonra şuurunun halel geldiğinden bahsetmesi, söz konusu gerekçeleri mesnetsiz bıraktığını ve dönemin ileri gelenlerinin şeyhülislâmı fetvası dolayısıyla suçladıklarını ifade etmiştir.⁶¹⁶

Görüldüğü üzere ortam ve gerekçeler hazırlandığında bir padişahı saltanattan indirmenin meşru yolu şeyhülislamın hal' fetvasından geçmektedir. Bu hal' fetvasını meşihat makamından almanın yolu ise şeyhülislamın tertipçilerin yanında yer almasına veya tertipçilerin şeyhülislamın üzerine yapacakları kuvvetli baskı ve tehdide bağlıdır.

36 yaşında padişah olan Sultan V. Murad'ın 93 günlük saltanat süresi Osmanlı tarihindeki en kısa saltanat süresidir. Biat merasimine Topkapı Sarayı'ndaki tarihi tahtın getirilmesi mümkün olmadığı için Sultan Murad'a atalarının tahtına oturmak hiç nasip olmamıştır. Biat merasiminin olduğu gün Erkân-ı Erbea, Sultan Murad'ın üzerindeki hiddet halinden endişe ederek üç gece sarayda kalmıştır.⁶¹⁷ Saray erkânının içerisinde yaşadığı psiko-sosyal durum, Sultan Abdülaziz'in hal'ine ve ölümüne şahitliği V. Murad'da kısa süre içerisinde tecennün (şuursuz)⁶¹⁸ davranışların ortaya çıkmasına neden olmuştur. V. Murad, saray erkânı tarafından Yıldız Sarayı'na nakledildi ve kimselerle görüştürülmedi. Eyüp Sultan'da yapılması gereken kılıç kuşanma merasimi hiç yapılmadı. İngiliz elçisinin tensibiyle Viyana'dan Doktor Lidersdorf'a muayene

⁶¹⁴ Sultan Abdülaziz'in yazdığı mektupla ilgili olarak Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar (Y. PRK. NMH), 1-1; Komisyon, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3228-3229; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, 79-80.

⁶¹⁵ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE); Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 100-103; Öztuna Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, ts. Ankara, s. 113-114; İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

⁶¹⁶ Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 260-261.

⁶¹⁷ Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 190.

⁶¹⁸ Ayasofya Caminde, Cuma selamlığında cami merdivenlerinden çıkarken inmek, Yıldız Sarayında kendini havuza atmak, ata ters binmek, kan istemem padişahlık istemem, demesi, üniformalarıyla üniformasıyla yatağa girmesi, huzuruna çıkan devlet erkânını kucaklayıp öpmesi... vb. dir. Bkz. Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 279; Komisyon, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3266-3267; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 189.

ettirildi. Ancak muayenenin neticesinden Sultan V. Murad'ın durumunun iyileşmesinin çok zayıf olduğu belirtildi.⁶¹⁹

Abdülhamid Han'ın saltanatına giden yolda en önemli unsur Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi olmuştur. Sultan Murad'ın hastalığı, doktorların çabalarına rağmen hafiflememiştir. Padişah kendisine malik olamadığı için de 86 gündür devletin Saltanat Naibliği gayri resmi ve gayri mesul bir şekilde Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa'nın elinde kalmıştır. Durum her ne kadar halktan gizlenmek istenmişse de aşikâr olmuştur. Ulemâ bu durumda ülkede Cuma namazının kılınmasının sıhhatini tartışma konusu yapmıştır. Sultan Murad'ın iyileşme ümidinin kalmaması, intihara varan teşebbüsleri, devletin içerisinde bulunduğu buhran, yaklaşan Ramazan ayı, meşrutiyet taraftarlarının meşrutiyeti ilan ettirememesi padişahın hal'i konusunda Vükelâ arasında "*Saltanat değişikliği hususu zaruri bir iştir.*" denilerek uzlaşma sağlanmıştır. Bunun üzerine Sadrazam Rüşdi Paşa ve Midhat Paşa, Veliaht Abdülhamid Efendi ile Maslak çiftliğinde bir görüşme yaptılar. Atıf Hüseyin Bey, "Abdülhamid'den naklen" şunları söylemektedir: "*Midhat Paşa ile Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa, birader Sultan Murad'ın hastalığı üzerine bana geldiler. İlk defa onlarla Maslak'ta mülâki oldum. Orada, benden hükümet şekli meşrûtiyet mi yoksa istibdat mı, hangisini tercih edersin? diye sordular. Ben de cevaben, bir gemi kaptanı, gemiye kumanda ettiği zaman nasıl ki icâb-ı hâle göre kumanda ederse ben de kumanda mevkiine gelince selâmet-i memleket hangi sûret-i idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idareyi hayırlı görüyorsam onu ihtiyar ederim. İlâveten şunu da söyleyeyim ki benim şimdiki kanaatim ve teyakkuzum şekl-i meşrû'-ı meşrûttadır.*"⁶²⁰ Bu görüşmede Abdülhamid Han Midhat Paşa'ya kol düğmelerini hediye etmiştir. Veliaht Abdülhamid'in cülûsu ile ilgili kesin bir karara varmak amacıyla cülûstan altı gün önce Sadrazam Rüşdi ve Midhat Paşalar ile Uryânîzâde Es'ad, Seyfuddin, Ahmed Hilmi ve Fetva Emini Amasyalı Kara Halil Efendiler, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki sahil hanesinde toplanmışlar ve konuyu etraflıca müzakere etmişlerdir. Neticede Veliaht Abdülhamid'in cülûsuna karar verilmiştir.⁶²¹ Artık V. Murad'ın "*cünûn-ı mutbik*"⁶²² ile mecnun olduğu

⁶¹⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 279; Georgeon *Sultan Abdülhamid*, s. 68-69; Küçük, Cevdet, "Murad V", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 184-185, İstanbul 2006.

⁶²⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 215; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 283-284; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 25.

⁶²¹ Mahmud Celaledin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 159-161; Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 130; Durdu, *Mütercim Rüşdi Paşa*, 71; Yaşaroğlu, Hasan, "Osmanlı'da Bir Darbe: Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Yıldız Mahkemesi", *Turkish Studies*, 1/11, s. 207, ss. 197-216, Ankara 2016.

ve imâmet (hilâfet) görevini yerine getiremediği” gerekçesiyle sıra saltanattaki padişahın tahttan indirilmesine neden olacak hal‘ fetvasına gelmiştir.⁶²³

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz’in hal‘inden sonra Sultan V. Murad’ın hal‘i için şöyle bir fetva vermiştir:

Fetva Sureti

İmam-ül Müslimin cünûn-i mutbık ile mecnun olmağla imametden maksud fevtolsa uhdesinden akd-i imamet munhall olur mu? Beyan buyrula.

El-cevab: Allah-u-a’lem olur.

Ketebehu-l-fakir

Hasan Hayrullah ufiye-anhu

Sadrazamın emri ile

II. Abdülhamid Han’ı Topkapı Sarayı’na getirmekle vazifeli olan Damad Mahmud Paşa belirtilen zamanda Abdülhamid’i Topkapı Sarayı’na getirdi. Sadrazam, şeyhülislam ve Midhat Paşa, padişahın bulunduğu Hırka-i Saadet odasına geçerek umumun ittifakı ile tahta cülûsuna karar verildiğini söylenerek fetvayı Abdülhamid’e verdiler. Akabinde Abdülhamid Han için biat töreni yapıldı.⁶²⁴ Çoğu kişi tarafından uzak olan ihtimal, şartların değişmesi ile yakın hale geldi ve gözlerden uzak olan Şehzade Abdülhamid Han, Osmanlı Devleti’nin 34. padişahı oldu.

Sultan Abdülhamid Han’a “Gazi” unvanı veren fetvayı Hasan Hayrullah Efendi vermiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının başlarında Abdülhamid Han’a “Gazi” unvanı “*cihat için savaşa giden askerlerin teçhizine katkılarda bulunduğu için*” verilmiştir. 15 Mayıs 1877’de Sohum Kalesi’nin Rus işgalinden kurtarılması üzerine Meclis-i Mebûsân, 21 Mayıs’ta Abdülhamid Han’a “Gazi” unvanı verilmesini oybirliğiyle kabul etmiştir. Fetva sureti şu şekildedir:

⁶²² Cünûn-ı mutbık (daimi cinnet hali) bu ifadeyi Veliahd Şehzade Abdülhamid Han’ın koydurduğu söylenilir. Bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 284; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, 90; İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

⁶²³ Memduh Paşa, Sultan V. Murad’ın hal‘ fetvasının iki nüsha olduğunu, nüshaların birinde cünûn-î mutbık, diğerinde ise hafif bir tabir ifadesi kullanıldığını bunlardan cünü-î mutbık ifadesinin geçtiği fetva padişah tarafından saklanmıştı der. Bkz. Mehmed Memduh Paşa, *Mir’ât-ı Şuûnât*, s. 116-117.

⁶²⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 162; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, I, s. 309; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XII, s. 14; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 70.

Yeryüzünün halîfesi olan (Allah onun hilâfetini kıyamete kadar devam ettirsin) Sultan Abdülhamid efendimiz hazretlerinin bu defa şer'ân vukû' bulan Sefer-i Hümâyûn'larında ihlâs ile teşhîz edip gönderdikleri İslâm ordusu, din düşmanı olan bir milletle Allah'ın dinini yaymak niyetiyle muhârebe ve cihâd ettiklerinden "Allah yolunda bir gaziler ordusu teşhîz eden kimse, gazi olur", hadîs-i şerîfince efendimiz hazretlerinin Şer'ân gazi olduğu anlaşıldığından, bütün fermanlarda, meclislerde ve minberlerde, bilhassa hutbelerde "gazi" unvanıyla anılmaları şer'ân uygun olur mu?

- El-cevâb: Olur. Hasan Hayrullah (Şeyhülislâm)''⁶²⁵

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Abdülhamid Han'ın *İttihad-ı İslam* siyasetinde rol almıştır. 93 Harbinin başladığı sıralarda Orta Asya, Kafkasya ve Afganistan'daki bölgelerde Rusya'ya karşı İslam birliği oluşturulmak istemiş, bu amaçla bu bölgelerle yazışmalar yapılarak buralara heyetler gönderilmiştir. Bu bölgelerden İstanbul'a gelen heyetlerle yapılan görüşmelerde Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'de yer almıştır.⁶²⁶ 93 Harbi devam ettiği sırada Abdülhamid Han, Tunus'tan askeri birlik göndermesini istedi. Tunus'un ileri gelenlerinin bulunduğu mecliste padişahın fermanı ve şeyhülislamın cihad fetvası okunmuştur.⁶²⁷ Mart 1877'de Abdülhamid Han kendi el yazısı ile Fas Sultan'ına, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'de Fas Reisü'l-Ulemâlığına, Seyyid İbrahim es-Senusi aracılığı ile mektup göndermiştir. Fas Sultanı'ndan olumlu karşılık alınmıştır ve Fas Sultanı, "*Osmanlı Devleti'ni İslam âleminin öncüsü olarak gördüğünü*" ifade etmiştir.⁶²⁸ Abdülhamid Han saltanatının ilk yıllarından itibaren İttihâd-ı İslâm siyasetine önem vererek Müslüman yöneticileri ve halkaları birlik olmaya çağırarak faaliyetlerde bulunmuştur.

Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz Han'ın ve V. Murad'ın hal' tertibi içerisinde yer alması, Asâkir-i Milli'ye adıyla Bâb-ı Meşihât'te ilmiyye mensuplarıyla milli bir ordu kurma projesi, Sultan Abdülhamid Han'ın kendisine güven duymamasına neden olmuştur.⁶²⁹ Hasan Hayrullah Efendi 26 Temmuz 1877'de şeyhülislamlıktan

⁶²⁵ Mahmud Celaledin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, s. 381; Yılmaz Coşkun, "II. Abdülhamid'in "Gazi" Sultan Olması", *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, s. 275, İstanbul 2011.

⁶²⁶ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 115-22.

⁶²⁷ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 136-137.

⁶²⁸ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 138-141.

⁶²⁹ Sultan Abdülhamid Han, Fransa'daki komin askerlerine benzettiği ve kendi zararına hareket edileceği fikri ile bu askeri oluşumu ortadan kaldırmıştır. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 208; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 355-356.

azledilmiştir. Abdülhamid Han, Hasan Hayrullah Efendi'yi azlettikten bir süre daha gözaltında tutmak için huzurunda yapılan istişare toplantılarına çağırmıştır. Hasan Hayrullah Efendi daha sonra kendi isteği ile 1878 yılında *şeyhülhareme* olarak Medine'ye tayin olunmuştur.⁶³⁰

Altunsu, Kur'an-ı Kerim-i güzel okumasıyla meşhur, ilmi açıdan eksik olan Hasan Hayrullah Efendi'nin sarayda padişahı eğlendirmek için taklitler ve maskaralıklar yapmasından dolayı kendisine “*Müfsid İmam*” sanı verildiğini bildirir.⁶³¹ Mahmud Celaleddin Paşa, Hasan Hayrullah Efendi'yi *Mirat-ı Hakikat*'inde mukallitlikler ve dedikodularla yükselmiş, âlim görünüşlü cesur bir cahil olarak nitelemektedir.⁶³² Cevdet Paşa, *Maru'zat*'ında Hasan Hayrullah Efendi'yi Abdülaziz Han'a ihanet etmekle sonra onu yalancı ve “*Şerru'llah*” olarak telkib eder.⁶³³ Nusret Paşa layihasında Hasan Hayrullah Efendi'den “*Hele ocaklara bir akce dikmeyen Hayrullah Efendi meziyet-i insaniyeden beri bir şahıs*” olarak tanımlamaktadır ve devamında şeyhülislamdan şu şekilde söz eder: “*Yolsuz ve kaidesiz ve emeksiz yetiştirilen, iltifat edilen ve tecrübe edilmeden mevki-i iktidara getirilen adamlardan bu türlü hıyanet ve cinayet çokça gerçekleşmiştir.*”⁶³⁴

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin, 10 ay 26 gün süren meşihatında Sultan'ın siyasetine uygun hareket ederek Abdülhamid Han'ın dikkatini ve şüphelerini çekecek çalışmalardan uzak durdu. Midhat Paşa'nın sadareten azledilip sürgüne gönderilmesi şeyhülislamın aktif bir siyaset izlemesinin önüne geçtiğini düşünüyoruz. Sultan Abdülhamid Han, amcası Sultan Abdülaziz Han 'ın ve ağabeyi V. Murad'ın hal' edilmelerinde rol alan darbeci taifeyi çok yakından biliyordu ve bu kişilere güvenmiyordu. Muhtemelen kendi ikbal ve çıkarları için devleti her türlü maceranın içerisine sokmaktan geri kalmayacaklarına inanıyordu. Bu sebeplerden olması gerek Abdülhamid Han, Hasan Hayrullah Efendi'den “*Şerru'llah*” diye bahsetmiştir.⁶³⁵ Genç yaşta imâm-ı sultânî olup sarayda görev yapan, padişahlarla doğrudan ilişki kurabilen bir din adamının ikbalinin peşinde attığı riskli adımlar hayatının hiçte istenilmeyen bir şekilde sona ermesine neden oldu: Taif'te sürgün ve hapis hayatında vefat etti.

⁶³⁰ *İlmiye Salnâmesi*, s. 606-607; Altunsu *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 208; İpşirli, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, 75.

⁶³¹ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 208

⁶³² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, s. 146.

⁶³³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 234

⁶³⁴ Oğuz, II. *Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar*, s. 129.

⁶³⁵ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 349.

2.2.2. Şeyhülislam Amasyalı Hacı Kara Halil Efendi'nin Yönetime Etkileri

Kara Halil Efendi, Sultan Abdülaziz döneminde fetva emini olarak görev yapmıştır. Fetva eminliği yaptığı dönemde iç siyasetteki hareketlilik nedeniyle idari ve siyasi toplantılara katılmış önemli kararların alınmasında rol oynamıştır.⁶³⁶ Cevdet Paşa *Ma'rûzât*'ında Kara Halil Efendi'yi şu şekilde anlatmıştır: “*Umûr-ı hariciyeden asla anlamayan, çocuk gibi her şeye inanan, temiz kalpli bir kişi, ayrıca ileri gelen devlet adamlarının kendisini yalan sözlerle kandıracağı aklına gelmezdi.*”⁶³⁷

Midhat Paşa, Abdülaziz Han'ın hal'î öncesi Kara Halil Efendi ile konağında yaptığı görüşmede, Midhat Paşa'nın, “*Padişahın milleti ve devletin mülkünü tahrip ve devletin hazinesini israf ettiğini belirtip milletin durumunun ıslahı için hal' caiz olur mu?*” sorusuna Kara Halil Efendi, “*Bu emri hayra çarşaf kadar fetva vereceğini*” ifade etmiştir.⁶³⁸ Cevdet Paşa *Maruzât* isimli eserinde *Midhat Paşa'nın isteği üzerine*, Mâbeyinci Fahri Bey ise *İbretnûmâ* adlı eserinde Mütercim Rüşdü, Midhat ve Hüseyin Avni Paşaların Halil Efendi'den hal' fetvası istediklerini, Kara Halil Efendi'nin de, “*Pek münasip olur!*” diyerek hal' fetvasını hazırlayıp fetvayı, Saray-ı Hümayun'da bulunan Hasan Hayrullah Efendi'ye akşam ile yatsı vakitleri arasında gönderdiğini ifade etmiştir.⁶³⁹

Kara Halil Efendi 8 Haziran 1876 tarihinde ileri gelen devlet adamlarından Bâb-ı Fetvâ'da teşkil eden meşveret meclisinde yapılan meşrutiyet tartışmalarında yer almıştır. Midhat Paşa, Kânûn-ı Esâsî'yi meydana getirerek sarayın nüfuzunu kırıp Bâbîâli'yi güçlü kılacak kararlar alınmasını istiyordu. Midhat Paşa, meclisteki tartışmalar esnasında niyetini açığa çıkarıp *Divan-ı Memleket* isminde umumi bir meclis kurulmasını ve Süleyman Paşa'nın tercüme ettiği Fransız Anayasa'sının okunmasını ister. Fetva Emni Kara Halil Efendi: “*Öyle meclise lüzum yoktur, şer'i hükümlerle yönetilmek hakkımızda hayırlıdır.*” diyerek tavır koyduktan sonra devlet işlerinde istifta edilmek üzere fetvahanede ilmi bir heyetin teşkilini talep etmiştir.⁶⁴⁰

⁶³⁶ İpşirli, “Kara Halil Efendi”, 361.

⁶³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 230.

⁶³⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 258; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 230; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, s. 161; İbnülemin, “Sultan Abdülaziz'e dair”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XV, 19, ss. 177-195, s. 188, İstanbul 1925; Akkurt, *Hasan Hayrullah Efendi*, s. 63.

⁶³⁹ Ahmed Cevdet Paşa *Ma'rûzât*, s. 230; Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 125.

⁶⁴⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, s. 187-188; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, s. 280.

V. Murad'ın hal' edilmesinden önce Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin sahilhânesinde bir araya gelen ve Abdülhamid'in cülûsuna karar veren özel meclise⁶⁴¹ fetva emini olarak katıldı.⁶⁴² 31 Ağustos 1876 tarihinde Sultan Murad'ın mecliste okunan hal' fetvasını Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin eline vermesiyle, Fetva Emmini Kara Halil Efendi okumuştur.⁶⁴³

II. Abdülhamid Han, Kânûn-ı Esâsî'nin tahkikatı için Midhat Paşa başkanlığında devlet ricalinden ve ulemâdan kanunlara vakıf bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyon çalışmalarını belirli zamanlarda gündüzleri Bâbîâli'de, akşamları ise meclisin ileri gelenlerinin konaklarında yapmıştır. Komisyon üyeleri içerisinde Kara Halil Efendi'de yer almıştır. Komisyon müzakerelerinde hararetli tartışmaların yaşandığı, sıkça karşı karşıya gelen Midhat Paşa'nın ve Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği iki grup vardı. O dönem Fetva Emmini ve Mecelle azası olan Kara Halil Efendi meclis görüşmelerinde meşrutiyet taraftarlarına karşı görüşlerini beyan etmiştir, özellikle mecliste gayrimüslimlerin üye olacağı bir şura meclisinin uygun olmayacağı fikrini savunmuştur.⁶⁴⁴ Meclis-i Mebusan'ın açılmasına lüzum olmadığını savunan Kara Halil Efendi, şeyhülislam iken Sadrazam Ahmet Vefik Paşa ile birlikte Meclis-i Mebusan'ın feshi için yazılan 10 Sefer 1295 (1879) tarihli mazbataya imza atmaktan çekinmemiştir.⁶⁴⁵

II. Abdülhamid Han döneminde Osmanlı-Rus harbi devam ederken *Şıpka hadisesinden*⁶⁴⁶ sonra 1878 Ocak ayında Meclisi Vükelâ'da savaşın akıbetiyle ilgili görüşmeler yapılırken bazı vekiller Rusya ile antlaşma yoluna gidilmesini diğer vekiller ise ne olursa olsun Rusya'ya karşı Osmanlı topraklarının sonuna kadar müdafaa edilmesini istemiştir. Vükela Meclisi'nde Şeyhülislâm Kara Halil Efendi, müdafaa'nın devam edilmesinin şart olduğunu âyet-i kerîme ve hadîs-i şeriflerle delillendiren konuşmasını yapmıştır. Onun bu konuşmasını Dâhiliye Nâzırı Ahmed Hamdi Paşa;

⁶⁴¹ Bu özel mecliste; Sadrazam Rüşdi Paşa, Midhat Paşa, Sudurdan Uraynizade Esad, Seyfüddin ve Ahmet Hilmi ve Fetva Emmini Kara Halil Efendi. Bkn; Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 130.

⁶⁴² Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 130.

⁶⁴³ Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 116.

⁶⁴⁴ İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve İkinci Abdülhamid*, s. 6-7; Kaya, Kılıç Selda, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, 4, s. 566, ss. 557-633, Ankara 1993; Hanioglu, "Meşrutiyet", 390.

⁶⁴⁵ Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, II, s. 677-678; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 211.

⁶⁴⁶ Şıpka geçidi, Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan ve Balkan Dağları üzerindeki bir geçittir. Temmuz 1877- Ocak 1878 arasında yapılan muharebelerde Rus Kuvvetlerince Osmanlı Kuvvetlerinin yenilmesi hadisesidir. Şıpka geçidinin Ruslara geçmesi ile Rusların Edirne'yi işgal etmeleri ve İstanbul önlerine gelmeleri kolaylaşmıştır. Bkz. Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 47; Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 44-46.

“Saltanatın bekasına hizmet ancak bugün içindir. Sulh çâresi aranılmakla beraber payitahtın müdafaasına gayret edilmelidir. Veliyyünîmetimiz olan Devlet-i Âliyye’nin kuvvetinin devamı için hepimiz hayatımızı feda etmeliyiz” diyerek desteklemiştir. Onun bu konuşmasını dinleyen II. Abdülhamid bir süre sonra İbrahim Edhem Paşa’nın yerine Ahmed Hamdi Paşa’yı sadrazamlığa atamıştır.⁶⁴⁷

13 Şubat 1878 (10 Safer 1295) günü Yıldız Köşkü’nde Sultan Abdülhamid Han başkanlığında, Osmanlı-Rus harbinin sonucuyla ilgili müzakereler sürerken İngiliz donanması Marmara denizine girmiş, Rusların’da İstanbul’a 30 bin asker sokmak istemeleri üzerine İstanbul, Ruslar tarafından işgal edilecek olursa devletçe nasıl hareket edilmesiyle ilgili, devlet adamlarından, ilmiyeden, Mebusan reisleri ile bazı mebuslardan Şuray-ı Saltanat toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Başvekil Ahmet Vefik Paşa; *“Rus askerlerini İstanbul’a kabul etmek, karşı müdahaleye girişmemek lazım gelir.”* diyerek askeri ümeranın kanaatinin de bu şekilde olduğunu belirtir. Bunun üzerine Tophane Müşiri Namık Paşa; *“Osmanlı hükümetinin hükmü kalmaz. Ruslar Padişahı hükümleri altında bulundururlar, böyle bir durumda padişahın ve devlet heyetinin Anadolu yakasına taşınması icap eder.”* diyerek itiraz etmiştir. Şeyhülislam Kara Halil Efendi toplantıda yaptığı konuşmasında meclisin birlik içerisinde müdafaaya çalışmasının farz olduğunu beyan etmiştir. Toplantı sonunda II. Abdülhamid Han, *“Tebaamdan arkama kim düşerse ölünceye kadar onlarla birlikte cenk ederim. Bana kimseler tabi olmazsa milletimi ve dinime olan bağlılığımı ispat etmek için Rus karargâhına girer kumandanı bir tabanca ile öldürür sonra ayaklar altında kalırım”,* diyerek salondan hiddetle ayrılmıştır.⁶⁴⁸

2 Temmuz 1878’de (2 Recep 1295) Kıbrıs meselesiyle ilgili İngiltere ile yapılacak olan mukaveleyle ilgili olarak heyet-i vükelâ ve şeyhülislâm mâzullerinin (azledilmiş) katılmasıyla Mâbeyn-i Hümâyün’da akdedilen olağanüstü mecliste, Kara Halil Efendi, *“Rumeli’de faydası olmayan, Anadolu’da faydasından şüphe edilen yerler karşılığında sonuçları çok tehlikeli olacak bir memleketi (Kıbrıs) terk etme meselesini aklım almaz”* diyerek oy kullanırken infirât eyleyerek mecliste umumun görüşüne katılmamıştır.⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 640.

⁶⁴⁸ İrtəm, *Birinci Meşrutiyet ve İkinci Abdülhamid*, s. 171-172.

⁶⁴⁹ Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesail-i Mühime-i Siyasiyye-II*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 102-103.

Kara Halil Efendi, icra ettiği görevlerindeki zekâsı, çalışkanlığı, başarısı ile ilmiye sınıfında çok az insana nasip olan ve çok kritik görevler olan önce fetva eminliğine sonra şeyhülislamlık makamına yükselmiştir. Kara Halil Efendi devletin geleceğini ilgilendiren birçok idarî ve siyasî toplantıya katılmış, bulunduğu meclislerde fikirlerini açıkça beyan etmiştir. Abdülhamid Han'ın siyasetini destekleyen bir yol izlemiştir. Ancak Abdülhamid Han amcasının ve ağabeyinin hal' edilmelerini tertip edenlerle işbirliği yapmış olması nedeniyle Kara Halil Efendi'ye şüphe ile yaklaşmıştır ve ona güvenmemiştir. Veliaht Reşat Efendi'nin tahta çıkarılma tertibi ile ilgili jurnalın neticesinde Sadrazam Ahmet Vefik Paşa (ö.1891) ile birlikte Şeyhülislam Kara Halil Efendi'de meşihat makamından azledilmiştir.

2.2.3. Şeyhülislam Ahmet Muhtar Beyefendi'nin Yönetime Etkileri

İki defa şeyhülislamlık makamına gelmiştir. Birinci meşihatı Sultan Abdülaziz Han, ikinci meşihatı ise II. Abdülhamid Han dönemindedir. İkinci meşihat dönemi 7 ay 16 gün sürmüştür. Meşihatı sırasındaki en önemli olay Çırağan Vak'asıdır. Çırağan Vak'asından Sadrazam naspedilen Mehmed Rüşdi Paşa⁶⁵⁰ ve Serasker tayin edilen Damad Mahmud Paşa ile birlikte Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi Mâbeyn-i Hümâyün'da Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkmışlardır. Rüşdi Paşa, Ali Suavi'nin adamlarını affettirme çabası içerisine girerek,⁶⁵¹ Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ve Serasker Damad Mahmud Paşa, Sultan Abdülhamid'e hitaben "*Sizin her şeyiniz bizim yedimizdedir. Şimdi murad itsek hal' idebilürüz ve an karîb (zaman ve yer bakımından yakın olan) ideceğiz.*" anlamına gelen ağır sözler söylemişlerdir. Yaşanılan bu olay ve veliaht şehzadeyi tahta çıkaracaklar jurnalleri üzerine 4 Haziran 1878'de sadrazam ve serasker görevlerinden azledilmiştir. Durdu araştırmasında, 9 Mayıs 1881 tarihinde Sultan'ın emri ile Serkarin Hamdi Paşa'nın Sabık Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi'ye bir tezkire yazarak o günkü olayda Rüşdi Paşa'nın söylediği sözlerin kelime kelime yazılmasını talep ettiğinden, Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi'nin de ertesi gün yazdığı cevap tezkiresinde, adı geçen toplantıda Ali Suavî olayı konuşulurken Rüşdi Paşa'nın, Sultan'a hitaben ağır ifadeler kullandığından ayrıca Rüşdi

⁶⁵⁰ Mütercim Rüşdi Paşa'nın sadrazamlığı 6 gün sürmüştür. Rüşdi Paşa bu son sadrazamlık dönemi şu şekilde ifade ettiği rivayet edilmiştir. "*Bizimki bu def'a sadâret değil, rezâlet oldu.*" Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 232; İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve İkinci Abdülhamid*, s. 148.

⁶⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 286.

Paşa'nın Ali Suavî olayında da iştirakleri olduğunu "*ima edercesine*" adı geçen darbe girişiminde ölen darbecilerin kalanlarına maaş bağlanmasını talep ettiğini aktarmıştır.⁶⁵²

Çırağan Vak'asından sonra Sultan Abdülhamid Han, meclise cevaplaması için bazı sualler sordu. Bu sualler; *Sultan Murad ve validesinin elinde bulunan mücevheratın fitne, fesada, kötüye kullanılmaması için elinde kalması caiz midir değil midir? Sultan Murad'ın elinde silahlar kalsın mı kalmasın mı? Şer'an ortaya çıkan durumla ilgili şer'i olarak ne yapmak icap eder?*⁶⁵³

Meclis-i Vükelâ 23 Mayıs 1878 tarihinde, “...cümlesinin esbabı maişet ve rahatları mükemmel olduğu gibi müşarün ileyhın ahvalı malumesine nazaran nukud ve mücevheratı mevcudeyi na meşru ef'al ve ahvalın ikama âlet etmeleri melhuz bulunduğu binaen zıkr olunan nukud ve mücevheratın ve o tarafça vakten minelevkat silâha müteallik hiç bir şeye lüzum ve ihtiyaç olmadığından yanlarında ne kadar esliha varsa cümlesinin âsayiş ve emniyeti ammeyi muhafazaten bittemam alınması ve fıkrâi ahireye gelince müşarün ileyh ile mütaâllikatının işbu fitne ve fesadın ikaz ve ikamda medhal ve müşareketlerinin sübutu halinde haklarında icrası lâzım gelen muamelei kanuniyenin mahkeme marifetiyle tâyin edilmesi kaidei madilete ve icab maslahata muvafık olacağı tezekkür olunmuş isede iradei mülhemiyet ifadei hazreti zülullahleri ne merkezde şeref müteallik buyrulur ise isabet anda olacağı muhatı ilmi âlî buyruldukda ol babda ve her halde emrû ferman hazreti veliyyülemrû vel ihsanıdır.” şeklinde Abdülhamid Han'ın vehmini ortadan kaldıracak ve amacına hizmet edecek cevap tezkeresi oybirliği ile hazırlandı. Hazırlanan meclis mazbatasında Şeyhülislam Ahmed Muhtar Molla Bey'in de imzası yer almaktadır.⁶⁵⁴

Ahmet Muhtar Molla Bey, adaletli, hakkaniyete riayet eden verdiği kararlarda isabet eden, devrinin fakihleri ve takva sahipleri arasında ender bir şahsiyet olarak gösterilmiştir. Çırağan Vak'asının akabinde Sadrazam Mehmed Esad Saffet Paşa'nın dış siyasette Abdülhamid Han ile anlaşamaması üzerine 4 Aralık 1878'de sadrazam ile birlikte Şeyhülislam Ahmed Muhtar Molla Bey'de azledildi.

⁶⁵² Durdu, *Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa*, 71; Saydam, “Mütercim Rüşdü Paşa”, 302-303.

⁶⁵³ Çetin, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 75.

⁶⁵⁴ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 774-775.

2.2.4. Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin Yönetime Etkileri

Araştırmacılar Ahmed Esad Efendi'yi, uyanık, araştırmacı, cana yakın, çalışkan, nabza göre şerbet veren, herkesin huyuna-suyuna göre davranan tecrübeli ve bulunduğu görevde kendisinden bekleneni veren bir şahsiyet olarak tanımlamaktadır.⁶⁵⁵ Uryânîzâde, saltanat makamı ile ilişkilerinde oldukça dikkatli davranırdı. Harem-i Şerif'in onarımı sırasındaki titiz çalışmaları ile hem Sultan Abdülmecid'in hem de Sultan Abdülaziz'in teveccühünü kazandığı gibi şeyhülislâmlığı döneminde de II. Abdülhamid'in güvenini kazanmıştır.

Ahmed Esad Efendi, I. Meclis-i Mebûsan'da padişah tarafından atanan ayan⁶⁵⁶ üyeleri arasında yer almıştır. Kânûn-ı Esâsî'nin araştırılıp incelenmesi için oluşturulan komisyonda görevlendirilerek komisyonun çalışmalarında bulunmuştur.⁶⁵⁷

Tunuslu Hayreddin Paşa döneminde Avusturya ile Yenipazar sancağına yapılacak taarruzla ilgili ittifak yapılması yerine, İngiltere'nin Kıbrıs Muahedesinde Anadolu'nun müdafaasını kabul ettiği gibi Rumeli'nin müdafaası için de İngiltere ile ittifak yapılması yönünde karar alan komisyonda görev almıştır.⁶⁵⁸

Tunuslu Hayreddin Paşa mecliste, hükümetin yetki ve sorumluluklarını arttıracak, vükelanın meclisi mebusuna karşı sorumlu olmasını istediği, meclisi vükela heyetinin padişah tarafından değil de sadrazam tarafından seçilmesini kararlaştıran, padişahın hükümet üzerindeki yetkilerini kısıtlamak isteyen çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar esnasında Paşa, Meclisi Vükela'yı örgütleyerek çoğunluğun kararı ile alınan kararların padişah tarafından kabul edilmemesi halinde topluca istifa edilmesi yönünde birliktelik sağlamıştır.⁶⁵⁹ Bunun üzerine Abdülhamid Han, Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa tarafından Mesuliyeti Vükela Kanuni layihası için Mabeyn-i Hümayun'da Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi başkanlığında meclis kurulmasını istemiştir. Şeyhülislam, oluşturulan mecliste özellikle aynı gün göreve başladığı Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın saray ve hükümdar karşısında

⁶⁵⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 307; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 774-775; Buzpınar, "Esad Efendi, Uryânîzâde", 346.

⁶⁵⁶ Kızıltan, Yılmaz, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 1, ss. 251-272, s. 266, Ankara 2006.

⁶⁵⁷ Kaya Kılıç, Selda, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 4, s. 566, ss. 557-633, Ankara 1993.

⁶⁵⁸ Komisyon, Sadrazam Hayreddin Paşa, Serasker Gazi Osman, Kapudan-ı Derya Mahmud Rasim, Dâhiliye Nazırı Kadri, Adliye Nazırı Said ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Cevdet Paşalardan oluşturulmuştur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 75-5.

⁶⁵⁹ Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, IV, s. 335.

Bâbîâlî'yi güçlendirme çabalarına karşı çıkmıştır. Sadrazam ile şeyhülislam arasında mecliste gerçekleşen tartışmada Ahmed Esad Efendi: “*Sen ne bilirsin, kendini hakikaten büyük adam mı zannettin. Senin sözün kaleme gelmez, sen hukuku şahaneye tecavüz ediyorsun!*”, Sadrazam da “*Efendi! Bu Ali Efendi fetvası değil siyasi işlerdir; senin aklın ermez. Ali Efendi fetvası da olsa lehulhamd sana sormağa ihtiyacım yoktur.*” ifadeleriyle, taraflar münakaşa ederek, birbirlerine ağır sözler söylemişlerdir.⁶⁶⁰ Bunun üzerine şeyhülislam kendinden geçer meclis karışır, sadrazam ve heyeti meclisi terk etmiştir. Sadrazam, olayın yaşanıldığı gece sarayda kalması hakkında mükerreren irade tebliğ olunduğu halde dinlemeyip evine gider. Ertesi gün “*Sadaret*” unvanı “*Başvekâlet, Başvekil*” unvanına çevrilerek Hayreddin Paşa görevinden azledilir, yerine Başvekil Arifi Paşa Makâm-ı Sadâret’e, Paris sefaretinde bulunan Safvet Paşa’da Alexandre Paşa’nın yerine Hariciye Nezareti’ne getirilir. Abdülhamid Han, diğer vükela üyelerini azletmeyip makamlarında bırakmıştır. İbnülemin, Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi’nin sadrazamla olan tartışmasını, “*şeyhülislamın son zamanlarda padişahın kendisine teveccühünün azalmaya yüz tutmasından dolayı böyle bir tepkide bulunduğu, bu şekilde makamını muhafaza etmeye çalıştığı*”, şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁶¹

Uryanizâde’nin mecliste Hayreddin Paşa ile olan tartışması ve padişahın haklarını savunması Sultan’a iletildiğinde Abdülhamid Han bu durumdan fevkalade memnun oldu ve şeyhülislamın tedavisi için hekimler gönderdi. Esad Efendi biraz iyileşince hekim refakatında konağına gitti. Esad Efendi evine geldiğinde oğlu Halid Bey’e “*Molla, molla, işte bu akşam kendimizi tutturduk*” dediği rivayet edilir. Gerçek olan şu ki şeyhülislam meşihat makamında o derece tutunur ki ahirete irtihaline kadar, on seneden fazla meşihat makamından ayrılmaz. Vefatında da Bâb-ı Âliye gönderilen hattı hümayunda Sultan II. Abdülhamid Han, “*Uhdesine tevdi eylediğimiz hizmeti muhimme-i Meşîhati kemali sıdku istikametle ifa etmekde olduğu halde vukuu vefatı ziyadesiyle teessuf ve teessurumuzu mucib olmuştur. Mevla rahmet eyliye*” tabiriyle hakkında teessuf göstermiştir.⁶⁶²

Sultan Abdülaziz’in hal‘ edilmesinden ve ölümünden sorumlu tutulan kişilerin bulunması, yargılanması için Ahmed Esad Efendi, II. Abdülhamid Han’la birlikte hareket etmiştir. Sultan Abdülaziz’in hal‘ edilmesinden sorumlu olan ve hal‘ edilmesinden sonra onu korumakla hizmetinde bulunan kişilerin sorgulanmaları

⁶⁶⁰ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 910; Akgündüz, “Şeyhülislâm’ın Meclis-i Vükela’daki Yeri”, 274.

⁶⁶¹ Bkz. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 909-911; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, IV, s. 337.

⁶⁶² Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, IV, s. 337.

sonucunda Abdülhamid Han, Sultan Abdülaziz'in intihar etmediği, olayın cinayet olduğu kanısına varmıştır. Akabinde “Velî-i maktûl” sıfatıyla zanlılar hakkında Abdülhamid Han dava açtı. Sultan onun ölümünden sorumlu tutulan kişiler hakkında şer'an ve kanunen ne yapılması gerektiği ile ilgili Şeyhülislâm Uryanîzâde Ahmed Esad Efendi'den, Dâhiliye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa'dan müteşekkil bir heyetin kararına havale etti. Heyet 16 Nisan 1881 tarihinde, Abdülaziz'in ölümünden sorumlu olanların biran evvel tutuklanmasına ve fevkalâde bir mahkeme kurularak yargılanmasına karar vermiştir.⁶⁶³ Yıldız Mahkeme'sinde yapılan yargılamanın neticesinde Abdülaziz'in hal'inden ve katlinden suçlu bulunanlardan dokuz kişi idam cezasına çarptırıldı. Bu kişiler arasında Midhat Paşa'da vardır. Diğerleri de çeşitli cezalara çarptırıldı. Ahmed Esad Efendi, idam cezalarının tatbik edilip edilmemesi ile ilgili kurulan meclislerde mahkemenin verdiği hükmün uygulanması yönünde rey kullanmıştır.⁶⁶⁴ Meclisin çoğunluğu idam cezalarının uygulanması yönünde rey kullanmasına rağmen Abdülhamid Han, idam cezalarını müebbet hapis cezasına çevirmiştir.

Uryanîzâde Ahmed Esad Efendi ile Ahmed Vefik Paşa'nın arasında fiili bir mücadele söz konusu olmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın ilk sadrazamlığı (4 Şubat 1878) döneminde Veliaht Reşad Efendi'yi tahta çıkaracağı, Abdülhamid Han'ı hal' edeceği iddia edilen tertip içerisinde yer aldığı jurnali ile sadrazam 18 Nisan 1878'de görevinden azledildi. Daha sonra Ahmed Vefik Paşa 3 Şubat 1879'da Bursa valiliğine tayin edildi.⁶⁶⁵ Valiliği sırasında bazı faydalı işler yaptığı gibi derebeylerin yapacağı tarzdan kendine buyruk, kanun emir dinlemez işler yapar ve devlet adabına yakışmayan davranışlar sergiler. Hakkındaki şikâyetler üzerine yapılan meclis incelemesinde; Ahmet Vefik Paşa'nın memuriyetinin baki olmaması ve hemen azledilmesi gerektiği ile ilgili 15 Ekim 1882 tarihli meclis mazbatası hazırlanır. Paşa, 16 Ekim 1882 yılında azledilir. Hazırlanan meclis mazbatasının altında Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin de imzası bulunur.⁶⁶⁶

⁶⁶³ Küçük, “Abdülaziz”, 185.

⁶⁶⁴ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 327; Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı*, haz. Mehmet Gündüz, Ketebe Yayınları, s. 82,85, İstanbul 2019.

⁶⁶⁵ Pakalın *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, III, s. 102-103; Akün, Ömer Faruk, “Ahmed Vefik Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 143-157, s. 148, İstanbul 1989.

⁶⁶⁶ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 686-687.

Ahmet Vefik Paşa, 30 Kasım 1882 tarihinde Said Paşa'nın yerine ikinci kez başvekil olunca⁶⁶⁷ padişahın arzuhaline uygun olmayan isteklerde bulunarak bir memur ile Şeyhülislam Uryânîzâde'ye Meclisi Vükelâ'ya gelmemesi için haber göndermiştir. Ayrıca sadrazam, kendi eşrafını müsteşarlığa, meclis içerisinde önemli görevlere getirmek istemiştir. Onun bu tutumu padişahı kuşkulandırır. Paşa'nın göreve gelir gelmez icraatları ve Küçük Said Paşa'nın hal' tertibi içerisinde olduğu iddiasıyla ilgili jurnallerin asılsız çıkması üzerine 48 saat sonra sadareten azledilmiştir.⁶⁶⁸ Yerine 21 Muharrem 1300 (2 Aralık 1882) yılında Said Paşa dördüncü defa sadaret makamına getirilmiştir.⁶⁶⁹ Abdülhamid Han, sadrazamda dâhil olmak üzere atadığı devlet adamlarının kendi keyfine göre hareket etmesine müsaade etmemektedir.

Said Paşa 30 Kasım 1882 (19 Muharrem 1300) tarihinde saraya çağrılarak sadareten azledilir. Said Paşa'nın azledilmesine Ahmet Vefik Paşa'nın paşayla ilgili asılsız jurnallerinin etkili olduğunu ileri sürülür. Nitekim azledilince yerine Ahmet Vefik Paşa sadrazam oldu. Said Paşa, hatıratlarında azledilip mühr-i hümayunun kendisinden alınması⁶⁷⁰ ile ilgili olayı şu şekilde anlatmıştır: “Padişahın huzuruna girdiğimde Zat-ı Şahane tarafından alışıktı olmadığım bir şekilde azarlandım. Mevzunun, sarayda bir gün önce haps olunan Müşir Fuat Paşa'ya isnad edilen cürmün sorgulama ifadesinde; Zat-ı Şahane'nin hal'i için Dağıstanlılardan oluşan bir ordu kurulacağı, teşekkül eden bu cemiyetin reisliğinde Said Paşa'nın bulunduğunu Cevdet Paşa'nın kaleminden padişaha ulaştırıldığını öğrendim. Zat-ı Şahane bu ifadede yer alan bilgilerle ilgili beni sorguladı. Sorgulamanın neticesinde benden mühr-i hümayunu istedi. İşte o zaman müşkil duruma düştüm. Zira mühür yanımda değildi. Hatme-i Ali'yi çantamda taşırdım. Mabeyn dairesine geldiğimde Huzur'a girerken çantayı adamımın yanında bıraktım. Zat-ı Şahane'den mühr-i hümayunu getirmek için izin istedim, ancak Zat-ı Şahane bu durumdan kuşkulananak yan cebinde taşıdığı küçük rolveri başıma dayadı. Ben o sırada *'İrade edin çantayı getirsinler emaneti hümayununuzu veririm.*

⁶⁶⁷ Said Paşa'nın da azledilme nedenleri içerisinde Ahmet Vefik Paşa'nın olduğu gösterilir. Yıldız evrakı içerisinde Ahmet isimli bir arıza da; Said Paşa, Behrem Ağa, Gazi Osman Paşa'nın padişahı zehirlemeyi tasarladıkları iddia edilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 15/1399/74/14; Kurşun, *Küçük Said Paşa*, 44.

⁶⁶⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 185; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 692; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, III, s. 104; Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, 149; Akgündüz, “Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri”, 269.

⁶⁶⁹ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtıratı*, s. 97; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, V, s. 68.

⁶⁷⁰ Mühr-i Hümayunun verilmesi sadrazamlığa tayin, geri alınması azil mânası taşırdı. Bkz. Kütükoğlu, Mübahat S., “Mühür”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 530-531, İstanbul 2006.

Bende olan emanetullahı da andan sonra alırsınız.’ dedim. Bunun üzerine Zat-ı Şahane, ‘*Çantayı getirsinler*’ diye emir verdikten sonra bir daha revolveri başıma dayadı ve ‘*Mühür çantadan çıkmaz ise buradan ölüün çıkar.*’ diyerek tekrar azarlamaya başladı. Bereket versin çok geçmeden çanta geldi. Mühür çantanın içinden çıktı sahibine verildi. Mühür teslim edildikten sonra Sultan, ‘Eğer hal‘ girişimi olursa parçalayacağını’ söyleyip Said beni bir odaya hapsettirdi. 18 saat sonra evime dönebildim.”⁶⁷¹ Yaşanan bu olaydan sonra İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Paşa’nın sadarete geldikten sonraki zamanlarda mühür-i hümayunu boynunda taşıdığını ifade eder.⁶⁷²

Ertesi gün ikindi vaktine kadar iddia olunan olayların aslı çıkmayınca akşam Said Paşa tekrardan mabeyne çağrıldı. Kendisine Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa’nın ve Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi’nin de bulunduğu ortamda sadaret teklif edildi. Said Paşa, özür dileyerek ve yalvararak sadaretin Mahmud Paşa’ya yakışacağını belirtti. Mahmud Paşa’da ihtiyarlığını bahane ederek duruma itiraz etti. Bunun üzerine Abdülhamid Han onlardan diğer odaya girmelerini ve aralarında karar vermelerini ister. Sultan şeyhülislam yönelerek, “*Ben namaz kılayım siz de paşalardan birini kandırınız,*” der.⁶⁷³ Şeyhülislam bir taraftan Mahmud Nedim Paşa’yı sadareti kabul etmesini ister diğer taraftan Said Paşa’nın kulağına “*Aman ısrar etme, bu adam bir kere sadarete gelirse hepimizin hali yaman olur*” dermiş. Nihayet Mahmud Nedim Paşa kabule muvafakat edip birlikte huzura girdiler. Huzurdan ayrılırken kemali azametle önde giden Mahmud Nedim Paşa Sadrazam, Said Paşa ise Dâhiliye Nazırı’dır.⁶⁷⁴ Ancak fazla uzaklaşmadan mabeyne tekrar çağrıldılar. Sultan Abdülhamid Han, “Mührümü geri veriniz mütalaam elvermedi.” diyerek Mahmud Nedim Paşa’yı Dâhiliye Nezareti uhdesinde kalmak üzere Şurayı Devlet Reisliği’ne tayin kıldı. Abdülhamid Han, Said Paşa’ya sadareti tekrar teklif etti. Said Paşa teklifi hemen kabul etti ve mühür-i hümayun 2 Aralık 1882 (21 Muharrem 1300) tarihinde dördüncü kez Said Paşa’ya verildi.⁶⁷⁵

Mümtaz, Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi’nin Said Paşa’yı sevmediği ifade ederek bu zatın sadrazam bulunduğu zamanlarda şeyhülislamın meclisteki

⁶⁷¹ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa’id Paşa’nın Hâtıratı*, I, s. 96-97; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, IV, s. 63-66; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1014-1015.

⁶⁷² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1014.

⁶⁷³ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 183; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, I, s. 78.

⁶⁷⁴ Huzurdan çıkarken Mahmud Nedim Paşa Said Paşa’ya yönelerek, “*Eski sadrazamların bir kâhyası olurdu; demek ki yüksek şahsınız şimdi bize kâhyalık edecek*”, demiştir. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 183.

⁶⁷⁵ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1015-1018; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller*, V, s. 69-71.

konuşmalarında büsbütün dikkatli davranarak konuşmalarını kısa kestğini belirtir.⁶⁷⁶ 7 Kasım 1879 (22 Zilkade 1296) tarihinde Berlin Antlaşması'nın gereği olarak Meclis-i Vükelâ'da Rumeli'deki vilayetler, Duyûn-u Umûmiye'nin temini, Ermenilerin bulunduğu vilayetlerin ıslahı, Kıbrıs Muahedesi üzerine yapılan görüşmelerde alınan kararları çoğunluğun kabul etmesine rağmen Said Paşa, *Evkaf Nezareti'nin mukata'ya tebdili reyinin şeyhülislami olduğunu* belirtmiştir.⁶⁷⁷ Bir anlamda Said Paşa, Evkaf Nezareti'nin Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin gölgesinde kaldığını ve şeyhülislamın bazı görüşlerini Evkaf Nezareti üzerinden ifade ettiğini ima etmiştir.

Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi Mısır meselesiyle yakından ilgilenmiştir. 18 Ocak 1882 tarihli arşiv belgesinde Ahmed Esad, "*Mısır Hidivi aleyhinde çalışan kişilerin ıslahı ve düşmanlığını def etmek mümkün olmadığından o taraftaki memurlar gelmedikçe müzakereye başlanmamasını*" talep etmiştir.⁶⁷⁸ Said Paşa'nın sadaretinde 20 Ocak 1883'te İngiltere'nin Mısır meselesi ile ilgili aldığı kararların Hariciye Nezaretine tebliğ edilen evrakla ilgili Vükelâ Meclisinde yapılan görüşmelerde Ahmed Esad Efendi ortak görüşe katılmıştır.⁶⁷⁹

Said Paşa, Sultan Beyazîd'in Camii şerifinin bab-ı şarkisine mukabil olan mahalde ehl-i kurâ'dan İstanbul pazarına gelenlerin binek hayvanlarına mahsus olmak üzere hasenatına yaptırılan ahırın kütüphaneye dönüştürülmesi için uğraşırken Evkâf Nezareti vakıf şartının değişecek olması nedeni ile duruma muhalif olduğunu, bu muhalefetin Uryânîzâde'nin desteği ile red olunduğunu ve mezkûr mahallin dârü'l kütüb⁶⁸⁰ olması için maarif hesabına tamir ettirildiğini hatıratında bahseder.⁶⁸¹ Döneminde medreselerdeki ilim talebelerinin üç derecede taksim edilmesi, Bab-ı fetva'da Medâris-i Umûmiye Nezareti ve Meclis-i Medâris teşkili kurulması, medreselerin programlarının yeniden düzenlenmesi işinin Şeyhülislam Uryânîzâde'ye havale edildiğini ancak bir sonuç alınamadığını Said Paşa ifade eder.⁶⁸² İlk ve orta dereceli tahsili temsil eden birinci ve ikinci derecedeki mekteplerde dinin hakkıyla öğretilmesi gerektiğini savunan Ahmed Esad Efendi, riyasetinde oluşturulan

⁶⁷⁶ Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 28-29.

⁶⁷⁷ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, I, s. 329-332.

⁶⁷⁸ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ.), 1-40/1-2.

⁶⁷⁹ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, I, s. 404-407.

⁶⁸⁰ İlk devlet kütüphanesi olan Beyazîd Kütüphanesi 24 Haziran 1884 tarihinde açıldığında adı "Kütüphane-i Umûmî-i Osmanî"dir. Bkz. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, <http://istanbulbeyazitdevlet.kutuphane.gov.tr/TR-201446/tarihce.html>, (erişim 01 Eylül 2019).

⁶⁸¹ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, I, s. 150.

⁶⁸² Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, I, s. 193.

komisyonun Yıldız Sarayı'na yazdığı tezkirede, mekteplerde öğrencilerin akidelerini kuvvetlendirmek için ders programları hazırlanmış, müfredattaki din ve Arapça derslerinin ders saatlerinin arttırılmasını istemiştir.⁶⁸³ Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin vefatından yaklaşık bir ay önce medrese talebelerinin fesat hareketlerine karıştığı ve yerine Necip Molla'nın (ö.1891) şeyhülislamlık makamına getirileceği iddia edilmiştir.⁶⁸⁴ 17 Ocak 1889 tarihinde vefat etmiştir.

II. Abdülhamid döneminde en uzun süre görev yapan ikinci şeyhülislamdır. Şeyhülislâmlığı süresince saltanat ve hilâfet makamlarının savunuculuğunu yapan Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi, vekiller heyetinde her işe karışmadığı, ancak karıştığı işlerde sözünü dinlettirdiği, Vukela meclisinde rey vermekten çekindiği zamanlar uykuya daldığı, “*ihtiyarlık kusura bakmayın*” dediği rivayet edilmiştir.⁶⁸⁵ Şüphenin yaygın olduğu bir dönemde ulemâ sınıfı hakkında padişahın güvenini kazanarak ve jurnalcileri mümkün olduğu kadar meşihattan uzak tutarak itibarını arttırmıştır. Sultan bu güven ve itibar neticesinde Ahmed Esad Efendi'ye önemli görev ve sorumluluklar vermiştir. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinden ve ölümünden sorumlu tutulan kadroların tasfiye edilmesinde, Tunuslu Hayreddin Paşa'ya karşı saltanatın haklarını savunulmasında, kanun, emir dinlemeyip görevini kötüye kullanan devlet adamlarının azledilmesinde, Said Paşa'nın sadarete gelmesinde, dış politikadaki gelişmelerde etkili olmuştur. Ancak onun döneminde teşkilât bakımından meşihatta önemli gelişmelerin olduğu söylenemez. Meşihat teşkilâtının etkinliğinin arttırılması, Evkaf Nezaretinin şeyhülislamlığa bağlı birim olması, şeriyye görevlilerinin kalitesinin yükseltilmesi, dinin korunması ve yayılması gibi konularda çeşitli teklifler yapılmışsa da bu dönemde herhangi bir yeniliğe gidilmemiştir. Onun tavrı, mevcut teşkilâtla yapılabileni yapmaya çalışmak şeklinde kendini göstermiştir.⁶⁸⁶

2.2.5. Şeyhülislam Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi'nin Yönetime Etkileri

Hayırsever, cömert, âlim ve fazilet sahibi bir insan olan Ömer Lütfi Efendi, Uryânîzâde'nin vefatı üzerine Abdülhamid Han'ın ani kararı ile meşihat makamına getirilmiştir. Kendisine itimadı olan Sultan Ömer Lütfi Efendi'yi adeta kolundan tutup

⁶⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 25-52.

⁶⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 14-8.

⁶⁸⁵ Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 28.

⁶⁸⁶ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 909-911; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamaları*, s. 214; Buzpınar, “Esad Efendi, Uryânîzâde”, 346.

bu makama oturtmuştur. Ömer Lütfi Efendi, çevrede pek tanınmayan, insanlarla fazla görüşmeyen, akşamları evde ailesi ile vakit geçiren, kendi halinde temiz bir kişiliğe sahip biriydi.⁶⁸⁷

Ömer Lütfi Efendi, 1889 yılında Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkire ile Ramazan ayında camilerde, sokaklarda, çarşı, pazarlarda dini edeplere uyulmasını, Müslümanların namazlarına hassasiyet göstermelerini, vaaz ve nasihatleri düzenli olarak dinlemeleri için camiye gitmelerini, kadınların dışarı çıkarken tesettürlerine dikkat etmelerini ve bu hususlarda halka gerekli uyarıların yapılarak hassasiyet gösterilmesini istemiştir.⁶⁸⁸ Aynı yıl bütçenin denkleştirilmesine ilişkin Agop Paşa'nın hazırlamış olduğu layiha üzerinde mecliste yapılan görüşmelerde mütalaalarda bulunmuştur.⁶⁸⁹ Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı nizamnâme doğrultusunda daha önce nizamî mahkemelerin baktığı huzur murafaaları, Ömer Lütfi Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde Mecelle Cemiyeti'nin lağvedilmesiyle yeniden ihdas edilmişse de onun azlinden sonra tekrar nizamî mahkemelere intikal etmiştir.⁶⁹⁰

19.yy'da son derece etkili olan milliyetçilik akımından etkilenerken milli uyanışın başladığı Arnavutların, Arnavut gayrimüslimler gibi kendi dillerinde ibadet etme, kaynak eserlerin basımı gibi talepleri olmuştur. Osmanlı Devleti, Arnavutların bu isteklerine duyarsız kalmamıştır. Dini eserlerin Arnavutça basılmasına destek vermiştir. Ancak 1891 yılında İşkodra'da Müteveffa İmam Hasan Efendi'nin Arapça okuduğu Cuma hutbesini Arnavutça olarak cemaate anlatması akabinde hutbenin Arnavutça okunmasını destekleyenler ile hutbenin Arnavutça okunmasına karşı çıkanlar arasında yeni bir tartışma başlatmıştır. Başta İşkodra müftüsü, şehirdeki dini bilginler hutbede Arnavutça okunmasının cumanın sıhhatine zarar vereceğini ifade ederek karşı çıkmıştır. Taraflar arasında çatışma o kadar ileri boyuta ulaştı ki taraflar silahlı olarak camilere gelmeye başladı. Ortaya çıkan karışıklığa tedbir olarak İşkodra vilâyeti tarafından Tiran'da bulunan iki tabur askerî birliğin İşkodra'ya gönderilmesi talep edilmiştir.⁶⁹¹ Olayların ilerlemesi üzerine meşihat makamından ortaya çıkan husumetin ve

⁶⁸⁷ Mümtaz Ahmet Semih, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul 2008, s. 30; Maden, "Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi", 177.

⁶⁸⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1621-51.

⁶⁸⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 10-40.

⁶⁹⁰ Altunsu, *Son Sadrazamlar*, s. 216-217.

⁶⁹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1849/86; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 216.

karışıklıkların irdelemesi ve değerlendirmesi istenir.⁶⁹² Sultan II. Abdülhamid Han'ın camilerde Arnavutça hutbenin okunmasına ilk başta karşı olması üzerine Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi bu meselenin ortadan kaldırılması için 10 Haziran 1891 tarihinde İşkodra valisine yazdığı bir emirname ile hutbenin Arnavutça okunamayacağı ve bunun birtakım sıkıntılara neden olacağını belirtir.⁶⁹³ Ancak daha sonra Arnavutları yatıştırmak ve huzursuzluğu teskin etmek için 26 Temmuz 1891 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da alınan kararla İşkodra Camii Kebirine bir vaizin atanması ve hutbelerden sonra halka Arnavutça dini vaazda bulunması uygun bulunmuştur.⁶⁹⁴ II. Abdülhamid Han, Balkanlardaki karşılıkları ve dengeleri gözeterek önce karşı durduğu bir konuyu daha sonra sınırlandırarak talebe karşılık vermektedir.

Ömer Lütfi Efendi, kalabalık ortamlarda maiyeti ile samimi ve ölçüsüz konuşmalar yapması, onun konuşmaları hakkında jurnallerin Yıldız Sarayı'na ulaşmasına neden olmuştur.⁶⁹⁵ Said Paşa hatıratında, bu jurnallerin birinden bahsetmiştir. Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi'nin daveti ile Bab-ı Fetva'da menkıbe-i mevlid-i nebevi okunur. Şeyhülislamın daveti üzerine Said Paşa'da ortama dâhil olur. Fakat saraya giden jurnalde görünürde menkıbe okunuyor gibi olsa da devlet ricalinin hal' tertip etmek için bir araya geldiği şeklindedir. Bu durum Said Paşa'nın ve şeyhülislamın hal' tertibi içerisinde olduğu şüphesini verir. Abdülhamid Han, Bab-ı Fetva'daki cemiyetin tahkikatını yaptırmış, jurnalın asılsız olduğu sonucuna varmıştır.⁶⁹⁶

Diğer bir jurnal ise Ömer Lütfi Efendi'nin azledilmesinde etkili olan mektupçusu Halid Efendi Zâde Mehmet Cemâleddin Efendi'nin jurnalidir. “*Maksudiye Hanı'nın Beyi*” davası uzun yıllar görüşülmüş ama sonuçlandırılmamıştı. Cemâleddin Efendi, Abdülhamid Han'a olan sadakatini göstermek için jurnalinde bu davanın sıradan bir miras davası olmadığını Abdülhamid'in taç ve tahtına son verecek bir saltanat davası olduğunu belirtir. Cemâleddin Efendi'ye göre sonuçlandırılmayan bu davada

⁶⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1849-17; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 216; Olgun, Said, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Arnavut Milliyetçiliğinde Mektepler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015, s. 141.

⁶⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ), 4/22; Olgun, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Arnavut Milliyetçiliğinde Mektepler*, s. 141; Maden, “Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi”, 178,

⁶⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 66/46.

⁶⁹⁵ Mümtaz *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 30; Maden, “Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi”, 177.

⁶⁹⁶ Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, I, s. 217-218.

“Maksud” kelimesinin Arapça “Murad” manasına geldiğini, *Maksudiye Hanı*’nın “*Murad han*” demek olduğunu ve satmak anlamına gelen “*bey*” kelimesinin ise hakikatte tabi olmak manasına gelen “*biat*” ile münasebeti bulunduğunu öne sürmüştür. Sultan Abdülhamid Han, hal’ edilmesi için fetva istenildiği ve V. Murad’ın tahta çıkarılmasının planlandığı vehmine kapılarak, 4 Eylül 1891 tarihinde Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa’yı sadarettten, Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi’yi meşihat makamından azletmiştir.⁶⁹⁷ Yerine Meşihat makamına Halilefendizâde Cemâleddin Efendi getirilmiştir.⁶⁹⁸

Mümtaz, Ömer Lütfi Efendi’nin azledilmesinin akabinde, meşihattaki dairesinden hemen çıkamayacağını, kitaplarını, hususi eşyalarını toplayacağını bildirdiğini, Abdülhamid Han’a bu durumun haber edilmesi üzerine Sultan’ın, bu durumdan son derece kuşkulularak, “*Şeyhülislam, Bab-ı Fetva’da kalacak, herifler beni hal’ edecekler, olmaz olmaz. Hemen gidin çıkarın, evine gitsin*” diye irade buyurduğunu, irade Ömer Lütfi Efendi’ye söylendiğinde şeyhülislam, hayret edip “*Öyle ise baş üstüne!*” dediğini anlatmaktadır.⁶⁹⁹

Sultan Abdülhamid Han, Kamil Paşa’yı sadarettten azletmeye karar vermesi üzerine Said Paşa’yı çağırarak sadareti kabul etmesini, “*Maksudiye Hanının Beyi*” davasını tüm ayrıntıları ile incelemesini ve Said Paşa’dan hemen Kamil Paşa’nın yargılanmasını istemiştir. Ancak Said Paşa, Bâbîâli de muhakeme edilecek bir durumun olmadığını padişaha bildirince Abdülhamid Han, “*Siz burada intizar ediniz*” diyerek diğer odaya geçmiştir. Abdülhamid Han yarım saat sonra odaya tekrar geldiğinde Cevad Paşa’nın Girit’ten çağırılmasını irade buyurarak mühür-i hümayunu Cevad Paşa’ya verdi.⁷⁰⁰ Bu olaydan sonra vekillerin çoğu İstanbul dışına sürgüne gönderilmiştir ve Ömer Lütfi Efendi’de köşkünde gözetim altında tutulmuştur.⁷⁰¹ Arşivde yer alan belgeyi incelediğimizde Kamil Paşa’nın Abdülhamid’in hal edilmesi teşebbüsü iddiası ile evinde hapis bulundurulduğuna, meselenin tetkik ettirildiğine dair yabancı basında

⁶⁹⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr.69, 1 Safer 1309, s. 1.

⁶⁹⁸ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1273-1365; Maden, “Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi”, 177; İpşirli Mehmed, “*Sultan II. Abdülhamid Han’ı Tahta Çıkarın ve İndiren Fetvalar*”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultan Beyli Belediyesi Kültür Yayınları, 12, s. 44, ss. 39-48, İstanbul 2012.

⁶⁹⁹ Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 30.

⁷⁰⁰ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1366-1367.

⁷⁰¹ Maden, “Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi”, s. 178.

Times ve Standart gazetelerinde haberlerin yapıldığı,⁷⁰² Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi'nin iftiraya kurban gittiği anlaşılmaktadır.⁷⁰³ Nitekim Ahmet Semih Mümtaz, bu tarihten sonra II. Abdülhamid Han'ın işin hakikatini öğrendikten sonra eline jurnal geldiğinde “*Bakalım yine ne tezvirat yapıyorlar.*” demeden zarfı açmadığını, “*yalancılar*” dediği kişilerin jurnallerine el sürmediğini belirtmiştir.⁷⁰⁴

2.2.6. Şeyhülislam Hâlid Efendi Zâde Mehmed Cemâleddin Efendi'nin Yönetime Etkileri

Cemâleddin Efendi şeyhülislamlık makamında bulunduğu süre içerisinde sekiz sadrazam değişikliği yaşanmış ve altı farklı sadrazam ile birlikte görev yapmıştır. Hakkında en fazla kaynağa ulaştığımız ve üzerine birçok araştırma yapılması gereken önemli şeyhülislamlardan biri olduğu kanaatindeyiz. Araştırmaya sınırlılık getirmek amacıyla belli başlı olaylar ve hususlar üzerinde incelemeler yapıldı.

Cemâleddin Efendi, Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin uzun süre mektupçuluğunu yapmış, devrin gidişatını öğrenmiş zekâlardan, güzel huylu, cömert, nazik bir insan olarak anlatılmaktadır.⁷⁰⁵ Uryânîzâde kendisi için “*Bab-ı fetvanın Mahmud Beyi*”⁷⁰⁶ demiştir.⁷⁰⁷ Tahsin Paşa'da, “*Cemâleddin Efendi'nin Abdülhamid döneminin en güçlü, en nüfuzlu şeyhülislamı olduğunu, nabızgirlikte müstesna bir şahsiyet olduğunu, Zat-ı Şahane'nin itimadını kazanmak için ne lazımsa yaptığını, bu şekilde makamını sarsılmaz bir hale getirdiğini*” ifade etmektedir.⁷⁰⁸

Cemâleddin Efendi mektupçuluk yaparken Sultan Abdülhamid ile irtibat kurduğu anlaşılmaktadır. Tahsin Paşa bu durumu şu şekilde anlatmaktadır; “*Cemâleddin Efendi, Meşihat mektupçuluğunda iken, Padişah'a olan bağlılığı ve özel arzları sebebiyle kendini saraya tanıtmış, Meşihat Dairesi'nde olup biten şeyleri zamanında, padişahın arzularına uygun bir tarz ve üslupla haber vererek daha o günlerde Sultan'ın güvendiği insanların arasına girmişti. Selefinin yeri boşalınca*

⁷⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 22-42; Kamil Paşa, bu vakıa sarayda tesadüf ettiğim buhranların en kuvvetlisi olduğunu, Sultan'ın Kamil Paşa'nın azlini hükümet darbesi gibi telakki ettiğini ve öyle yaptığını aktardıktan sonra Sultan'ın ondan sonra Bâbüâlî'yi hiç dinlemediğini ifade etmiştir. Bkz. *Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, s. 161.

⁷⁰³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 14-57.

⁷⁰⁴ Bkz. Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 31.

⁷⁰⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 250.

⁷⁰⁶ Mahmud Celaleddin Paşa

⁷⁰⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1187.

⁷⁰⁸ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 94-95.

buraya rütbe ve liyakat derecesi itibarıyla daha başka lââyık olanların getirilmesi gerekirken bir mektupçunun tayin edilmesi Padişah'ın teveccüh ve itimadının açık bir delilidir."⁷⁰⁹

Arşiv belgelerini incelediğimizde Cemâleddin Efendi ile II. Abdülhamid Han arasında özel bir bağ olduğunu görmekteyiz. Karşılıklı hediyeleşme, şükran duygularını ifade etme, mübarek gün ve gecelerde tebrikleşme münasebetleri gerçekleşmiştir. Cemâleddin Efendi, 1893 senesinde Sultan II. Abdülhamid'e bir *Hilye-i Şerif* levhası hediye etmiştir, bunun üzerine de Sultan II. Abdülhamid'te ziyadesiyle memnun kalmış ve şeyhülislama iltifat ederek mukabele etmiştir.⁷¹⁰ 1903 senesine ait olan iradede Sultan Meclisi Vukelâ üyelerini tebrik ederken ilk başta Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin ismini zikretmiştir.⁷¹¹ Bu durum Abdülhamid Han'ın şeyhülislam ile arasındaki sevgi, saygı ve güven bağının nişanesi olmuştur.

Cemâleddin Efendi'nin Meclis-i Vükela'da hararetli tartışmalar yaptığı fikirlerini müdafaada sonuna kadar dik durduğu rivayet edilmektedir. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in şu nükteyi söylediğini Arap İzzet Holo Paşa (ö.1924) şu şekilde ifade etmektedir: "...o esnada sıcaktan bahsedildi. Serasker hemen atılarak evet efendim, Meclis-i Vükelâ da çok sıcak oluyor. Pencere açılmak hususunda sadrazam ve Şeyhülislam Efendi kulları arasında ittifak hâsıl olamıyor. Sadrazam açmak ister, şeyhülislam kapamak arzu eder, dedi. Sultan: Bu ne demektir. Bu adeta bana meydan okumaktır."

⁷¹²

Cemâleddin Efendi'nin bazen istemese de bazı mazbataların altına da imza atmak mecburiyetinde kaldığını da yine Arap İzzet Holo Paşa: "*Şeyhülislam Cemâleddin Efendi ise birçok tâ'rîzâtda bulunduktan sonra mühürlemeğe mükreh ve mecbur olduğunu alenen Meclis'de söylemiş*" ifadeleriyle günlüğüne aktarmıştır. Arap İzzet Holo Paşa günlüğünde, Sultan II. Abdülhamid'in Cemâleddin Efendi'nin imzasının olmadığı bir mazbatayı ise icra mevkiine koymadığını özellikle nakletmektedir.⁷¹³

Arşiv belgelerinde Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin uhdesine bazı maden imtiyazları verildiği görülmektedir. 1900 senesinde Trabzon vilayetinde bulunan bakır,

⁷⁰⁹ Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları, s. 94.

⁷¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 5/91.

⁷¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH), 1405/20.

⁷¹² Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 112.

⁷¹³ Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, s. 279.

çinko ve manganez madenleri ihalesi verilmiştir.⁷¹⁴ 1901 senesinde Hüdavendigâr vilayeti dâhilinde Ertuğrul sancağı Gümele köyünde Hallacyan Parsih ve ortakları adına taharri ruhsatnamesi verilip feshi lazım gelen kalay madeni, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin uhdesine ihale edilmiştir.⁷¹⁵ Yakut, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin imtiyazları arasında bulunan maden gelirleri üzerindeki haklarından vazgeçerek, bu gelirleri Orman ve Maadin ile Ziraat Nezareti'ne devrettiğini, şeyhülislamın bu hareketinin dönemin basınında yankı uyandırarak, gazeteler aynı hareketi diğer vekillerden de beklendiğini belirtmiştir.⁷¹⁶

1902-1903 yıllarında Cemâleddin Efendi'nin müdahale ettiği bir diğer mesele de istikraz (borçlanma) meselesidir. İstikrazın temeli Serasker Rıza Paşa'nın "*Yemen'de asker aç, dördüncü ordudaki askerin hali perişan. Bunlara acilen yardım edilmezse isyan eylemelerinden korkuluyor, bana para lâzımdır...*" sözleri üzerine Sultan, Vükeâ Heyeti'nden istikrazı imzalamalarını ister ancak şeyhülislam istikrazı imzalamamıştır. Şeyhülislam imzalamayınca Abdülhamid Han borçlanmayı kabul etmemiştir. Serasker Rıza Paşa'nın meselenin üzerine ısrarlı bir şekilde gitmesi üzerine Sultan, Ahmet Muhtar aracılığı ile şeyhülislama şu mesajın iletilmesini ister: "*Mademki Şeyhülislâm Efendi mazbatayı imzalamıyor; mademki kendisi tenkit ve şikâyeti göklere çıkarıyor, mademki bu şerait kabul edilmezse banka para vermiyor; para bulsun, bulamazsa zuhur edecek fenalıkların mesuliyeti kendisine ait olur.*"⁷¹⁷ Bu hadise üzerine şartlar düzeltildikten Şeyhülislam Cemâleddin Efendi istikrazı imzalar ve istikraz kabul edilir.

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi ve oğlu Şuray Devlet Azası Ahmed Muhtar Bey'in müşterek gayretleriyle 1904-1905 senelerinde Ereğli kömür madenlerinin tek bir yabancı şirkete ihale edilmesinin ve bölgede madencilikle uğraşan insanların mağdur olmasının önüne geçmiştir. Sultan II. Abdülhamid, "*Oğlum, size yemin ederek söylüyorum ki ben bu makamda bulundukça Ereğli ve Zonguldak havzası tamamen bir ecnebi şirketin eline geçmeyecektir ve bir tek ocak sahibinin elinden cebren*

⁷¹⁴ Bu ihaleye ait şartname ve harita vesikanın eklerinde yer almaktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 108/20/1; Said Paşa, *Küçük Mehmed Said Paşa'nın Hatıratı*, II-III, s. 329.

⁷¹⁵ Belgenin eklerinde mazbata, şartname, harita yer almaktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT), 3-10; Selefim Merhum Rıfat Paşa'nın 15 Recep 1319 tarihli tezkere-i ma'rûzası ile tasdik edilen, hükmü Ertuğrul sancağına tâbi' Kümeler karyesinde olan kalay madeni imtiyazının Şeyhülislam Cemal Efendi'ye i'tâsını hâvidir. Bkz. *Küçük Said Paşa'nın Hatıratı*, II-III, s. 329.

⁷¹⁶ Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 164.

⁷¹⁷ Ahmed Muhtar, *İntihak-ı Hak*, Hamit Matbaası, İstanbul 1930, s. 55-65.

alınmayacaktır” demiştir. Ahmed Muhtar’ın madenlerin işletilmesi ile ilgili önerisi Zât-ı Şahane tarafından kabul görmüştür.⁷¹⁸

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Hicaz demiryolu projesine yardım edenler arasındadır. Hicaz demiryoluna yapılan ilk bağış elli bin lira ile II. Abdülhamid’den ardından sadrazam, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi ve diğer vükela meclisi üyeleri birer maaşlarını bu projeye bağışlamışlardır.⁷¹⁹ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, donanmanın ıslahı ve güçlendirilmesi hakkında Sultan II. Abdülhamid’e bir arıza sunmuştur. Arap İzzet Paşa hatıratında bu arzdan bahsetmektedir: “*Şeyhülislam Cemâleddin Efendi’nin vâsıta-yı kemteri ile hâk-i pâ-y-i şâhânelerine arz ettiği ihtirat-ı hayr-hâhaneden ihtirâzen Donanma-yı Devlet-i Aliyye’nin ıslâhına i’tinâ buyrulmakta olduğunu âleme ...cümleleriyle belirtmiştir ancak Arap İzzet Paşa böyle bir arzı, donanmanın ıslahına özen gösteriliyor şeklinde algı oluşturmak için yapıldığı şeklinde değerlendirmiştir.*⁷²⁰

İhsan Süreyya Sırma, “*Misyoner okullarının çoğunluğunun Abdülhamid Han döneminde ruhsatlarına kavuştuğunu özellikle bu dönemde vükela meclisinde en hassas olması beklenen şeyhülislamların okulların ruhsat kararlarını imzaladığını*” belirterek Cemâleddin Efendi’yi eleştirmiştir.⁷²¹ Kudüs’te Fransız Ruhban Okulu’nun, Bağdad’da Fransız Karem Rahipleri Mektebi’nin açılmasında Şeyhülislam Cemâleddin Efendi’nin imzaları bulunmaktadır. Sırma “*özellikle Abdülhamid gibi bir dehanın nifak odalarına müsaade ettiğini anlayamadığını*” ayrıca ifade etmiştir.⁷²²

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi 1898 senesinde Meclis-i Vükela’da; Girit meselesi hakkında iki ayrı mazbatanın düzenlendiğini, bu mazbataların birbirini tekzip ettiğini, ilk mazbata hazırlanırken kendisinin mecliste bulunmadığını, mecliste bulunsaydı böyle bir mazbatayı imzalamayacağını hatta padişaha olan kulluğundan ayrılığa neden olmayacağını bilse bu işten çekileceğini, ilk mazbatadan dolayı vükela meclisinin azlinin gerek olduğunu, ikinci mazbata birincisini nakıs ettiği için daha tehlikeli olduğunu, Alman İmparatoru’ndan gelen telgraf ile hareket etmenin doğru olmayacağını, Alman İmparatoru’nun telgrafında bahsettiği desteğin diplomatik ve

⁷¹⁸ Ahmed Muhtar, *İntihak-ı Hak*, s. 82-107; İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, 57-59.

⁷¹⁹ Gülsoyi, Ufuk, *Hicaz Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 65-66; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 208/210/2.

⁷²⁰ Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid’in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa’nın Günlükleri*, s. 216-217.

⁷²¹ Maarif Nezareti’yle ilgili kanunun 129. maddesine göre, *Mekâtip-i Hususîyyeler sadareten ruhsat çıktıktan sonra açılabilir.* Bkz: Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 57.

⁷²² Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 57-58.

Sultan'ın hatırına olduğunu anlatmıştır.⁷²³ Yine aynı yıl Meclis-i Vükelâ'da Rumeli'de yapılacak ıslahatlarla ilgili görüşlerini bildirmiştir. Cemâleddin Efendi, Osmanlı'nın Rumeli'de, Avrupa'dan gelen medeni kavimlerin taşkınlarına karşı mukavemet edemeyeceğini kinayeli olarak, “*direnecek olursak bu taşkınların sel gibi çamura bulayacağından üzerimizde başka otların biteceğini*” anlatarak ancak onları evrak üzerinde oyalayabileceklerini ifade etmiştir.⁷²⁴

1903 yılında Cemâleddin Efendiye Sultan II. Abdülhamid, Papalık nezdinde bir sefaret açılmasına lüzum var mı diye sorduğunda papalık nezdinde bir temsilciye lüzum olmadığını bildirmiştir.⁷²⁵

Cezmi Eraslan, özellikle 1897 yılında Osmanlı Devleti'nin Yunan savaşından galip çıkmasının neticesinde ortaya çıkan psikolojik etkiyi, güveni, hilafetin tesirini, Osmanlı Devleti'nin Uzak Doğu devletleri ile iletişim kurmasına neden olduğu şeklinde değerlendirmektedir.⁷²⁶ Bu dönemde Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin tavsiyeleri ile Uzakdoğu'daki Müslümanlarla iletişim bağları kuvvetlendirilmiş karşılıklı heyetler gönderilmiştir. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Müslümanların bulunduğu beldelede çeşitli eserlerin yapılmasının iyi olacağını, bunun için yardım edilmesi gerektiğini, bu durumun İslamiyet'in yayılmasına vesile olacağını ve aynı zamanda bu siyasetin hilafete olan bağlılığı arttıracaklarını Sultan Abdülhamid Han'a arz etmiştir.⁷²⁷ 1909 yılında Çin'de Pekin Hamidiye Üniversitesi'nin açılması ve o dönemde Çin'de bulunan 38 camii de hutbenin Sultan II. Abdülhamid Han adına okutulduğu, halifeye dualar edildiği Avrupalı devletlerin hariciye yazışmalarına girmiştir.⁷²⁸ Osmanlı Devleti'nin Uzak Doğudaki Müslümanlarla olan ilişkilerini Avrupalı Devletler çok yakından takip etmişlerdir. Özellikle Sultan'ın, halifeliğin etki alanını arttırma ve Müslümanları kendi ekseninde birleştirme çalışmaları emperyalist devletler için büyük bir tehdit olarak algılanmıştır.

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi kendi döneminde en çok çalıştığı sadrazamlardan olan Said Paşa'yla ilgili zaman zaman II. Abdülhamid'e maruzatlar yazmıştır. Özellikle

⁷²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 14/82; İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, 60-61.

⁷²⁴ İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, 62.

⁷²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ), 7/97.

⁷²⁶ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 379-380.

⁷²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ), 7/115-2; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 381.

⁷²⁸ Bkz. Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 101-109, 124-152; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 370-382.

Said Paşa İngiliz elçiliğine sığındıktan sonra Şeyhülislam, Said Paşa'nın hataları üzerine maruzatlarında; *Said Paşa'ya "rehnumayı iblis-i eda, mel'un"* gibi sıfatlarla hitap ederek, Said Paşa'yla ilgili, *"Rus ordularının verdiği zarar ile Said Paşa'nın devlete verdiği zararı mukayese ederek Said Paşa'nın on kat fazla zarar verdiği, sadıkân-ı dinu devletle zâtı hümayûn arasına güvensizlik tohumlarını çoğalttığı"* şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, jurnalcilerden gelen binlerce şikâyetin %90'ının Said Paşa'nın pay-i hümayunlarına ihanet ettiği ile ilgili olduğunu bildirmektedir. Cemâleddin Efendi, zaruri olanın başarılı, sadaret makamının vasıflarına layık bir zatın görev başına getirilmesini Zat-ı Şahane'den istemiş ve Said Paşa gibilere bundan sonra yüz verilir ise artık vaziyetin çok ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalınacağını beyan etmiştir.⁷²⁹ İbnülemin, Cemaleddin Efendi'nin Said Paşa'yla ilgili yazdığı bu arızasını kötü niyetli, arızanın içeriğini asılsız bularak, *"Husumeti zekâsına ağır basmıştır!"* diyerek ağır bir dille eleştirmiş ve Abdülhamid Han'ın sadarete altıncı defa Said paşayı tekrar getirerek şeyhülislamın sözlerine kulak asmadığını ifade etmiştir.⁷³⁰ Ayrıca İbnülemin, Cemâleddin Efendi'nin bir yandan Said paşa ile ilgili arızasını saraya bildirirken diğer taraftan vaktiyle her gün dalkavuklar ve edepsizler dediği Arnavud Said Halim ve Arap İzzet Paşalara giderek *"Siz, esas-ı devletsiniz. Devlet, günün birinde size muhtaç olacaktır"* tarzda sözler söyleyerek bir taşla iki kuş vurmaya çalıştığını ifade etmiştir.⁷³¹ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Said Paşa'nın yazdığı hatıratla ilgili olarak tarihi roman benzetmesi yaparak, *"tarih o şahıs o fakat mahiyeti vukuat başka"* diye ifade etmiştir.⁷³²

Cemâleddin Efendi, Kânûn-ı Esâsî'nin tekrar ilan edilmesi arifesinde taraftarların teskin edilmesinde önemli görev ifa etmiştir. Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı ile birlikte halkın büyük sevinç gösterileri içerisinde Bâbîâlî'ye ve meşihat makamının avlusuna gelen insanların duygularına ve sevinçlerine katıldığını belirten Şeyhülislam Cemâleddin Efendi kalabalığa şu şekilde hitap etmiştir: *"... nail olduğumuz Meşrutiyet nimetini çekemeyenler bunun iyice yerleşip devam etmesini istemeyenler vardır. Avrupalılar bu gün bize hayret ve takdirle bakıyor, ne yolda hareket edeceğimizi dikkatle takip ediyorlar. Bu defa da Meşrutiyet'in kuruluş ve devamında muvaffak olamazsak kötü duruma düşer ve kabiliyetsizliğimizi bütün cihanın gözleri önüne sermiş oluruz. Hep*

⁷²⁹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1187-1190.

⁷³⁰ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1190.

⁷³¹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1190, 1623-1624.

⁷³² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1246.

birlikte olgun bir düşünce ve hareketle gayemize ulaşmağa çalışalım, intikam hissi uyandırabilecek en ufak bir olayın meydana gelmesine sebep olduğumuzda o olay çok büyüyebilir, Allah korusun kan dökülmesine sebep olur. Memleketimizde yabancıların çokluğu sebebiyle dış bir müdahale olabilir ve korktuğumuz başımıza gelir. Tamirine çalıştığımız bu büyük binayı kendi elimizle mi yıkacağız.” Kalabalıkta bulunan birinin, "Bu defa da hürriyetimizi elimizden alırsanız hepinizi paralarız" demesi üzerine onlara hitaben, "Efendiler esasen görüşüp konuşmalar şeriat hükümlerine uygun olup zamanımız dahi buna ihtiyaç göstermektedir. Ordunun ve bütün hamiyet sahibi kimselerin isteğine ve padişahımızın da bu ihtiyacı takdir ile umurun isteğini doğru bulmalarından dolayı kesin olarak yerleşmiş ve bundan böyle hiç bir suretle kaldırtmasına ve iptaline imkân kalmamıştır.”⁷³³

Cemaleddin Efendi'nin “*Hep birlikte olgun bir düşünce ve hareketle gayemize ulaşmağa çalışalım, intikam hissi uyandırabilecek en ufak bir olayın meydana gelmesine sebep olduğumuzda o olay çok büyüyebilir, Allah korusun kan dökülmesine sebep olur.*” sözlerinden yaşanan olayların ciddiyetini çok iyi anladığını ve işlerin çığırından çıkması durumunda sonucunun nerelere gideceğini çok iyi öngörmekteydi. Nitekim intikam hissi ile ortaya çıkan olayların 31 Mart Vak'asının gerçekleşmesine ve akabinde bir devrin kapanmasına, bir devrin başlamasına neden olduğu söylenebilir.

26 Temmuz 1908 tarihinde Cemâleddin Efendi yaşadıklarını Mabeyni Hümâyûn'da II. Abdülhamid Han'a anlatınca Sultan şeyhülislama, “*Sizin karşınızda nutuk söyleyenler, biraderin parası ile söz söyleyenlerdir. Bunlar hep tahrik eseridir*” demiştir. Cemâleddin Efendi padişahın hala güçlü bir evham içerisinde olduğunu sezinlemiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur: “*Şahit olduğunuz bu coşkun heyecan, ne biraderinizin ve ne de başka bir kimsenin tahriki neticesidir, ancak ihsan buyurduğunuz hürriyetin meydana getirdiği sevincin neticesidir.*”⁷³⁴ Abdülhamid Han bu ifadelerin üstüne hasbihal ettikten sonra saltanatı bulduğu sürece meşrutiyeti tüm gayreti ile koruyacağına dair “*Vallahi, Tallahi, Billahi*” şeklinde yemin ifadeleri ile yemin etmiştir. Zat-ı Şahane ettiği yeminin Cemâleddin Efendi tarafından halka bildirilmesini istemiştir.⁷³⁵ Şeyhülislam, pazartesi günü padişahın yeminlerini uygun araçlarla halka

⁷³³ Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 30-31; Albay Fethi Okyar Hatıratında olaydan daha kısa bir şekilde bahseder. Bkz. Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han ile 113 Gün*, s. 66-67.

⁷³⁴ Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 33-34.

⁷³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler (DUI), 2/3, Lef: 16; Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 33-34; Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, s. 109; *Osmanlı Arşiv*

duyurmuştur.⁷³⁶ Salı günü şeyhülislamlık kapısına geldiğinde binanın içinin ve dışının itibarlı kalabalıkla dolu olduğunu görünce Kur'an-ı Kerim'i yeşil örtü içerisinde sağ aline alıp yüksek bir yere çıkarak padişahın yeminini hazır bulunanlara anlatmıştır ve sözlerinin doğruluğunu kuvvetlendirmek için kendisi de yeminler ederek, kalabalığa nasihatlerde bulunmuştur.⁷³⁷

Cemâleddin Efendi, Hatt-ı Hümayun'un okunmasından önce Bâbüâli'ye gitmiştir. Orada Hatt-ı Hümayun'da sadrazam ve şeyhülislamın yanında padişaha, bahriye nazırını da atama yetkisi verildiğini öğrenince vaziyetin ettiği yeminin tersine olduğunu, Kânûn-ı Esâsî'nin sadece padişaha, sadrazam ve şeyhülislamları atama yetkisi verdiğini oradaki vükelâ heyeti ile görüşerek bu durumun padişahın iradesine ve Kânûn-ı Esâsî'ye aykırı olduğunu, halkı tekrardan ayaklandıracığını, bu durumun padişaha izah edilerek düzeltilmesini istemiştir. Said Paşa, Cemâleddin Efendi'nin bu arzusuna karşı gelmiştir.⁷³⁸ Cemâleddin Efendi, Kânûn-ı Esâsî'nin Hatt-ı Hümayun ile düzeltilemeyeceğini, bu hususta ısrar edilirse istifa edeceğini bildirir ve ertesi gün istifa etmiştir. Cemâleddin Efendi'nin istifası üzerine Abdülhamid Han şeyhülislamları Yıldız Sarayı'na huzuruna çağırıştır. Abdülhamid Han, Cemâleddin Efendi'yi kapıda görünce: "*Aman Şeyhülislam Efendi, böyle günde beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz! İstifanızı kat'iyen kabul etmem! Mektubunuzu yırtıp yok ettim*" diyerek Cemâleddin Efendi'nin boynunu öpüp teveccüh göstermiştir. Cemâleddin Efendi bu durumun kalbini çok yumuşattığını ve elde olmayarak Sultan'a: "*Velinimetim size ve vatanıma olan sadakat ve bağlılığım dolayısıyla, yeminlerle olan maruzatıma niçin inanılmıyor? Sizin ve Devlet'in selameti uğrunda kudretim nispetinde harcadığım gayret ve çalışmalarım, evham ve garaz mahsulü olan riyakârca telkinlerle çürütülüyor, yok ediliyor*" diyerek, kendi ifadesi ile küstahça sitemde bulunduğunu ifade etmiştir.⁷³⁹ Sultan, Cemâleddin Efendi'nin haklılık payının olduğunu, durumun düzeltilmesi için

Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han, s. 303; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 560; Küçük Said Paşa Hatıralarında bu yeminin sahil olmadığı izah etmeye çalışmıştır. Bkz. Said Paşa, *Küçük Mehmed Said Paşa'nın Hatıratı*, II-III, s. 678.

⁷³⁶ Küçük Said Paşa Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin kaleme aldığı i'lan name nin sureti için Bkz. Said Paşa, *Küçük Mehmed Said Paşa'nın Hatıratı*, II-III, s. 675-676.

⁷³⁷ Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 38.

⁷³⁸ Cemâleddin Efendi telaşlı bir şekilde Cemil Topzlu'nun konağına gelerek, Said Paşa'nın Sultan'a, şu sözleri söylediğini ifade etmiştir: *Ahalimizin henüz meşrutiyeti ve hürriyeti idrak edemediklerini, defalarca efendimize arz etmişim, dinlemediniz, ne yapalım şimdi ise bunun sıkıntılarını çekiyoruz ileride de çekeceğiz*" Ardından Cemâleddin Efendi, "*Said Paşa'nın bu şekilde davranmaya devam ederse Sultan'ın meşrutiyetle ilgili yanlış kararlar vermesine neden olacağından*" bahsetmiştir. Bkz. Topzlu, *Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, s. 68.

⁷³⁹ Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 40-41.

sadrazama talimat verdiğini ve kendisinin Bâbîâlî'ye gitmesini istemiştir. Ancak daha sonra Abdülhamid Han, fikir değiştirerek şeyhülislamın Yıldız Sarayı'nda beklemesini, Başkâtip Ali Cevad Bey'in Said Paşa'ya telgraf çekmesini, Said Paşa'nın durumla ilgili yaptığı hazırlığı kendisine telgrafla bildirmesini irade buyurur. Yatsı vakti sadrazamın padişaha taktim ettiği yazı geldiğinde Sultan, Cemâleddin Efendi'den yazıyı mütalaa etmesini istemiştir. Said Paşa, gönderdiği yazıda şeyhülislamın muhalefetine vekiller arası karışıklıklara neden olduğunu bildirerek sadareten istifasının kabulünü Abdülhamid Han'dan istemiştir. Cemâleddin Efendi Said Paşa'nın istifasının umuru efkârda durumu sakinleştirici etkisi olacağını Abdülhamid Han'a bildirmiştir. Abdülhamid Han, Said Paşa'nın yerine Kamil Paşa'yı sadaret makamına atamıştır. Cemâleddin Efendi de şeyhülislamlık makamına devam etmiştir.⁷⁴⁰

Ortaya çıkan bu durum bizlere, Sultan II. Abdülhamid Han'ın Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'ye olan güveninin ve alakasının ne kadar yüksek olduğunu, aynı zamanda Cemâleddin Efendi'nin meşihat makamı haricinde devlet işleriyle ilgili mevzularda isabetli görüşlerinin olduğunu göstermektedir. En birincil özelliği kuşkucu olan bir hükümdarın Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'yi serbest, kendi halinde bıraktığını söyleye bilir miyiz? Ulaştığımız bilgi ve belgeler neticesinde bu sorunun cevabının “Hayır” olduğu kanaatindeyiz. Abdülhamid Han şeyhülislama her ne kadar güvense de tedbiri elden bırakmamıştır. Cemil Topuzlu kayınpederi Cemâleddin Efendi'nin hakkında “18 yıl Makam-ı İfta'da bulunan kayın-pederim Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin hiç rahat yüzü görmeden yaşadığını, Makam-ı İfta'daki zamanının adeta mahpus hayatı şeklinde geçtiğini” ifade etmiştir.⁷⁴¹ Dönemin şahitlerinden ve arşiv belgelerinden, Abdülhamid Han'ın hal' edilme endişesinden dolayı Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'yi meşihat makamında bulunduğu süre içerisinde devamlı gözetim altında bulundurduğu ortaya çıkmaktadır. Aslında bu durumun sadece Cemâleddin Efendi'ye özgü bir durum olmadığı Abdülhamid Han döneminde meşihat makamında görev yapan şeyhüislamlarla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi hakkında meşihat makamına, konağına gelenlerden kendisiyle görüşenlere, meclise gidip gitmediği zamanlara kadar hakkında

⁷⁴⁰ Cemâleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiyye*, s. 42; Pakalın, Son Sadrazamlar ve Baş Vekiller, V, s. 169-170.

⁷⁴¹ Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, s. 41-42.

Abdülhamid Han'a jurnaller yazılmıştır.⁷⁴² Cemil Topuzlu, Cemâleddin Efendi'nin, Abdülhamid'in yazılı veya sözlü emri olmadan Süleymaniye'deki eski Şeyhülislam Kapısı'ndan sokağa çıkamadığını, yalnız haftada bir kere Cuma günleri selamlık töreninde bulunmak için araba ile Yıldız'daki camiye kadar gidebildiğini, çok sıkı muhafaza edildiğini, padişahın itimat ettiği Çerkez Mehmed Ağa'nın Cemâleddin Efendi'nin arabacısı olarak tayin edildiğini, Mehmed Ağa'nın yanında bir Arnavut silahşor bulunduğunu, arabayı da ayrıca iki atlı silahşorun takip ettiğini, arabanın daima aynı yoldan gittiğini ve hiçbir yerde durmadığını bildirmektedir. Devamında Topuzlu, Cemâleddin Efendi'nin veliaht şehzadeye veya diğer şehzadelere rastladığında hemen arabasının perdelerini indirmeye, hanedan mensuplarından tek kimseyi selamlamamaya mecbur olduğu, 18 sene boyunca Üsküdar, Kadıköy semtlerine geçmek şöyle durusun Beyoğlu ve Boğaziçi semtlerine dahi ayak basmadığını anlatmaktadır.⁷⁴³

Tahsin Paşa hatıratında Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'yle ilgili mabeyne ulaşan bir jurnalden bahsetmiştir. Bu jurnalde Musa Kâzım ile Kalender Hasan Efendi'nin şeyhülislamın yalısına gittiklerini, burada hünkâr aleyhine görüşmeler yaptıklarını ve bir tekke şeyhinin de müzakerata iştirak ettiğini bildirmektedir. Tahsin Paşa: *"İhbar önemli ve dehşet vericiydi. Şeyhülislamın yalısında toplanmak, Padişah aleyhinde konuşmak, akla hemen 'fetva' ve 'hal' meselesini getirirdi. Hünkâr cidden telâşa düşmüştü. Ancak işin dallandırılmasını da istemiyordu. Böyle bir jurnalın başka birisinin aleyhinde verilseydi o kişinin hemen ikametgâhının bastırılacağını, evrakinin ele geçirileceğini, kendisinin de geceye gündüze bakılmadan tevkif olunup ya sarayda ya da Beşiktaş Karakolu'nda sorgulandıktan sonra hemen bir tarafa sürüleceğini"* aktardıktan sonra Tahsin Paşa, işin içinde Şeyhülislam Cemâleddin Efendi olduğu için yapılan ihbar doğru çıkmazsa Cemâleddin Efendi gücendirilmiş olur düşüncesiyle Sultan II. Abdülhamid Han'ın, Musa Kâzım Efendi ile diğerlerini kimsenin hissetmeyeceği şekilde kendisinden meseleyi soruşturmasını emretmiştir. Yapılan soruşturma neticesinde jurnalın asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁴

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Viyana'dan son derece zarif, şık bir avize getirtmiş, avizenin taşıma senedi Reşad Efendi isminde bir komisyoncunun adına düzenlemiş ve avize Reşad Efendi adına gönderilmiştir. Avizenin Reşad Efendi isminde

⁷⁴² Bkz. Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, s. 60.

⁷⁴³ Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, s. 81; Tahsin Paşa'da hatıratında anlatılanları benzer ifadelerle teyit etmektedir. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 315-316.

⁷⁴⁴ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 95-96.

bir komisyoncuya geldiğini gören işgüzar gümrük memurlarından biri jurnal yazarak Veliaht Reşad Efendi'nin Viyana'dan bir avize satın alarak Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'ye hediye ettiğini padişaha arz etmişlerdir. Bu jurnal üzerine bir araştırma yapılmış ve bu araştırma neticesi o günlerde gümrükten çıkarılan bir avizenin şeyhülislamlığa gittiği anlaşılmıştır. Bu ihbarı takip eden ilk Cuma günü Sultan II. Abdülhamid Han, camide her zamanki gibi Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'yle görüştüğü sırada konuşma arasında avizeden bahsetmiştir. Cemâleddin Efendi, hiçbir lüzumu ve alakası yokken padişahın avizeden bahsetmesine hayret etmiştir. Üç gün önce Viyana'dan getirtmiş olduğu avizeden Sultan II. Abdülhamid'in haberdar olduğunu fark ederek cuma selâmlığına müteakip evine döndüğünde bu avizeyi kâhyasıyla saraya göndererek, padişaha takdim etmiştir. Sultan bu durumdan memnun kalarak Kâhya Efendi'ye yüksek miktarda bahşiş vermiştir. Cemâleddin Efendi, kâhyanın padişahın yüksekçe bir bahşiş aldığını ve saraydan memnun olarak döndüğünü görünce: “*Kâhya Efendi! Bizim avize size ıstık verdi*” demiştir.⁷⁴⁵

Cemâleddin Efendi, meşîhat makamı süresince birçok defa Ulu Hakan'a jurnallenmiş, hakkında yalan haberler servis edilerek padişah ve sadrazam ile karşı karşıya getirilmek istenmiştir. Allah'ın inayeti ile hak ve adalet yolunda yürekten çalıştığını ifade eden Cemâleddin Efendi, Meşrutiyetin ilanı ile oluşan siyasi ortamı şeyhülislamlık makamından affedilmek için beklediği en uygun zaman olarak görmüştür. Meşrutiyetin ilanından sonra Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki uyuşmazlık ortamında sağlık sorunlarını ileri sürerek Cemâleddin Efendi, padişaha sunulmak üzere istifasını Kamil Paşa'ya takdim etmiştir. Kamil Paşa, padişahın istifasını kabul etmediğini, isterse iki ay hava değişimi için Mısır'a gitmesine izin vereceğini Cemâleddin Efendi'ye bildirmiştir. Gece sadaret değişikliği kararlaştırıldığından Cemâleddin Efendi, Başkâtiplikten sabah saraya gelmesiyle ilgili tezkere alır ve sabahleyin çağrı bir yaver ile tekrarlanır. Cemâleddin Efendi sadarete geleceğini öğrendiği Hüseyin Hilmi Paşa'yla, Paşa'nın hazırladığı vekiller listesini Abdülhamid Han'a arz edeceği sırada buluşur. Sağlık nedenlerinden dolayı yazmış olduğu istifasının padişah tarafından kabul edilmesini ister. Abdülhamid Han, Cemâleddin Efendi'nin istifasını kabul etmek istemez ve Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte çalışmasını ister. Cemâleddin Efendi'nin son dereceye varan ısrarı üzerine Abdülhamid Han istemeyerek ve üzülmekle istifasını kabul ederek şeyhülislamlık makamına

⁷⁴⁵ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 285-286; Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, s. 114-115.

âlimlerden kimin daha uygun olacağını sorar. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, padişaha yazdığı pusulada, Mısır Kadısı Yahya Raşid Efendi, Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye Reisi sudurdan Esad Efendi ve İstanbul Kadısı sudurdan Ziyaeddin Efendi'yi aday olarak sunmuştur. Abdülhamid bu üç kişi arasından Rumeli Kazaskeri Ziyaeddin Efendi'nin şeyhülislamlık makamına atamasının yapılmasını irade buyurmuştur.⁷⁴⁶

Cemâleddin Efendi'nin, II. Abdülhamid gibi evhamlı, kuşkulu ve herkese şüphe ile bakan bir padişah zamanında uzun müddet meşihat makamında kalması onun becerisini ve yeteneğini ortaya koymaktadır. Cemâleddin Efendi, bir taraftan padişahın şüphesini çekmeyerek güvenini kazanmış, diğer taraftan saltanat makamı için tehlikeli bir unsur olarak görülen medrese talebelerini büyük bir dirayetle idare etmiştir ve herhangi bir olayın çıkmamasını sağlamıştır. Demiroğlu, Cemâleddin Efendi için *"Padişahı idare etmesini bilen, kontrol altında bulunmaktan da yakasını kurtaramamış ve devrin entrikalarına karışmamış"* biri olarak ifade etmiştir.⁷⁴⁷ Aynı zamanda meşrutiyet inkılabında, II. Abdülhamid'in nazır ve paşalarına nispetle, içinde bulunduğu durumu çok iyi kavrayarak heyecanı yatıştırıcı, II. Abdülhamid'i memnun edici teşebbüslerde bulunması, padişahın ve inkılapçıların hoşuna gitmiş olup bütün bu akıllıca hareketleri, şeyhülislamın 1909 yılına kadar meşihat makamında kalabilmesine imkân sağlamıştır. Cemâleddin Efendi Meclis-i Vükelâ'nın bir üyesi olarak devletin en önemli meseleleri ile birebir ilgilenmiş, müzakerelerde farklı görüşler ileri sürdüğü gibi arşiv belgelerinde birçok karara muhalefet ettiğini de görmekteyiz. Dik duruşunu bazen hiç bozmamış bazen de şartlar gereği mazbataları imzalamıştır. Projelere destek olmuştur. İttihad-ı İslam siyasetini desteklemiştir. Donanmanın ıslahı ile ilgili önerilerde bulunmuştur. Uluslararası meselelerde Vukelâ Meclisi'nde fikirlerini açıkça ifade etmiş, gerekli uyarıları açık sözlülükle ifade etmiştir. Devletlerden alınacak borçlar, çıkarılacak hisse senetleri, maden imtiyazları konularında, bütçe müzakerelerinde nazırlara ve sadrazama çok sert muhalefette bulunmuştur. 21 Temmuz 1905 cuma selâmlığında kendisiyle birkaç dakikalık sohbeti sebebiyle Ermeni teröristlerin bomba suikastından kurtulan Abdülhamid Han'ın nezdinde itibarı bir kat daha artmıştır. Şeyhülislamın, Abdülhamid Han nezdindeki yeri o kadar çok önemliydi ki padişah,

⁷⁴⁶ Cemâleddin Efendi, *Hatrat-ı Siyasiyye*, s. 48-49; Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 21

⁷⁴⁷ Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, s. 19.

şeyhülislâmın onayı olmadan kararları onaylamayacağını sadrazama bildirmiştir.⁷⁴⁸ Buna rağmen Zat-ı Şahane kendisini devamlı gözetim altında bulundurmıştır.

2.2.7. Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin Yönetime Etkileri

Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Abdülhamid döneminin son şeyhülislamıdır. Üç aya yakın çok kısa bir meşihat süresi vardır. Yönetimine en büyük etkisi II. Abdülhamid Han'ın Elmalılı Küçük Hamdi tarafından kaleme alınan hal' fetvasının altında yer alan imzası olmuştur.⁷⁴⁹

31 Mar İsyanının başladığı günün öğleden sonrası Yıldız Sarayı'na giden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifası ve ortaya çıkan hükümet buhranı neticesinde 14 Nisan 1909 tarihinde hiçbir partiye üye olmayan, tarafsız kişiliği ile tanınan Ahmed Tevfik Paşa⁷⁵⁰ (ö.1936) Yıldız Sarayı'na çağrıldı. Tevfik Paşa, Yıldız Sarayı'na Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi ile birlikte askeriyeden ve ahaliden bazılarının aralıksız keyfi silah atışlarıyla sanki savaş meydanındaymış gibi başlarının üstünden kurşunlar geçerken at üstünde gitmişlerdir.⁷⁵¹ Abdülhamid Han Ahmed Tevfik Paşa'yı sadrazam, Ziyaeddin Efendi'yi şeyhülislam olarak atamıştır. Ahmed Tevfik Paşa ve kabinesinden şeriatın ve Kânûn-ı Esâsî'nin muhafazasında hassasiyet asayişin daimi kılınması gibi hususlarda gayret gösterilmesi istenmiştir.⁷⁵²

Türkgeldi, Abdülhamid Han'ın Hatt-ı Hümayun suretinde harbiye ve bahriye nazırlarının da padişah tarafından belirlenmesini Başkâtip Cevad Bey vasıtası ile Tevfik Paşa'ya ilettiğinde, Paşa'nın, "Böyle bir şey hatta yazılırsa sadareti kesinlikle kabul etmeyeceğini" bildirmesi üzerine, padişahın bu isteğinden vazgeçtiğini aktarmıştır.⁷⁵³

31 Mart İsyanı başladığında Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Mabeyn Kâtibi Ali Cevad Bey'le birlikte Mebusan Meclisine giderek, süngülü ve cephaneli binlerce

⁷⁴⁸ İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde", 309-310.

⁷⁴⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 376-377; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42-43; Altınsu *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223; Georgeon *Sultan Abdülhamid*, s. 583-584; Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 222-223; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 320-322; Özcan, "Ziyâeddin Efendi", 490.

⁷⁵⁰ Beydilli, Kemal, "Ahmed Tevfik Paşa", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, s. 139, ss. 139-140, İstanbul 1989.

⁷⁵¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 31.

⁷⁵² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1708.

⁷⁵³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 31; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1709.

isyancı askerin bulunduğu Ayasofya meydanındaki askerlerin arasına girerek olayları teskin etmeye çalışmıştır.⁷⁵⁴

22 Nisan 1909 Perşembe günü Yeşilköy’de âyan reisi eski sadrazam Said Paşa’nın başkanlığında Meclis-i Umûmî-i Millî adıyla gizli bir toplantı yapılarak ilk bu toplantıda Abdülhamid’in hal’ kararının alındığından daha önce bahsetmiştik. Harekât ordusu tarafından 31 Mart isyanı bastırılınca 27 Nisan 1909 tarihinde Meclis-i Umûmî-i Millî Ayasofya’daki Meclis-i Mebûsan dairesinde toplandı. Abdurrahman Şeref, mecliste riyaset makamını Meclis Başkanı Said Paşa’nın işgal ettiğini aktarır. Gazi Muhtar Paşa, meclis kürsüsüne çıkıp bugüne kadar padişahlık yapan zatın saltanatının değişmesi, yerine veliahtın saltanata getirilip hemen biat edilmesi gerektiği ile ilgili konuşmasını yaptı. Konuşmanın akabinde hal’ fetvası için şeyhülislamın, fetva emininin ve vükelanın hemen meclise çağırılması kararlaştırıldı. Ahmed Rıza Bey’in ihtarı üzerine bu iş bitene kadar kimsenin dışarı çıkmaması ve kimsenin de içeri girmemesi üzerine karar alındı.⁷⁵⁵ Önce Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi sonra Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi Mebusan Dairesi’ne geldi.⁷⁵⁶ Fetva Emmini Hacı Nûri Efendi hal’ fetvasına muhalif olduğu için karşı çıkmıştır. Fetva eminliğinden daha önce istifa etmiş olduğunu bahane ederek fetvayı imzalamak istemediğini, fetva vermenin usulen de şer’an de meşîhat makamına ait olduğunu izah etmiştir.⁷⁵⁷ Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi ile birlikte çalışarak onun övgüsüne mazhar olan, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yapılan seçimlerde Meclis-i Mebusan üyesi ve o sıralarda otuz yaşlarında olan Elmalılı Hamdi:⁷⁵⁸ *"Bir ferd-i müslim size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin ulemây-ı*

⁷⁵⁴ Ali Cevad Bey, *Ali Cevad Beyin Fezlekesi*, haz. Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 50-53; Kısakürek, *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid*, s. 531-533; Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 318.

⁷⁵⁵ Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 22-23.

⁷⁵⁶ Türkgeldi, Talat Paşa’nın önce Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi’yi evinden, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi’yi de Bâb-ı Meşîhat’tan alarak birlikte meclise geçtiklerini aktarmıştır. Bkz. Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 41-42.

⁷⁵⁷ Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 23.

⁷⁵⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, daha sonra yaptığı bir konuşmada hayatında yaptığı en büyük hata olarak niteler. Bkz. Kozan Ali, “Bir Türk İslam Mütefekkeri: Elmalılı Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, s. 378, ss. 371-391, TDV Yayınları, Ankara 2015; Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 320; Kara, İsmail, “Üç Devir Üç Elmalılı”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, s. 20-21, ss. 19-35, TDV Yayınları, Ankara 2015; Severcan, Şerafettin, “Evrensel Hilafetten Millî Hilâfete M. Hamdi Yazır”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, s. 410, ss. 393-415, TDV Yayınları, Ankara 2015; Çiğdem, Recep, “Elmalı Hamdi Yazır ve Abdülhamid’in Hal’i”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, s. 427, ss. 417-440, TDV Yayınları, Ankara 2015.

meşhuresinden bir zat sıfatıyla müracaat edip te bunun caiz olup olmadığını sorarsa cevab vermeğe şer'an mecbursunuz.” demesi üzerine Hacı Nuri Efendi “*Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeamet vardır, bunu yapmayın! Rusya muharebesi esnasında ben muhacirin-i İslâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Feragat teklif edin, belki nefsinizi azleder.*” demiştir. Mustafa Asım Efendi; “*0 halde fetva feragat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık tarafından üzerine yazılırsa ne dersiniz?*” şeklinde sorusu üzerine Hacı Nuri Efendi: “*Bu olur!*” diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Elmalı'lı yazmıştır.⁷⁵⁹ Fetva müsveddesi “*Erbab-ı hail u akd tarafından feragat teklifi veya hal'i*” suretinde yazılmasıyla Nuri Efendi: “*Buna evliyay-ı umûr tabirini de ilave ediniz.*” demiştir.⁷⁶⁰

Abdülaziz'in hal' fetvasında yer alan atılan mesnetsiz iddialar gibi Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi, II. Abdülhamid Han'ın dinî kitapları tahrif etmekle, yakmakla suçlayan, sebepsiz hapis ve katil, israf yoluyla devletin hazinesine zarar vermek, yemininden dönmek, fitneye sebebiyet vermek gibi suçlar isnat eden çürük hal' fetvasını imzalamamak için rahatsızlığını ileri sürüp meclise gitmek istememiştir. Ali Fuat, Talat Paşa'nın Ziyaeddin Efendi'ye yaptığı baskıyı şu şekilde anlatmaktadır: Ziyaeddin Efendi, “*Hastayım, idrarımı tutamıyorum.*” deyince Talat Paşa, “*Bu iş bu hale geldikten sonra altını kirletsen, donuna da işesen seni zorla alıp götürürüm. Örneğini de beraberinde al!*” diyerek tehdit ederek Meclis'e götürmüştür.⁷⁶¹ Altunsu, şeyhülislamın fetvayı imzalamadığı takdirde Mustafa Asım Efendi'nin şeyhülislamın kulağına eğilerek, imzalamazsan II. Abdülhamid'in öldürüleceği yolunda telkinde bulunduğunu kızı Sıdika İnce'den nakledilmektedir.⁷⁶² Yapılan baskı ve zorlamalar neticesinde Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin fetvayı imzaladığı anlaşılmaktadır.⁷⁶³

“Suret-i Fetva”

“*İmâm-ül Müslimin olan Zeyd, bazı mesâil-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy u ihraç ve kütüb-i mezkûreyi men'ü ve hark ü ihrâk ve Beytü'l-mâl'de tebzîr ü isrâfla müsevveğ-i şer'i hilâfında tasarruf ve bilâ-sebeb-i şer'i katl ü habs ve*

⁷⁵⁹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1297; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42; Yavuz, Yusuf Şevki, “Elmalı Muhammed Hamdi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 57, ss. 57-62, İstanbul 1995.

⁷⁶⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42-43; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1297; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 376-377; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 224.

⁷⁶¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 225.

⁷⁶² Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 225; Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi*, s. 237-238.

⁷⁶³ İhsan Süreyya Sırma, hal' fetvasının İslam Hukuku'na aykırı olduğunu iddia etmiş ve terör fetvası olarak nitelemiştir. Bkz. Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi*, s. 34, 240-241.

tağrib-i raiyye ve sâir gûne mezâlimi i'tiyâd eyledikten sonra salâha rücû etmek üzere ahd ü kase m etmiş iken yemininde hânîs olarak ahvâl ve umûr-ı Müslimîni bi'l-küllîye muhtel kılacak fîtne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukatele ikâ' etmekle men'a-i Müslîmin Zeyd-i mezbûrun tagallübünü izâle ettiklerinde bilâd-i İslâmiyye'nin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanidiklarına dâir ahbâr-ı mütevâlîye vürûd edip mezbûrun bekâsında zarar-ı muhakkak ve zevâlinde salâh melhuz olmağın Zeyd-i mezbûra imamet ve saltanattan ferâgat teklif etmek veya hâl' eylemek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall ü akd ve evliyâ-yı umûr tarafından ercah görölürse icrası vacib olur mu?

El-Cevap: Olur.

*Ketebahu el-fakir es-Seyyid Muhammed Ziyaeddin ufiye anhu"*⁷⁶⁴

Altunsu ve Engin, araştırmasında, fetva metninin Meclis Başkanı Küçük Said Paşa tarafından okunduğunu, Kozan ise araştırmasında Elmalılı Hamdi Yazır'ın meclis kürsüsünde hal' fetvasını okuduğunu iddia eder.⁷⁶⁵ Fetva okununca mebuslar; "Hal'! Hal'!" diye bağırılmışlardır ve hal'in kabulüyle ilgili yapılan oylamada "hal'" kararı Meclis-i Umûmî-i Millî'de kabul edilmiştir.⁷⁶⁶ Meclis'te kabul edilen karar şu şekildedir:

*"1327 senesi rebiulâhîrinin 7 nci ve 1325 Nisan'ının 14 üncü salı günü saat 6,5 da ayan ve meb'usandan mürekkeben meclisi umumii millî halinde içtima eden hey'etde okunan ve ziri şeyhülislâm Mehmed Ziyaüddin Efendi imzası ile imzalanmış bulunan fetvayı şer'ide münderic şıklarından hal' ciheti ruchnı (üstünlük yönü) müdellel (ispatlı olan) ile bilittifak tercih ve kabul olunarak Sultan Abdülhamidi Sani, hilâfeti islâmiyye ve saltanatı osmaniyyeden iskat ve veliyyi ahdi meşru Mehmed Reşad. Efendi hazretleri 'Sultan Mehmed Hani Hamis' unvanile makamı hilâfet ve saltanata ı'sad (yükselmek) ve iclâs (tahta oturmak) edilmiştir."*⁷⁶⁷

Meclis'te karar alınırken Küçük Said Paşa, muhalif olanların ayağa kalkmasını istemiştir ancak tereddütlü olanlar baskıya maruz kalacaklarını düşündüklerinden ayağa

⁷⁶⁴ Ali Cevat Bey, *II. Meşrutîyetin İlanı ve 31 Mart Hâdisesi*, haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 148; Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutîyet Olayları*, s. 24; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 224; Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi*, s. 238-239.

⁷⁶⁵ Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, s. 320; Kozan, "Bir Türk İslam Mütefekkeri: Elmalılı Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi", 378.

⁷⁶⁶ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1298; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 377.

⁷⁶⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1297, 1298.

kalkmamışlardır.⁷⁶⁸ Ali Fuat, Said Paşa'nın yanında, ayan tarafından ayağa kalkmayanlar olduğunda, hışımla onlara bakış attığında onların derhal ayağa kalktığını, hala kalkmayan olduğunda ise Said Paşa o tarafa eğilerek, “*Efendim birazcık da bu tarafa baksanız*” şeklinde baskı uyguladığını belirtmiştir.⁷⁶⁹

Ali Fuat Türkgeldi, “Hal’in ertesi günü Sadrazam’ın Ayas Paşadaki Konağında Meclisi Ayan Reisi Said Paşa, Ahmed Rıza Bey ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi’nin bulunduğu ortamda Abdühamid Han’ın Alâtini Köşküne ikamet etmek üzere olduğu haberi geldiğinde şeyhülislamın betinin benzinin kül gibi olduğunu verdiği hal fetvasının başına vurarak büsbütün sersemlettiğini anlatır.⁷⁷⁰

Fetva Emini Hacı Nuri Efendi ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi 31 Mart isyanının sonucunda gelişen olaylar karşısında hal‘ olayını durduramayacaklarının farkındaydılar. Ortaya çıkan zorlayıcı şartlar neticesinde Nuri Efendi hal‘ fetvasının yazılmasına engel olabilir miydi? veya Ziyaeddin Efendi hal‘ fetvasının altını imzalamayabilir miydi? Bu durum bir tercih olarak karşılarında yer almaktaydı. Ancak engel olmaya çalışsalar veya direnselerdi, hal‘ fetvasını yazan ve onaylayan kişilerin değişebileceği, sonucun ise değişemeyeceği kanaatindeyiz. Netice olarak Osmanlı Devleti’nde bir padişahın saltanatına son verilmesinin yeni bir padişahın saltanatının başlamasının meşru yolunu hal‘ fetvası oluşturmaktaydı.

⁷⁶⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 225.

⁷⁶⁹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42; Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi*, s. 241; Çabuk, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 206.

⁷⁷⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 40.

SONUÇ

Şeyhülislamlık bir unvan olarak IV./X. asrın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Bu meyanda şeyhülislam, fakihler arasındaki ihtilaflı meseleleri çözen, toplum nezdinde şöhret salan, fetva verme mevzuunda meşhur olan âlimlerin kullandığı bir şeref unvanı olmuştur ve Osmanlı Devleti'yle birlikte de en yüksek dini müessesenin ismi haline gelmiştir.

Hız. Peygamber'in (sav) vefatından sonra fetva ve kaza işleri bir süre halifenin bazen kendisi ve tayin ettiği fakihler tarafından yürütülmüştür. İslam coğrafyasının genişlemesi ile birlikte her vilayette fetva ve kaza vazifesini görecekt âlimlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum İslam devletlerinde kadılık müessesesinin kurulmasına neden olmuştur. Abbasîlerle birlikte ilk defa kadılardan sorumlu, ilk zamanlarda baş kadı anlamına da gelen kâdilkûdatlık teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat aynı veya farklı isimlerle diğer İslam devletlerinde de hep var olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ilk kadı ataması Osman Bey zamanında yapılmıştır. Yargı ve eğitim sisteminin sorumlusu olarak kazaskerlik makamının kurulması da I. Murad zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemlerde şeyhülislam kavramı toplum nezdinde şöhret yapmış âlimler, müftüler, kadılar için kullanılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde ilk şeyhülislamın kim olduğu, bağımsız fetva makamının ne zaman kurulduğu, bu unvanını ilk kim kullandığı hususlarında belirsizlik, araştırmacılar arasında da bir takım ihtilaflar söz konusu olmuştur. Araştırmacılar her ne kadar ihtilaf etse de Osmanlı şeyhüislamlarının bu müesseseyi Molla Fenârî ile başlattıkları görülmüştür. Kanaatimize göre kadılık ve müftülük vazifesini birlikte yürüten Molla Fenârî'nin ilk Osmanlı şeyhülislamı olarak gösterilmesi düşüncesinin itibari olduğudur. Yoksa müftülük zamanla şeyhülislamlığa evrildiği söylenebilir. Nitekim Zembilli Ali Efendi, İbn Kemal, Ebüssuûd gibi yüksek karakterli âlimlerin görev yapmasıyla şeyhülislamlık en yüksek dini ve ilmi makam haline gelmiştir.

İlk dönemlerde Dîvân-ı Hümayûn üyesi olmayan şeyhüislamlar padişahla olan ilişkileri bakımından Dîvân'ın üzerinde bir fonksiyon teşkil etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminden itibaren bazı şeyhüislamlar siyasi maceraların içerisine girmişlerdir. İsyanlıların yönetimdeki padişahı değiştirebilmesi için işbaşındaki şeyhülislamdan hal' (görevden el çekirme) fetvası almak zorunda kalmaları bu makamın ve verdikleri fetvanın bir silaha dönüştürülmesine ve dolayısıyla da bu

durum şeyhülislamın kontrol altında tutulmasına, etkilerinin azalmasına neden olmuştur. Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini yitirmesiyle birlikte şeyhülislamalar, olağanüstü meselelerin görüşüldüğü Meclis-i Meşveret'de, Tanzimat'ın ilanından sonra ise bakanlar kurulu görevi gören Meclis-i Vukelâ'da devlet yönetimiyle ilgili yapılan görüşmelerde, alınan kararlarda belirleyici, özel bir konuma sahip olmuştur.

Araştırmamız neticesinde Abdülhamid Han'ın çocukluğundan itibaren yaşadığı önemli olaylar ve karakteri onun yönetim anlayışını şekillendirmiştir. Abdülhamid Han, devletin tüm mekanizmalarını kontrol altında tutmuş Bâbîâli'nin tüm gücünü Yıldız Sarayı'na toplama siyasetini seçmiştir. Bâbîâli bu dönemde daha çok danışma meclisi görevini görmüştür. Bâbîâli'nin veya Yıldız'daki danışmanlarının aldığı kararlar tavsiye niteliğinde olup son kararı Abdülhamid Han'ın kendisi vermiştir. Abdülhamid Han'ın kuşkucu yapısı, mükemmeliyetçi anlayışı onun her şeyle bizzat meşgul olması gibi zor bir süreci beraberinde getirmiştir. Zekâsı, basireti, disiplini, enerjisi ile zorlukların üstesinden gelmeye çalışmış, eğitimde, askeriyede, maliyede, ulaşımda, üretimde sağlıkta yaptığı yeniliklerle Osmanlı devletini eski ihtişamına ulaştırmaya çalışmıştır. Kurduğu güçlü istihbarat sistemi ile dünyadaki, ülkesindeki, saraydaki her gelişmeden anbean haberdar olmuştur. Emperyalist devletlerin kendi içindeki ihtilafları ve birbirleri arasındaki rekabetleri bir yöntem olarak kullanarak, tarafsız, bağımsız, bazen tavizkar yeri geldiğinde de tehditkâr bir dış politika anlayışını benimsemiştir. Kimi zaman istediğine ulaşmış kimi zaman da tavizler vererek daha büyük felaketlerin devletin başına gelmesine engel olmuştur.

II. Abdülhamid Han'ın 33 yıllık iktidarında 17 sadrazam, 7 şeyhülislam görev yapmıştır. Sultan'ın sıkça sadrazam değişikliğine gitmesinin devlet adamlarını şartlara, duruma göre değerlendirmesine ve kuşku anlayışına bağlı olduğu kanısındayız. Nitekim döneminde bazı sadrazamlar İngilizlere veya Ruslara yönelik politikalar gereği azledildiği gibi sadrazamlardan ve şeyhülislamlardan bazıları hal' jurnalleri ve dedikoduları üzerine azledilmiştir. Abdülhamid Han atadığı devlet adamlarından yürüttüğü politikalara uyum ve devletine sadakat göstermesini beklemiştir. Yeri geldiğinde onlara güvenmiş, önerilerini dikkate almış ve politikalarını revize etmiştir. Ancak devlet adamlarının saltanatın mukaddes haklarını paylaşmak istemelerine kuşkuyla yaklaşmış ve sert önlemler almıştır. Kuşkulandığı devlet adamlarının bir kısmını çeşitli görevlerle ya başka şehirlere sürmüştür ya da şerrinden emin olmak için yüksek maaş ve taltiflerle çevresinde tutmuştur.

Araştırmamızın neticesinde şeyhülislamın karakteri, iradesi, becerisi, sicili, ilmi siyaseti, sadakati II. Abdülhamid Han'ın yönetimi üzerindeki etkilerini ortaya koyan önemli unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Şeyhülislamın güçlü bir karakter yapısına sahip olması, sarsılamaz bir sadakat göstermesi yeri geldiğinde sadrazam gibi önemli devlet adamalarının görevden alınmasına, padişahın kararını değiştirmesine veya gözden geçirmesine neden olduğu görülmüştür.

II. Abdülhamid Han, döneminde görev yapan şeyhülislamı kontrolü altında olmasını arzulamıştır. Hasan Hayrullah Efendi ile Kara Halil Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in ve V. Murad'ın hal'inde görev almaları, Abdülhamid Han'ın bu iki şeyhülislama kuşkuyla bakmasına neden olmuştur. Abdülhamid Han'a *Gazi* unvanı fetvasını Hasan Hayrullah Efendi vermiştir. Kara Halil Efendi ise meşihatı süresince padişahın yanında yer almış, onun karşısında yer alanlara karşı mücadele etmiştir Ancak zamanı geldiğinde her ikisi de azledilmiştir. Diğer bir şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi'de yanında çalışan bir mektupçunun jurnali üzerine azledilmiştir.

II. Abdülhamid Han döneminde en uzun süre Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi ile Cemâleddin Efendi görev yapmıştır. Abdülhamid Han tedbir ve siyaset sahibi olduğunu düşündüğü bu iki şeyhülislama çok güvenmiştir. Şeyhülislam Ahmed Es'ad Efendi ve Cemâleddin Efendi, Abdülhamid Han'ın eğitimde, maliyede, askeriyede yaptığı değişiklikleri, yenilikleri, demir yolu projelerini, İttihad-ı İslam siyasetini ve uygulamak istediği politikaları desteklemişlerdir. II. Abdülhamid Han'ın yönetim anlayışı ile uyumlu olmalarını bu iki şeyhülislamın çok uzun süre meşihat makamında görev yapmasını sağlamıştır. Ahmed Esad Efendi var olan düzeni devam ettirme anlayışında pasif bir usûl izlerken Cemâleddin Efendi daha aktif bir usûl izlemiştir. Meclis müzakerelerinde padişahın uygulamalarına hesap sorabilmiş, karşı gelmiştir, yeri geldiğinde de hesap vermiştir.

II. Abdülhamid Han'ın karşısında yer alan muhalif cephe 31 Mart Vak'ası ile yönetemedikleri ve kendileri için tehlike olarak gördükleri Abdülhamid Han'ın yerine yönetebilecekleri Veliaht Şehzade Reşad Efendi'nin yönetime gelmesi için gelmesi için Sultan II. Abdülhamid Han'ın hal'ine karar vermiştir. Hal' kararının meşruiyet kazanması için hazırlanan tutarsız hal' fetvası baskı altında tutulan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'ye imzalatılmıştır. Abdülhamid Han'dan sonra Osmanlı Devleti'ni çok iyi yönetileceğini düşünenler yaptığı yanlışlar ve hatalar neticesinde imparatorluğun sonunu getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid Saniye Dair: Sureti Hal Risalesi*, Hilal Matbaası, İstanbul 1918.
-, *Tarih Muhasebeleri*, s.nşr. Enver Koray, Kültür Bakanlığı Yayınlan, Ankara 1985.
-, *II. Meşrutiyet Olayları*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, TTK Basımevi, Ankara 1996.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, haz. Ahmet İzci v.dğr., İlgi Yayınevi, İstanbul 2011.
- Ahmed Muhtar, *İntihak-ı Hak*, Hamit Matbaası, İstanbul 1930.
- Ahmed Lütfi, *Mirât-ı Âdâlet Yahud Târîhçe-i 'Adliyye-i'Aliyye*, haz. İbrahim Yılmazçelik, Özcan Tatar, Gece Akademi Yayınları, İstanbul 2018
- Akgündüz, Ahmed, "Ebussuûd", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, X, ss. 365-371, İstanbul 1994.
- Akgündüz, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhü'l-İslamlık* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999.
-, "Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, ss. 265-276, İzmir 2002.
-, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- Akkurt, İbrahim, *Hasan Hayrullah Efendi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
-, *Fetvanın Gücü (İki Padişahı Tahtan İndiren Hasan Hayrullah Efendi)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî* (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Aksun, Ziya Nur, *II. Abdülhamid Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

- Aktepe, M. Münir, “Çınar Vak'ası”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 301-302, İstanbul 1993.
- Akün, Ömer Faruk, Ahmed Vefik Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 143-157, İstanbul 1989.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
-, “Şûrâ-yı Devlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 236-239, İstanbul 2010.
-, “Meclis-i Vükelâ” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 251-253, İstanbul 2003.
-, “Meclis-i Mebusan”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 245-247, Ankara 2003.
-, “Meclis-i Meşveret”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 248-249, Ankara 2003.
-, “Pertevniyal Vâlide Sultan”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 239-240, İstanbul 2007.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I-V, Milli Gazete Yayınları, İstanbul 1980-1981.
-, “Darü'l Hikmeti'l-İslamiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 506-507, İstanbul 1993.
- Ali Emîrî, “Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi”, *İlmiye Salnâmesi*, ss. 304-320, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Ali Cevad Bey, *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hâdisesi Ali Cevad Beyin Fezlekesi*, haz. Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, Ankara 1985.
- Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım*, Güler Basımevi, İstanbul 1946.
- Alkan, Necmettin, “GOLTZ, Wilhelm Colmar von der”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK-I, ss. 478-480, İstanbul 2016.
- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- Anhegger, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", *Journal of Turkology*, 10, ss. 365-393, yy. 1953.

- Apak, Âdem, *Anahatları ile İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Arap İzzet Holo Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I-II, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Arı, M. Salih, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, I, ss. 170-178, Van 1994.
- Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Âtîf Hüseyin Bey, *Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları*, haz. Metin Hülagü, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Attar, Fahrettin, "Fetva", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 486-496, İstanbul 1995.
- Aydeniz, Tuğba, "Osmanlı Devleti'nde 1826 dan Sonra görev Yapan Şeyhülislamlar", *Ağakapısından Şeyhülislamlığa: İstanbul Müftülüğü*, ed. Ayhan Işık, Kamil Büyüker, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, ss. 101-119, Ankara 2019.
- Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 247-248, Ankara 2003.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenâri", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 245-247, İstanbul 2005.
- Aydın, Mahir, "Doksanüç Harbi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 498-499, İstanbul 1994.
- Aydın, Mehmet Âkif, "Hal", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 218-221, İstanbul 1997.
-, "Kânûn-i Esâsî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 328-330, İstanbul 2001.
- Aydın, Mithat, "İstanbul Konferansı", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK-I, ss. 673-674, İstanbul 2016.
- Baktır, Mustafa, Eraslan Cezmi, "Ebûbekir Efendi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 276-277, İstanbul 1996.

Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016.

Başar, Serhat, *Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2017.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1849-86.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1849-17.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1621-51.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler (DUI), 2/3,Left:16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler (DUI), 2/3, Lef: 16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH.),782-63603.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH), 658-45822.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH) 1405/20.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliyye (İ.DH), 641/44613.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dosya Usulü (İ.DUI), 190-45.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti, Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR), 3-54.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH.İ), 58-7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH.İ), 82/69.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT), 3-10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 130-36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn Evrakı (MB), 187/142

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn İrade (MB.İ), 71-33.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn İrade (MB. İ), 32-41.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 66/46.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 10-40.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 71-43.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 71-25.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 14/82.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 88-54.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 78-18.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 5/91.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 75-24.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 75-39.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 21-28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 17-42.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 15/1399/74/14.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH), 38/37.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 1/55.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH) 1/1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE), 1/193.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 25-52.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 14-8.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 22-42.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşîhat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ), 4-22.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşîhat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ), 7/115-2.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ), 1-40/1-2.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA) 14-57.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 108/20/1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 108/20/5.
- Bayrak, Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.
- Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrızam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- Beyazıt Devlet Kütüphanesi, <http://istanbulbeyazitdevlet.kutuphane.gov.tr/TR-201446/tarihce.html>, (erişim 01 Eylül 2019).
- Beydilli, Kemal, “Şark Meselesi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss. 352-357, İstanbul 2010.
-, “Ahmed Tevfik Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 139-140, İstanbul 1989.
- Buzpinar, Şit Tufan, “Esad Efendi, Uryânîzâde”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 346, İstanbul 1995.
-, “Şeyh Zafir”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 78-79, İstanbul 2010.
-, “Sayyâdî”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, ss. 217-218, İstanbul 2009.
- Bostan, İdris, “Sadık-el Müeyyed Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 399-400, İstanbul 2008.
- Boyacıoğlu, Ramazan, *Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1992.
-, “Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, ss. 161-171, Sivas 1996.
- Bozdoğan, İsmet, “40 Yıllık Sır ve Kader”, *Tarih ve Medeniyet*, 35, ss. 39-42, Şubat 1999.

- Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, I, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Cemaleddin Efendi, *Siyas-i Hatırat*, s.nşr. Ziyaeddin Engin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978.
- Çabuk, Vahid, *Sultan II. Abdülhamid*, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2017.
- Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, I-III, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Çetin Atilla, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011.
-, *Tunuslu Hayreddin Paşa Hayatı Hizmetleri Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Çetinsaya, Gökhan – Bozpınar Ş.Tufan, “Midhat Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 7-11, İstanbul 2005.
- Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında "İslam Birliği" Hareketi (1876-1878)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1988.
-, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLVII, ss. 353-409, İstanbul 2016.
- Çiftçi, Ali, “Türkiyenin Siyasal Modernleşmesinde Balkanlardan Gelen Etkiler: 1808 Alemdar Ordusu ve 1909 Harekât Ordusu Örnekleri”, *Gümüşhane Üniversitesi, SBE*, 7, 12, ss. 207-222, Gümüşhane 2016.
- Çiftçi, Recai Muhammed, “Abdullah Quilliam”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, ss. 11-13, EK-I, İstanbul 2016.
- Çiğdem, Recep, Elmalı “Hamdi Yazır ve Abdülhamid’in Hal’i”, *Elmalı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Öğke – Rıfat Atay, ss. 417-440, TDV Yayınları, Ankara 2015.
- Çoruh, Hakkı Şinasi, “Türk Anadolu’da İlim Tarihinin İlk Büyük Siması İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî”, *Türk Kültürü*, X, 120, ss. 1265-1276, Ankara 1972.
- Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-XIII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1966.

- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Demir, Abdullah v.dğr., *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Editör Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Demirayak, Kenan, “Kasîdetü’l-Bürde”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 566-568, İstanbul 2001.
- Demiroğlu, Faiz, *Abdülhamid’e Verilen Jurnaller*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1955.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi, “İslâmcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 60-62, İstanbul 2001.
- Durdu, Mustafa, *Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2017.
- Ebuzziya, Ziyad, “Ahmed Rızâ”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 124-127, İstanbul 1989.
- Ekinci, Ahmet Buğra, Borç Yiğidin Kamçısı mı? Şu Osmanlı Borçlar Meselesi, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/604546.aspx>, (erişim: 1 Eylül 2019).
- Elmas, Aykut, *Hal Fetvaları Işığında Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2018.
- Engin, Nihat, “Ahmed Asım Efendi Gümilcineli”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 44-45, İstanbul 1989.
- Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- Engin, Ziyaeddin, *Şeyhülislam Cemâleddin Efedinin Siyasi Hatıraları*, Kervan Kitapçılık, Nisan 1978.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
-, *Doğru ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996.
- Eraslan, Sadık, *Meşihat-ı İslamiyye ve Cerida-i İlmiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

- Ercan, Ali, II. *Abdülhamid Dönemi İttihad-ı İslam Düşüncesinin Esad Efendi'nin 'İttihad-ı İslam' Risalesindeki Söylem Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi SBE, İstanbul 2015.
- Eyice, Semavi, "Ağakapısı", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 462-464, İstanbul 1988.
- Eymen, Fuad Seyyid, "Fatımîler", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XII, ss. 228-237, İstanbul 1995.
- Fahri Bey, *İbretnümâ: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yayınları, Ankara 1968.
- Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir yayınevi, İstanbul 1995.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2016.
- Fedayi, Cemal, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu", *Osmanlı - Ansiklopedisi*, VI, ss. 447-452, Ankara 1999.
- Gencer, Ali İhsan, "Ayastefanos Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 225, İstanbul 1991.
-, "Berlin Antlaşması", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 516-517, İstanbul 1992.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Gökbilgin, Tayyip, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977.
- Gülle, Sıtkı, "İlk Osmanlı Şeyhülislam'ı Şemseddîn Muhammed B. Hamza Fenarî (751-834/1350-1431) ve Onun Aynu'l-A'yan Tefsîri", 1, ss. 237-246, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1999.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Gürbıyık, Cengiz, "Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi'nin Bodrum'daki İzleri", *Muğla Değerleri Sempozyumu (Muğla, 26-28 Eylül 2013)*, ss. 6-16, Muğla Üniversitesi Matbaası, Muğla 2013.

- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mehmet Ata v.dğr., I-XVIII, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1998.
- Hanioglu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 388-393, Ankara 2004.
-, “Talat Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 502-503, İstanbul 2010.
- Hüsameddin, Hüseyin, “Molla Fenârî”, Haz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Uluslar arası Molla Fenârî Sempozyumu*(Bursa, 4-6 Aralık 2009), ed. Tevfik Yücedoğru v.dğr., ss. 577-601, Bursa 2010.
- İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, *Hatırat-i Arif, Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XV/7, İstanbul 1341.
-, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, I-IV, İstanbul 1882.
-, “Sultan Abdülaziz’e dair”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XV, 19, ss.177-195, İstanbul 1925;
- İbnülemin, Mahmud Kemâl İnal – Hüseyin, Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâretinin Târîhçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335.
- İbtidâ-i Hariç, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibtida-i-haric> (erişim: 11 Ekim 2019).
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “Kuruluşundan İtibaren Osmanlı Hukukunda ve Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlığın Etkisi”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu*(İstanbul, Mayıs 1-2 2009), ed. Sami Erdem, ss. 745-759, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- İmpert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, çev. Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul ts.
- İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi TAE, İstanbul 2019.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
-, *Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmalar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

- İnalcık, Halil v.dğr., *Osmanlı Tarihi*, ed. Eren Güler, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- İnbaşı, Mehmet, “Sultan I. Muradın Evrenos Beye Mektubu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, ss. 225-236, Erzurum 2001.
- İpşirli, Mehmet, “Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* I, ss. 285-286, İstanbul 1988.
-, “Abdurrahim Efendi, Hoca”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 289, İstanbul 1988.
-, “Ahizade Hüseyin Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 548-549, İstanbul 1988.
-, “Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 105, İstanbul 1989.
-, “Ataullah Mehmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 45-46, İstanbul 1991.
-, “Bab Mahkemesi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 362, İstanbul 1991.
-, “Bab-ı Meşihat”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 362-363, İstanbul 1991.
-, “Bilâd-ı Selâse”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, ss. 151-152, İstanbul 1992.
-, “Bostanzade Mehmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, ss. 311, İstanbul 1992.
-, “Cemâleddin Efendi, Hâlilefendizâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss. 309-310, İstanbul 1993.
-, “Çerkez Halil Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 312, İstanbul 1997.
-, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 348-349, İstanbul 1993.
-, “Dersiâm”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 185-186, İstanbul 1994.

-, “Hayrullah Efendi İmâm-ı Sultânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, ss. 75-76.İstanbul 1998.
-, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Yıldız Matbaası, I, ss. 139-279, İstanbul 1994.
-, “Mehmed Efendi Hocaîade”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 452-453, İstanbul 2003.
-, “Mustafa Efendi, Memekzade”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 300, İstanbul 2006.
-, “Nâib” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 312-313, İstanbul 2006.
-, “Sultan II. Abdülhamid Han’ı Tahta Çıkaran ve İndiren Fetvalar”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 12, ss. 39-48, İstanbul 2012.
- “Sun’ullah Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 530-537, İstanbul 2009,
- “Şeyhülislam”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 91-96, İstanbul 2010.
-, “Pasmakçızade Abdullah Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 185, İstanbul 2007.
-, “Sâdık Mehmed Efendi Sadrendinzâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 395, İstanbul 2008.
- İpşirli, Mehmet – Uzun, Mustafa İsmet, “Bahâî Mehmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 463-464, İstanbul 1991.
- İrtem, Süleyman Kani, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 1991
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 90-93, İstanbul 1988.

-, “Enver Paşa”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 261-264, İstanbul 1995.
- “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss. 476-484, İstanbul 2001.
- Kara, İsmail, “Üç Devir Üç Elmalılı”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, ss.19-35, TDV Yayınları, Ankara 2015.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, VIII – IX, Ankara 2007.
- Karpat, Kemal Haşim, *Osmanlı’da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Kaya, Kılıç Selda, “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, 4, ss. 557-633, Ankara 1993.
- Kaya, Nevzat, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXIV, ss.381-383, İstanbul 2001.
- Kaydu, Ekrem, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, ss. 201-210, Ankara 1977.
- Kazıcı, Ziya, *Sultan Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2013.
-, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2020.
- Kırımi-Zade, Mehmed Neşet Efendi, *Sultan II. Abdülhamid’e Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Hân*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2019.
- Kiziltan, Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 1, ss. 251-272, Ankara 2006.
- Kramers, Johannes Heindrik, “Şeyh-ül-İslam”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, XI, ss. 485-489, İstanbul 1979.

- Koca, Ferhat, “*Fetvahanne*”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 496-500, İstanbul 1995.
- Koç, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1884)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Ali Kemali Aksüt, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939.
-, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Danışman Zuhuri, Milli Eğitim Basımevi, Ankara ts.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Kozan, Ali, “Bir Türk İslam Mütefekkeri: Elmalılı Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, ss. 371-391, TDV Yayınları, Ankara 2015.
- Kurşun, Zekeriya – Kahraman Kemal, “Derviş Vahdet”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 198-200, İstanbul 1994.
- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- Küçük, Cevdet, “Abdülaziz”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 179-185, İstanbul 1988.
-, “Abdülhamid II”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 216-224, İstanbul 1988.
-, “Abdülmecid”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 259-263, İstanbul 1988.
-, “Bâbîâli Baskını”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 389-390, İstanbul 1991.
-, “Çırağan Vak'ası”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 306-309, İstanbul 1993.
- “V. Murad”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 184-185, İstanbul 2006.
- Küçük, Cevdet – Ertüzün, Tevfik, “Düÿûn-ı Umûmiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 58-62, İstanbul 1994.

- Küçükdağ, Yusuf, “Zenbilli Ali Efendi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XLIV, ss. 247-249, İstanbul 2013.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şeyhülharem”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 90-91, İstanbul 2010.
- Komisyon, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, Güven Basımevi, İstanbul 1972.
- Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Maden, Fahri, “Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi (1817-20 Nisan 1897)”, *History Studies*, 5, 3, ss. 175-189, Mayıs 2013.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınlar, İstanbul 1983.
-, *Mirat-ı Hakikat I- II*, İ.Miroğlu v.dğr., Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979.
- Mardin, Ebül’ulâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldız’da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku’ş-Şakâik*, haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul ts.
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, 1/1, 2, s. 264, 28 Şubat 1328.
- Meclis-i Tetkikât-ı Şer’iyye, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-tedkikat-i-seriyye>, (erişim: 22 Kasım 2019).
- Mehmed Memduh Paşa, *Mir’at-i Şuûnât*, s.nşr. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, haz. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I-VI, İstanbul 1996.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Meşihat Arşivi, İstanbul Müftülüğü, Sicil Dosyaları, nr. 63/12/1-7.
- Mevleviyet, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevleviyet>, (erişim: 21 Aralık 2019).

- Midhat Paşa, *Mirat-ı Hayret*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
-, *Tabsıra-i İbret*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- Musahhih, <http://www.lugatim.com/s/musahhih>, (erişim: 8 Aralık 2019).
- Mûsile-i Süleymâniyye, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musile-i-suleymaniyye>, (erişim: 8 Aralık 2019).
- Mülâzim, <http://www.lugatim.com/s/M%C3%9CL%C3%82Z%C4%B0M>, (erişim: 8 Aralık 2019).
- Mümeyyiz, <http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCmeyyiz>, (erişim: 02 Ocak 2020).
- Nâimâ Mustafa, *Nâimâ Tarihi*, haz. Zuhuri Danışman, I-VI, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1969.
- Namık, Kemal, *Osmanlı Tarihi*, haz. Ulviye Ilgar- İhsan Ilgar, I-III, Yelken Matbaası, İstanbul 1974.
- Oğuz, Mustafa, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Okyar, Ali Fethi, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, Haz. Eyüp Bostancı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.
- Olgun, Said, XIX. *Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinde Mektepler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, Hil Yayınları, İstanbul 2015.
-, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara 2008.
-, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Osman Nuri, *Abdülhamid'in Devr-i Saltanatı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel yayınları, İstanbul 2017.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- Öz, Mustafa, "Dâi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, VIII, ss. 420-421, İstanbul 1993.
- Özel, Ahmet Murat, "Şazeliyye", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, ss. 387-390, İstanbul 2010.

- Özen, Şükrü, “Kâdılkudât”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, ss. 72-87, XXIV, İstanbul 2001.
- Özcan, Abdülkadir, “Ahmed Refik Altınay”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, II, ss. 120-121, İstanbul 1989.
-, “Edirne Vak’ası”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 445-446, İstanbul 1994.
-, “Kılıç Alayı”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, ss. 408-410, Ankara 2002.
-, “Patrona İsyanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 189-192, İstanbul 2007.
- Özcan, Tahsin, “Ömer Lütfi Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 73-74, İstanbul 2007.
-, “Ziyâeddin Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLIV, ss. 490-491, İstanbul 2013.
-, “Ömer Hulûsi Efendi Sâ mânîzâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 77, İstanbul 2007.
- Özcan, Azmi, “İttihad-ı İslam”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII, ss. 470-475, İstanbul 2001.
-, “Meşveret”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 396-398, Ankara 2004.
-, “31 Mart Vak’ası”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 9-11, İstanbul 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2008.
-, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, ts. Ankara,
-, *Büyük Türkiye Tarihi*, I- XIV, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
-, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Öztürk, Said, “Kassam”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 579-582, İstanbul 2001.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmani Zeyli*, TTK Yayınları, I-XIX, Ankara 2008.

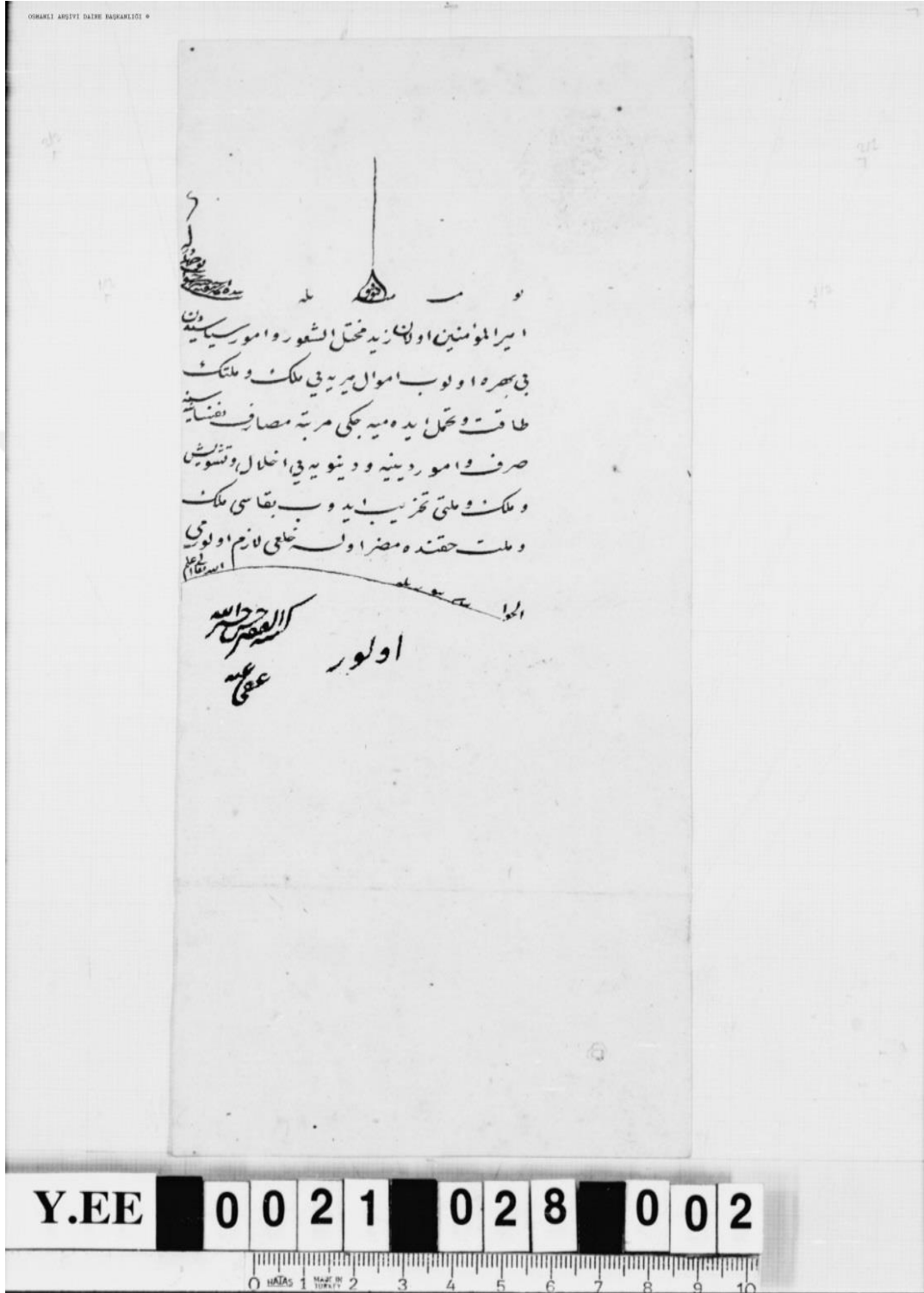
-, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I- III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Said Paşa, *Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hatıratı*, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.
- Sarıçioğlu, Ekrem, “Şeyhülislamlık Makamı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, ss. 197-218, Erzurum 1982.
-, *Osmanlı Devletinde Dini İdare Şeyhülislamlık*, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu (Ankara 17-18 Haziran 1995), ss. 151-156, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- Saydam, Abdullah, “Mütercim Rüşdü Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 202-203, İstanbul 2006.
- Saylan Kemal – Zeyrek H. İbrahim, “Şeyhülislam Kara Halil Efendinin Hayatına Dair Bazı Tespitler (1804-1880)”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî Ve Kültürel Hayat Sempozyumu (Tokat, 18-20 Ekim 2018)*, ed. Hanifi Vural v.dğr., ss.468-480, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat 2018.
- Severcan, Şerafettin, “Evrensel Hilafetten Millî Hilâfete M. Hamdi Yazır”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu (Antalya 2-4 Kasım 2012)*, ed. Ahmet Ögke – Rıfat Atay, ss. 393-415, TDV Yayınları, Ankara 2015.
- Seyyid, Eymen Fuat, “Fâtîmiler”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XII, ss. 237-240, İstanbul 1995.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 1994.
- Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.
-, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2017.
- Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi, <http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/devlet-adamlari/>, (erişim: 08.12.2019).
- Sümer, Faruk, “Karakeçili”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 427-428, İstanbul 2001.

- Şen, İsmail, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Şimşirgil, Ahmet–Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları İstanbul 2008.
- Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, haz. Kudret Emiroğlu, İmge Kitapevi, İstanbul 2008.
- Takvîm-İ Vekâyi, nr.69, 1 Safer 1309.
- Tanman, M.Taha, “Özbekler Tekkesi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 121-123, İstanbul 2007.
- Ta’riz, <https://www.luggat.com/ta'riz/1/1>, (erişim: 8 Aralık 2019).
- Tayşi, Mehmet Serhan, “Feyzullah Efendi Seyyid”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 527-528, İstanbul 1995.
- Tekin, Emrullah, “Hafiye”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 115-116, İstanbul 1997.
- Terzi, Arzu, “Hazîne-i Hâssa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, ss. 137-141, İstanbul 1998.
- Topal, Hasan Fehmi, *19.yy Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 2015.
- Tosun, Ramazan, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, ss. 143-163.
- Topuzlu, Cemil, İstibdat, *Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.
- Turan, Ahmet Nezihi, “Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, ss. 161-178, Kırıkkale 1998.
- Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazade”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, ss. 238-240, İstanbul 2002.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İştittiklerim*, TTK Basımevi, Ankara 2010.
-, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye II-III*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara 1987.

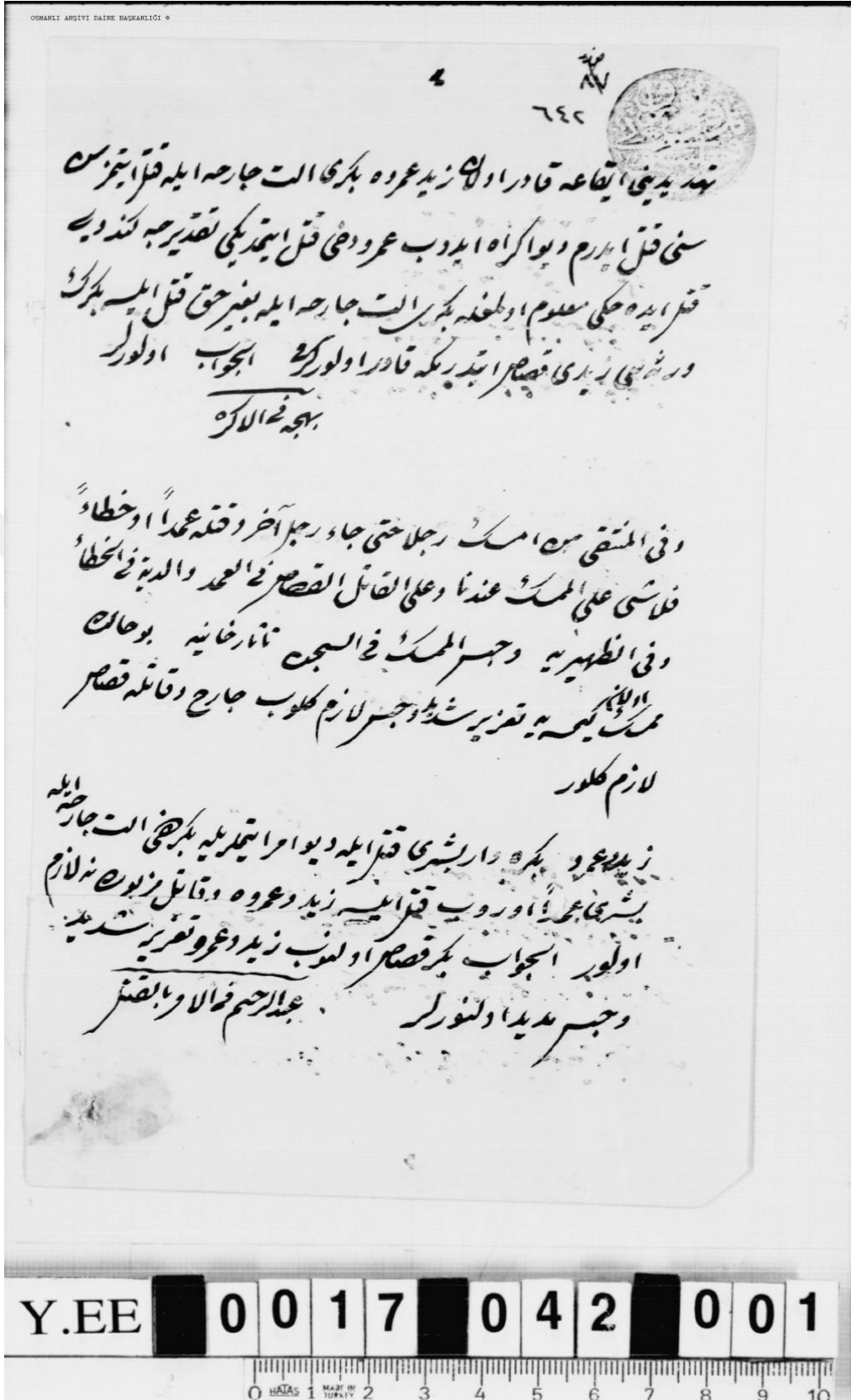
- Türkmen, Zekeriya, “Hareket Ordusu”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, ss. 125-127, İstanbul 1997.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM Basımevi, Ankara 2016.
- Uçman, Abdullah, “Ali Sûavi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 445-448, İstanbul 1989.
-, “Mizancı Murad”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 214-216, İstanbul 2005.
-, “Prens Sabahaddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 341-342, İstanbul 2007.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, *Belleten*, VIII, 29, ss. 71-119, Ankara 1944.
-, “V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, VIII, 30, ss. 245-329, Ankara 1944.
-, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Basımevi, Ankara 1967.
-, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 2014.
-, *Osmanlı Tarihi*, I-VI, TTK Yayınları, İstanbul 1988.
- Yakıt, İsmail, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, ss. 19-48, Isparta 1999.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Yasamee, A. K. Feroze, *Abdülhamid’in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Yaşaroğlu, Hasan, “Osmanlı’da Bir Darbe: Sultan Abdülaziz’in Hal’i ve Yıldız Mahkemesi”, *Turkish Studies*, 1/11, ss. 197-216, Ankara 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 57-62, İstanbul 1995.
- Yılmaz, Ahmet, “Müstakimzâde Süleyman Sadettin” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXXII, ss. 113-115, İstanbul 2006.

- Yılmaz, Coşkun, “II. Abdülhamid’in “Gazi” Sultan Olması”, *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, Seçil Ofset, ss. 275, İstanbul 2011.
- Yurdakul, İbrahim, Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878), Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2017.
- Yiğit, İsmail, “Memlükler”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, XXIX, ss. 90-97, Ankara 2004.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatın (Bab-ı Meşihat)Yenileşme Süreci*(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, TAE, İstanbul 2004.
- Yurdakul, İlhami – Bilgin, Aydın. "Şeyhülislamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 23, ss. 379-417, İstanbul 2014.
- “ Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Defterleri”, *Din ve Hayat*, 24, ss. 100-107, İstanbul 2015.

EKLER

EK 1. Fetva Emni Kara Halil tarafından kaleme alınan ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin imzası ile alına Sultan Abdülaziz'in Hal' Fetvası: BOA, Y.EE.,21-28/06 Ra 1327

EK 2. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin verdiği fetva: BOA, Y.EE, 17-42/ 06 Ra 1327

20

وزیر صاحبسیرم صادره یاز
 نزد فرم تحفه ایدر بطه اسباب اوزرینه هیئت وکلایه ندرینه نروم کورنیکنده اهلیت و حسد سولک و سیرکاره و وضع اینیکیز
 قانونه اسباب اهلیت کوره حرکت افکار کوزه جینی ریاست مجلس وکلا اهلیتی درکار اولود نافع نظارتی انضامیه عیده کوره
 و منه شایسته اسلوبه احمد مختار بکم احاطه اولدی مملکتک حسد اداره سه دولت ایدر اسباب و صوف بنم فرم
 وجوه سعادت و بختاریه نایسته مطبوعه ابلاک اولدندره غیره اعلم اولدیند عذر فرم و افکار عامه ح تحقیق الانیم اولد
 اصبعانک حصولی انجونه هیئجه وکلای حسد نینه چایستنی نینه و نوصیه ایدرم چیتا حسد موفقه بورد
 عبدالحق

DUİT 190/45

190/45

İ.DUİT.00190

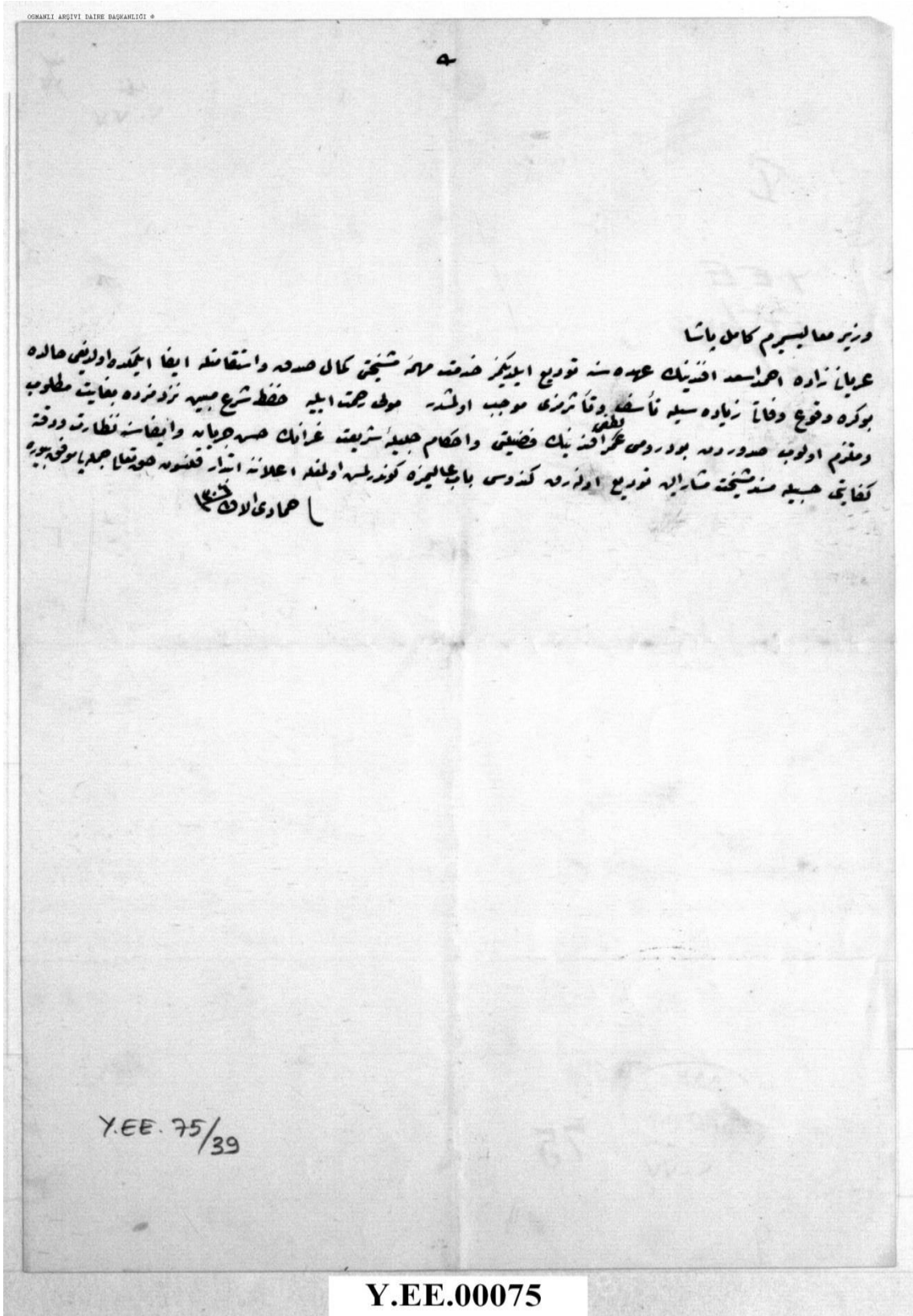
وزیرعالیسم فیالدیه یاشا
 اهنیه وکلان چبعه نیک اجلاس زنده بن خدمت صادره هرچ بیاقتنه ومنتیخته صدور وایمانده عیدان زاده
 احمد عداوقیه و سرعک تک ملکوتیه مامیه همایون متبذی سابقه عتنامه یاشا و خارجیه نقره کدیه والیه
 علکانه یاشا و راضیه نقره فیقدار والیه قدری یاشا و عدلیه نقره خزانه خاصه نقره زنده بوشانه اعیانیه
 عبد یاشا و خارجه و زراعت نقره سوریه والیه سابقه جوده یاشا و نافع نقره خارجیه نقره قضاوتیه
 نفیض صو یاشا احکام اوقیه طوبخانه مزمنه لکظه انفصال ابدیه روف یاشا تک بایه و دیگر ناسبت نقیب
 مفرانده علکانه دفعه یاشا و در ولایه قدر سعید یاشا و راضیه و صو یاشا تک خارجه
 نقره زنده و قانقانه نسیب نفعه باب عالیته در حق اقتضای زید اجلاس و محاربه سابقه نقره ایات ابدیه و کلان
 از الیه ملک نفعه فوائده اساسیه و حال دزمانه ایجاب ایندیکه نفعه نسیب و بلا نافع منتفی اولس
 اندام مالیه اهنیه برمدنیه و باب عالیته چ موقع عتدند که اصله اصله عامه لایحه لایحه قدیم
 فعلیانه مقفده که اولمدن قریباً دیکر فقط اهما بوننم ایصال مفر اولغز او بایده رض وکلان
 بالانکار تدبیر لازم و عا جود تک انخا ذی طوعیندر ضباب صد نظر توفیقه بوسه (۹۵۵۹)

Y.EE. 75/24

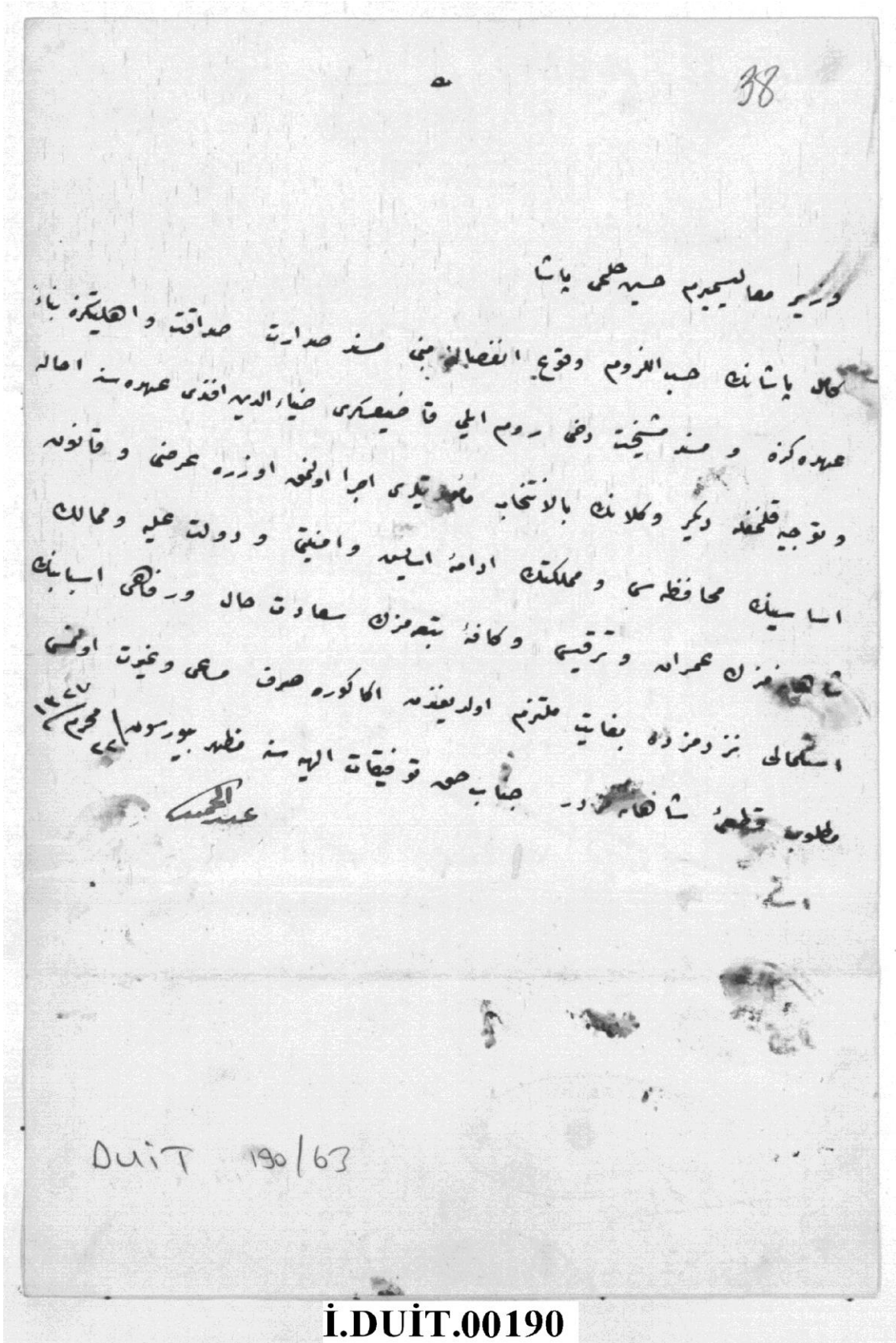
Y.EE.00075

EK 5. Tunuslu Hayreddin Paşa ile Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin tayin yazıları:

BOA, Y.EE.,75-24/09 Zh 1295.

EK 6. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin vefatı dolayısıyla Meşihatın Bodrumî Ömer
Lütfi Efendi'ye tevcihi: BOA, Y.EE. / 75 – 39/ 30 Ce 1309.

İ.DUİT.00190

EK 8. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin tayin yazısı:

BOA, İ.DUİT.190-63/22 M 1327.

بازاری

دائرة مشیخت

صورت فتوی

اهل المسلمین اور زید بعض مسائل مہمہ شرعیہ کی کتب شرعیہ، طمی و افواج
و کتب مذکورہ بی منع و خرق و احراق و بیت المالہ تبذیر و اسرافلہ مسوع
خلافتہ تصرف و بلا سبب شرعی قتل و جس و تغریب رعیتہ و سائر کونہ
منطلمی اعتیاد ایلدکنہ صکرہ صلاحہ رجوع ایتک اوزرہ عہد و قسم ایتیکین
یمیندہ حانت اولہ رق احوال و امور مسلمینی بالکلیہ مختل قلیہ حق فتنہ غلطیہ احداثہ
اضرار و مقاتلہ ایقاع ایتمک منفعہ مسلمین زید مزبورک تغلبنی ازالہ ایتدکلندہ
بلاد اسلامیہ تک جوانب کثیرہ سندہ مزبورہ مخلوع طانید قلمینہ دائر اخبار متوالیہ
ورود ایدوب مزبورک بقاسندہ ضرر محقق و زوالندہ صلاح ملحوظ اولمغین
زید مزبورہ امامت و سلطنت فراغت تکلیف ایتک و یا خلعتیک صورتلرندہ
ہانکیسی ارباب حل و عقد و اولیای امور طرقتہ ار جج کوریلیرہ اجرائی واجب
اولورمی الجوا ————— اولور کسہ الفقہ محمد
صالح
عمی

ÖZGEÇMİŞ

KİŞSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Bilal Osman EKİZOĞLU
 Doğum Yeri-Tarihi : Karaisalı/Adana/1979
 E-mail : bilalosmanekizoglu@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

2017-2020 : Yüksek Lisans / Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı
 1998-2002 : Lisans / Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği
 1994-1997 : Ortaöğretim / Çobanoğlu Ticaret Meslek Lisesi/ADANA

İŞ TECRÜBESİ

2016 – : Çukurova Selahaddin Eyyubi İmam Hatip Ortaokulu / Okul Müdürü / Çukurova / ADANA
 2015 – 2016 : Çukurova Selahaddin Eyyubi İmam Hatip Ortaokulu / Kurucu Müdür / Çukurova / ADANA
 2015 – 2015 : 23 Nisan İmam Hatip Orta Okulu / Okul Müdürü / Seyhan / ADANA
 2012 – 2015 : Cumhuriyet Ortaokulu / Sosyal Bilgiler Öğretmeni / Yüreğir / ADANA
 2010 – 2012 : Sevgi Evleri Çocuk Yuvası ve Kız Yetiştirme Yurdu Müdürlüğü/Müdür Yardımcısı / Merkez / NİĞDE
 2007 – 2010 : İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü/Şube Müdürü Vekili / Çamardı / Niğde
 2005 – 2007 : Mehmet Akif Ersoy İlköğretim Okulu/Sosyal Bilgiler Öğretmenliği / Çamardı / Niğde
 2002 – 2005 : Hacıbeyli Kasabası İlköğretim Okulu / Sosyal Bilgiler Öğretmenliği / Niğde